ԱՋԳ. ԿԹՂՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

ԱՒԱՐՏԱԿԱՆ ՃԱԿ

ԳՐԵՑԻՆ

ԳԵՂԱՄ ՏԻՆԵՐՃԵԱՆ
Պատկառ
Դպրութեանց եւ Գիտութեանց

ՀՐԱՉԵԱՅ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
Պատկառ
Դպրութեանց եւ Գիտութեանց

1921
Կ. ՊՈԼԻՍ
Տպգր. Մ. ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

1134

ԱԶԳԱՑԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

ԱՒԱՐՏԱԿԱՆ ՃԱՌ

ԳՐԵՑԻՆ

ԳԵՂԱՄ ՖԻՆԼՐՃԵԱՆ
Պահակաւոր
Դպրութեանց եւ Գիտութեանց

ՀՐԱՉԵԱՑ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
Պահակաւոր
Դպրութեանց եւ Գիտութեանց

1921
Կ. ՊՈԼԻՍ
Տպագրութիւն Մ. ՏԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Դատաստան մը Եղիայի վրայ, եւ այդ՝ մտքի եւ հոգիի կեանքով լեցուն պատանիներու կողմէ, դատաստան մը, ուր երբեմն արուեստագիտին եւ ճնճաղատողին զգացողութիւնները իրարմով կը բաղատուին, բայց որ ընդհանրապես կ'ուզէ մնալ ընդարկայական եւ հիմնուիլ ամբողջական պրպտումներու վրայ, անաչառ գիրը (*) զոր կը ներկայացնենք հասարակութեան:

Տակաւ, յամրօրեն բայց վստահաբար, նոր ոգի մը պիտի սկսի մեծնալ եւ պիտի ապրի մեր մէջ. արտայայտութեան դիւրին եղանակները պիտի կորսնցնեն իրենց հմայքը, եւ անոնք որ կը հետապնդեն իրենց երազին իրականացումը, պիտի ուզեն որ այժր խորանայ իրենց մէջ եւ տեւէ:

Երբ դպրոցին մէջ ծնի այդ ոգին եւ տիրէ այդ կամքը, ան ինչ մը աւելի մօտեցած պիտի ըլլայ իր նպատակին՝ պատրաստել Մարդը:

Գ. Գ. ԳԱՎԱՌԵՑԱՆ

(*) Պ. Գեղամ Ֆէնէքճեան գրած է **Իր կեանքը, Դպրագէտ, Բանաստեղծը. Արուեստագէտը, Քննադատը եւ Խորհուրդը**: Պ. Հրաչեայ Պետրոսեան գրած է **Հրապարակագիրը**:

Միեւնոյն ձեւով պիտի շարունակուի աշխատութիւնը յաջորդ տարիներու մէջ, ուսումնասիրելու հմուտ հայ գրականութեան յատկանշական դէմքերը:

Աշխատասիրողները իրենց շնորհակալութիւնը կը յայտնեն Տեարք Գարեգին եւ Լեւոն Տէմիրճիպաշեաններու, Գրիգոր Մարգարեանի, Թէոդիկի որ բարի եղան Եղիայի կեանքին մասին իրենց ունեցած տեղեկութիւնները հաղորդելու, նոյնպէս Տիար Սրշակ Ալպօյաճեանի որ տրամադրեց թերթերու հաւաքածոյ մը:

Շնորհակալութիւն նաեւ իրենց ուսուցչին՝ Պ. Յ. Օշականի որ ցոյց տուաւ աշխատութեան եղանակ մը եւ առաջնորդեց զիրենք պրպտումներու եւ ընթերցումներու մէջ:

ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ

ԿԵԱՆՔԸ

Տէմիրճիպաչեան ընտանիքին նախահայրը՝ Գէորգ՝ վրաստանցի հայ մըն էր որ ԺԸ.րդ դարուն Պոլիս կը բերուի իբր գերի, երկրին վերջնական պարտութենէն ետք։ Երբ բատսովորութեան պիտի ապաննուէր, կեանքը կը խնդրէ ան, որովհետեւ իբր ճարտար գործաւոր՝ կրնար օգտակար ըլլալ իր կեանքովը։ Կը կատարուի գերիին խնդրանքը եւ ան կը ղրկուի արքունի նաւարան, ուր երկու տարի աշխատելէ ետք կը կոչուի գարբնապետ, պօստանճը պաշըի(*) տիտղոսով։ Եէնի-Չէրիներու պետի տիտղոս մըն էր ասիկա, որովհետեւ Տէմիրճիպաչի Գէորգ չորս հազար Եէնի-Չէրի ունէր իր հրամանին տակ։

Սուլթան Մահմուտ Բ.ի օրով անոր որդին՝ Գալուստ աղա է որ կը վարէ նաւարանին մէջ Տէմիրճիպաչիի պաշտօնը, տեսակ մը թէրսանեի նախարարութիւն։

Ասիկա ունէր տասերեք զաւակ, որոնցմէ մէկը՝ Կարապետ աղա՝ հայր Եղիա եւ Պօղոս Տէմիրճիպաչեաններու(**)։

Ազգային գործերու մէջ կարեւոր դերեր ունեցած է այս ազնուականացած ընտանիքը։ Նորագոյն ժամանակներու մէջ

(*) Իրենց հրամանին տակ որոշ թիւով զինուորներ ունեցող պետեր էին ասոնք, որ նախապէս կը հսկէին դաշտային աշխատութեանց, բանակին պարենաւորման համար հերկուած հողերուն մէջ. ատկէ՝ իրենց անունը.

(**) Տեսնել նաեւ **Հայ Մեծատուններ.** Յ. Գ. Մրմրեան.

կը հանդիպինք մանաւորաբար Գալուստ աղայի որդի Ենովք աղայի՝ (1818–1893) անդամ 1860ի առաջին առաջամեայ Քաղաք. Ժողովին։ Իրեն հետ պակաս չեն ուրիշ Տէմիրճիպաշեանները, որոնք երեսփոխան կ'ընտրուին զանազան թաղերէ և անդամ կեդր. Վարչութեան խորհուրդներուն։ Նաւարանի այդ պաշտօնեաները անցեալ դարուն կը բնակին Խասփիւղ ընդարձակ կալուածի մը մէջ. հոն են Գալուստ աղայի զաւակները իրենց ընտանիքներով։ Ինք ամուսնացած էր Սեթեաններու աղջկան հետ, որու եղբօրը թոռն էր բանաստեղծ Յովհ. Սեթեան։

Իր զաւակը կարապետ կ'ամուսնանայ Պէչիքթաշի աւազդերէց Տէր Յովհաննէսի աղջկան Հռիփսիմէի հետ որ դարձեալ մօրեղբօր աղջիկն էր Յովհաննէս Սեթեանի։ Այս քահանան սուրբ մը կը նկատուէր իր թաղին մէջ։ Անոր պատարագած պահուն «Միսաք ապայի կինը տեսած էր թէ պատարագուորին ոտը գետնին կտրած էր եւ ուրեցակէ գետնէն վեր բռնած եին պատարագուորն իրենց թեւոց մէջ՝ մինչեւ յաւարs պատարագի(*):»

Ինքը, կարապետ աղա, արհեստաւոր մըն էր։ Հօրենական ժառանգութիւնը կը կայանար մանաւորապէս մեծ անունի մը մէջ, ան նիւթական հարստութեան, որովհետեւ Գալուստ աղա չէր փնտռած երբեք օգտուիլ իր համբաւէն և իչխանութենէն։ Շինութեանց գործերու վարպետ գծագրող մըն է ան, և սորո համար կոչուած Բէսիմճի կարապետ, քիչ անգամ սակայն կանոնաւորապէս տէրը իր արհեստին։ Ջղային, նեղսիրտ ու թափթփած մարդ մը՝ զոր աղայութեան ալ օտարները դժուարաւ կը զանազանէին տան ծառաներէն։ կը բնակի հօրը կալուածին մէջ կարմիր ներկուած չէնք մը, փողոցին վրայ։

Այդտեղ կը ծնի Եղիա, 1851 Մայիս 8ին։

Չորս օրուան մանուկը կը մկրտուի թաղին Տէր Բարսեղ քահանային ձեռքով, կնքահայրութեամբ իր հօրեղբօրորդւոյն

(*) Ե. Տէմիրճիպաշեան, Դար, 1888, էջ 12։

Սեպուհի և անունը կը դրուի Եղիա, չատ երիտասարդ մեռած մէկ հօրեղբօրը անունով։

Անիկա իր տղայութեան առաջին տարիներուն կը բնակի Պէյիկթաշ, քահանայ մեծ հօր տունը, ուր ստիպուած էր հաստատուիլ իր հայրը, արքունի չինուածքներու մէջ ունեցած պաշտօնին բերմամբ։ Բայց Թափառումի չրջան մը կ'ըլլան այդ տարիները անոր համար, իր միւս մեծ հօրը Գալաւտա աղայի և հօրեղբօրը Ենովք աղայի Եէնի-Գիւղի տուներուն մէջ։ Հոն է որ կը լրացնէ իր առաջին մայրենի լեզուի դիրքը, Զալըխանի քերականութիւնը, Օհաննէս Պատուելիի դպրոցին մէջ։

Այդ առեն իր մեծ հայրը հրաժարած էր Տէմիրճիպաշըի պաշտօնէն և եօքի օրերը իր ահագին կալուածին մէջ պարտէզի աշխատութիւններով կ'անցնէր։ Իրեն յաջորդած էր Տէմիրճիպաշի Պետրոս աղա, որուն ընտանիքը նոյնպէս Տէմիրճիպաշեան կոչուեցաւ և որու հետ վերջացաւ այդ պաշտօնը։

Սուրբ քահանայի մը և ծաղիկներու սիրահար ծերունիի մը թեւերուն տակ կ'անցնին այդ օրերը, «վարդերու, նըշխարհներու եւ սուրբ շուշաներու մէջ», մինչեւ որ այլեւս հարկ կ'ըլլայ զբաղիլ անոր կթուածքեան խնդրով։ Այն առեն, մօրը պնդումներուն վրայ, վերջնականապէս դարձեալ կը փոխադրուին Խասգիւղ, ուր կը գտնուէր Ներսէսեան վարժարանը, լաւագոյնը իր ժամանակին։

Քանի մը տարի ետք՝ (1866) ին, Նուպար փաշա Խասգիւղի մէջ կը հիմնէ Շահնազարեան վարժարանը, համաձայն իր բարեկամին Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի կտակին։ Այն առեն՝ նորակառոյց վարժարանին փայլ մը տալու և անմիջապէս բարձրագոյն դասարաններ կազմելու համար, կը լուծեն Ներսէսեան վարժարանի վերջին կարգերը և կը կազմեն Շահնազարեանի լրացուցիչ դասարանները։

Եղիա, Մինաս Չերազի հետ, կ'անցնի Ներսէսեանէն Շահնազարեան վարժարանը, իբր ուսանող և իբր օգնական-ուսուցիչ կրտսեր կարգերու։ Բայց այդ անցքը Ներսէսեանի

այդ քանի մը աշակերտներուն համար չի կրնար երբեք նոր հորիզոններ բանալ, և լայն միջոցներու տիրացումովը լայն արդիւնքներ ապահովել։

Շահնազարեան վարժարանը ունի գրեթէ նոյն ուսումնական ծրագիրը արդի երկրորդական վարժարանի մը հետ և Նուպար փաշա իր 1870ի այցելութենէն առաջ օժտած է զայն հարկ եղած ուսուցումի բեճիխական միջոցներով։ Աշակերտութիւնը կ'ունենայ մամուլ մը, Շահնազարեան վարդապետի մամուլը, որով ան կը հրատարակէր իր Երկրագունտը Մանչեսթըրի մէջ։ Բայց այդ ամենուն հետ կը պակսի ուսուցչական կատարեալ մարմին մը և վարժարանին անտեսական ու վարչական կազմակերպութիւնէն առաջ արդէն ուսումնական վիճակը կը յանգի ժխտական արդիւնքի։

Ինչ որ ալ ըլլայ այդ ընդհանուր վիճակը, մանաւորապար տիրող դրական ճաչակը չի կրնար կազմել իր աւանդութիւնը ու դնել իր կնիքը ծոցէն ելլող սերունդին վրայ։ Եղիա՝ Ներսէսեան վարժարանին մէջ կ'ունենայ իբր ուսուցիչ Թովմաս Թէրզեանը, քիչ ժամանակի համար, ու յետոյ Մատաթիա Գարագաշը, որոնցմէ կը սաանայ դրաբառի կատարեալ ուսում մը հիներու հիացումովը և ճանաչումովը Մխիթարեան դպրոցի վերջին զարթումին։ Բայց անոնց գործը աւակէ անդին չանցնիր ու Եղիա չէ կրած, նոյն իսկ Թովմ. Թէրզեանի ձեռքին տակ, իր դրական ճաչակները ուղղող որոշ տպաւորութիւններ։

*
* *

Անսովոր դէմք մըն է Եղիա վարժարանին մէջ։ Ցղայութիւն չճանչցող կանխահաս ծանրութիւն մը, որ պարզ լրջութենէ տարբեր բան մըն է, հիւանդագին ու խորունկ թախիծի մը մէջ լեցած տեսակ մը մեծ անտարբերութիւն, առանձնութիւն, հրաժարում ամէն բանէ, որ գինքը դուրս պիտի հանէր ինքնիրմէն. բնածին ազնուութիւն մը և վեհանձնութիւն մը չեն ձգեր սակայն որ ասիկա պարզ եսամոլութիւն և խոժոռութիւն դառնայ։ Միշտ փայփայուելու պէտք զգա-

ցոզ իր հոգին չի ձգեր նոյնպէս որ իր ուծացումը արհամարհանք մը ըլլայ։

Տժգոյն ու նիհար, վերարկուն ուսին, պատի մը տակ կամ դասարանի մը խորը, զրքին էջերուն հպած իր կարճատեսի աչքերը, սաուերի պէս բան մըն է ան վարժարանին մէջ։ Օտար խաղերէ, կռիւէ ու վիճաբանութենէ, հանդարտ ու պաղարիւն մեծ յուզումներու ու զրդռումներուն հանդէպ, բայց անձնատուր արտասանած կամ դաս տուած աուեն այն չարժուձեւերուն, որոնք կը հաւասարակշռեն ուղեղին և ջիղերուն գործունէութեան ներքին ցնցումը։

Բան մը չեն ըսեր իրեն մաթեմաթիքը և դիտական միւս ճիւղերը. Խասպիւղի քարոզիչ Ներսէս վրդ. Վարժապետականի թեկնածութեամբ կը հետեւի վարժարանին Թառանդաւորաց կարդին դասախօսութեանց։ Տղայ հասակէն իսկ մոլի ընթերցող մը, ան կը կարդայ բոլոր այն վէպերը որոնք գրուեցան անցեալ դարուն սկիզբէն մինչեւ կէսը և որոնց ճաշակը դեռ նոր էր մեր մէջ այն աուեն։ Ամբողջ սերունդ մը ապրեցաւ այդ երեւակայական հերոսներու, զերմարդկային սէրերու մթնոլորտին մէջ, որուն յիշատակը և տպաւորութիւնը դեռ չատ հատքն ալ չեն ձգած Եղիայի ուղեղը։

«Դասագրեերէս աւելի կը կարդայի այն թուցախիր գրքերն, որ կը կոչուին նոր էլօիզ, Օպերման, Գօրին, Աւօլճ, Կիավուռ, Ռրնհ, Ռաճայիլ, Վ.երթեռ, Էնտիանա, Լէլեա։ Ա՜ս աշխարհիր անծուկ եր ինձ համար, չեի կրնար յարիլ կեանքին, չեի կրնար յարիլ ուսման, երբ դասընկերներես զբօսանքի ժամանակ *պիճիա* ի կը խաղային պարտիզն, Նուպար-Շահնազարեան վարժարանի այցելուհի մը օր մը գիս առանձին կը գրտներ դասարանին մէջ, ուր կուլայի սիրոյ լացն, յուսահատութեան լացն, ապերջանկութեան լացն (*infelicita*)։ Տժգոյն եի, կորագլուխ, եւ հակակրութիւն ունեի այն ընկերներուս եւ բոլոր այն մարդոց դեմ որոնք կարմիր այտեր ունեին եւ ուղիղ կը խալեին։ Կամ մեռնիլ կ'ուզեի կամ վարդապետ ըլլալ, որ ուրիշ կերպ մեռնիլ ըսել է։»(*)

(*) Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1887 էջ 7.

Այդ տեւական թախիծը, կանխահաս յուսահատութիւնը միայն խառնուածքի արդիւնք չեն, կամ՝ հետեւանքն են խառնուածքի մը, որ տարբեր վիճակի պիտի չյանգէր տրուած պայմաններու մէջ։

Նկարագրի եւ դաստիարակութեան մեծ տարբերութիւն մը անկարելի կը դարձնէ ո եւ է համաձայնութիւն մօրը եւ հօրը միջեւ։ Ասիկա անուս, չղայնոտ, քնութենէն օժտուած նկարչական զարմանալի յատկութեամբ մը, նիւթական չատ հասկաս պայմաններով, չի կրնար երբեք իր դէշ յարաբերուած արհեստով գոհացում տալ կնոջը անապատ փափաքներուն։ Տկարակազմ, բաւական դաստիարակուած, նուրբ կին մըն է Տիկին Հոխիսիմէ. անիկա իր բախտին ծանրութիւնը աւելի չեչտուած կը զգայ հակադրութեամբը իր քրոջ վիճակին, հարս՝ նշանաւոր ճարտարապետ Ներսէսեաններու։

Եղիա, հարազատ ժառանգորդը իր հօրը ջիղերուն եւ մօրը երազող խառնուածքին, ունի անոր անբաւ փառասիրութիւնը եւ կը բաժնէ անոր տառապանքները եւ մեծ յուսախաբութիւնը։

Ի ծնէ երեւակայուն, մեծամիտ, խոչոր երազներու հակէ, չուտով սակայն կ'ըմբռնէ իրականութիւնը որուն չեն կրնար տոկալ իր արդէն զերազգիւռ ջիղերը։

*
* *

Եղիայի ալ հակումը դէպի Գրականութիւն կանուխէն յայտնուող բան մըն է։ Իր առաջին գրութեան եւ առաջին հրատարակութեան մասին լաւագոյն է գինքը մտիկ ընել 901ի Մասիսին մէջ։ — «Կը մտածեմ որ հոգեբանական տեսակէտով առաջին գրութիւն մը բան առաջին հրատարակութիւնն աւելի կարեւոր է։ Մանաւանդ ինձ համար այսպէս եղաւ... իրիկուն մը, իբր երկնային ժայռէ մը ջիք առ ջիք լեցուած ըմպանակի մը պէս որ հուսկ ապա կը գեղու, մատաղ սալմոսայագ հոգեկան արտայայտութեան պէտ զգաց, վաղամեռիկ կրտսեր եղբայրս՝ Պօղոսիկը՝ նստած էր մօտս, մայրս գուլպայ կը հիւսէր եւ հայրս կը նկարէր։ Թուղթ գրիչ տուի Պօղոսիկին ու «գրէ՛» ըսի։ Երկու լայն էջեր լեցուեցան առանց բառ մը

աւելցնելու, առանց բառ մը պակսեցնելու, հակառակ Պուալոյի պատուհրին: Արտադրուածը խառոյ մըն էր, կամ մանուանդ ինչ որ կրնայ կոչուիլ *Կրօնական խօսքեր*:

Երկու տարի ետ շարադրութեան սկսանիք: Իսկ առաջին հրատարակութիւնս անկէց ալ երկու տարի ետքն է: 1868ին Աղաթօն Գրիգոր Եփ.ի մանուկ առքիւ գրուած ոտանաւորս էր՝ զոր «Մասիս» օրաթերթին հրատարակութեան ղրկեցի: Գրաբար էր այդ ոտանաւորը զոր դասատուիս՝ Թորոս Նազարեան արբազրեց, ոչ թէ լեզուն, որովհետեւ նախորդ հայկաբանութեան ուսուցիչնիս՝ Մատաթիա Գարագաշեան՝ իմ ու խանի մը ընկերներուս գրաբար գրութեանց տակ այլեւս անսխալ կը դնէր վերջերը, այլ արբազրեց գրութիւնը, խանի մը տեղ ածական ու խանի մը տեղ բայեր փոխեց: Նեղերեզս անշուշտ աւելի կատարեալ եղաւ, բայց աչքիս կաղ սատանայի պէս բան մը երեւցաւ. բարկութենէս լացի եւ Տնօրէն Սիմէոն Միքայէլեանի յորդորանացը վրայ միայն հանդունեցայ յանձնել հրատարակութեան(*): ... Իսկ առձակ առաջին հրատարակութիւնս (շիտակը խօսելով՝ նիւս չեմ յիշեր թէ ոտանաւոր գրութի՞ւնս առաջ լոյս տեսաւ երբէ ոչ առձակս)(**), Յովսէփ Բոլատի *Հարսանիք*ին նամակ-նախաբանն է: Զարմանալի չէ՞, ես համբակ մը, դպրոցական մը, հեղինակ մը կը ներկայացնէի հասարակութեան, մինչդեռ յԵւրոպա՝ արդէն մեծահամբաւ հեղինակներն են որոնք ներկ մը կը ներկայացնեն նամակ-նախաբանով մը: Բայց ինչ ընեմ, Բարիզի Մուրատեան վարժարանին աշակերտ՝ Բոլատ՝ որ Նուպարեան վարժարանը գաղղիերէնի օգնական-ուսուցիչ էր, *Հարսանիք*ին ձեռագիրը տուաւ ինձի կարդալու, տուն գացի, պարտէզ իջայ, կարդացի. ներս գալուս՝ նատարանը կաղամար, գրիչ ու թուղթ տեսնելով *Հարսանիք*ին վրայ տպաւորութիւնս գրեցի՝ որպէս թէ սեղանին վրայ գտնուած գաւաթ մը ջուրը պիտի խմէի: Հետեւեալ օրն անձամբ տուի հեղինակին՝

(*) **Մասիս**, 1868 11 *Մայիս*, թ 848.

(*) *Ոտանաւորն է որ առաջ լոյս կը տեսնէ. Հարսանիք*ը *հրատարակ կ'ելլէ* 1869*ին, Քիւրքճեան տպարանէն.*

դպրոցը։ Օր մըն ալ Բոլաս իր վէպը տպուած չբերէ՞ ձեռս տայ, նամակս սկիզբը դրուած։ Այն ժամանակ արդէն «Երվիւ տէ տէօ Մօնտ» կը կարդայի։ Գրուբեանս շատ չհաւնեցայ, բայց գրածս գրքի մը մէջ տպուած տեսնելուս ուրախութեան բաղդատելի ուրախութիւն մը դեռ միւնչեւ ցայսօր ունեցած չեմ։ Եւ... գրուբիւնս հաւնուեր էր,— որու՞ կողմէ. Վենետիկցիի մը կողմէ. մօրաքեռորդիս՝ վաղամեռիկ Ներսէսեան եղբարս, օր մը տուն եկան զիս իրենց տանելու, յայտարարելով թէ Նորայր Բիւզանդացի՝ իրենց խնամակալը՝ «երկաթէ հաղարի մը «ոսկի դուռը» կ'անուանէ *Հարսանիքի* յառաջաբանս եւ զիս տեսնել կը փափաքի կոր անձնաւ։ «Բազմավէպ»ի նախկին խմբագրապետը գովեստ կարդայ իմ սիրելի մօրաքրոջս հոլ որ գոռոզութիւն կը զգար։ ... Ամէն բան շուրջս զիս կը յորդորէր գրող ըլլալ։ Եւ ներքին դրդմամբ արդէն որոշեցի գրող ըլլալ այն օրն՝ ուր տակաւին շարադրութեան դասի չսկսած՝ տեղ մը «Տէմիրճիպաշեան» մը գտայ տպուած, ուրիշ տեղ մըն ալ «Եղիա» եւ զոյգ անուններէր կցելով գեղեցիկ Դարագաշեանի «Տրամաբանութեան» սկիզբը, ներքինակին անուներն հանդիպակաց կողմը»։(*)

Ատենօրէ անմիջապէս հետքի հրատարակութիւնն է իր նչանաւոր ճառը, Շահնազարեանի մը խղճին պարզ ճնշութիւնը, *զոր կարդաց Նուպար Շահնազարեան վարժարանի 1870ի մրցանակաբաշխութեան հանդէսին։ Ատկէ տարի մը առաջ*, 1869ին, *ան աւարտած էր վարժարանին ընթացքը, կամ աւելի ճիշտ, ձգած էր վարժարանը, որովհետեւ այն ատեն չկար որոշ չրջանէ մը հետք վկայականի հիմակուան դրութիւնը, եւ իւրաքանչիւր տղայ կը հեռանար վարժարանէն երբ յարմար դատէր։ Իրմէ հետք Մ. Չերազ տարի մըն ալ կը չարունակէ վարժարանին դասընթացքը։ Այդ մեկնումը չի կրնար վերջ դնել այն խորունկ սրտակցութեան որ խմորուած էր անոնց մէջ։ Չեն դադրիր այցելութիւնները Եղիայինց մեծ պարտէզին չատրուանին չուրջ, իրարու ինքնապրութիւններ*

(*) Փառոս 1901, *թիւ* 15.

կարգալները։ Այն աղեկտուքիւնը զոր Եղիա կրած է անկէ դպրոցին մէջ, կը մնայ մինչեւ հատը։ Շահնազարեանի մը խղճին պարզ ցնցուքենէն մինչեւ ամենէն վերջի օրերը չէ դադրած զայն փառաբանելէ։ Անիկա իր «առաջնորդ»ն է. իր «Սէրը աւոր համար միշտ պատուոյ կը հառնի», անիկա «Հայասացի փրկիչն է եւ հայ լեզուի ճարտիչը», «հանճարն է ան։ «Դեռ չէիմ գտած հանճարի սահմանը, կ'ըսէ, երբ ի մեզ գտայ հանճարն անսահման»։ Բայց՝ ծայրակղօրէն ապաւորական միտք՝ այդ յատուկը անբմբռնելի չէ։ Մ. Զեբաղ կը կանխէ զայն «Նախապապերը հարուածելու» մէջ։ Թէեւ չատ չուտ հետացած գրական ասպարէզէն, բայց ան ունի նորութիւնն, paradoxeի, յանդգնութիւնն գերազանց էջեր Շահնազարեան վարժարանի երիտասարդութիւն մէջ իսկ, երբ ասիկա սկսաւ հրատարակուիլ Եղեայի մեկնուածն հատ։

«Գաղղիերէն հասկնալ մը ու հատ գրել սորված» Եղիա կը հետանայ վարժարանէն, ոչինչ պահելով իր «Ֆիզիկի եւ շիմիի, ալճեպրայի եւ երկրաչափութեան դասերէն», բայց բոլոր փայլին մէջ ատաղձուսոր ուսանողի մը, և «խորունկ հաւատով մը իր գիտնականութեան վրայ»։(*)

1870ին գինքը անդամ կը կարգեն Բ. Դրան տպագրութեան դիւանին, որուն անօրէնն էր Մահիտ էֆ. մը։ Հոն ապնիւ ու յուսամիտ անօրէնի մը և Պ. Պառնասեանի հետ շիման մէջ ամէն վայրկեան, կարդալով բոլոր թերթերը և հանդէսները, որ կը դրկուէին այդ պաշտօնատան, անիկա ուսման և յառաջդիմութեան միջավայր մը կը գտնէ և կը սկսի թոչակ առնել առաջին ամիսներէն։ Բայց իրեն համար չէր բնաւ միօրինակ ու չափուած կեանքը պաշտօնեայի եւ կը հրաժարի։

Ասկէ ետքն չի կրնար չարունակել իր հանրօգուտ շինութեանց նախարարութեան վարչական ժողովի քարտուղարութեան պաշտօնը, զոր քիչ մը հատը ստանձնած էր։

Անկարելի կ'ըլլայ իրեն համար չարունակել իր ուսումը

(*) Աւելին հատը։

Եւրոպայի մէջ, ինչպէս կ'ընէին իր հօրեղբօր և մօրաքրոջ որդիները։ Անիկա կը զգուշի տարօրինակ ու քայքայող տպաւորութեանը տակ մէկու մը որ սահպուած է համոզուիլ անկարելիութեանը տարիներէ ի վեր իր մէջ հաստնցող փաոասիրութիւններուն։

Արտաքին արտասովոր վիճակ մը, մելամաղձոտութիւն մը և հրաժարում մը, իրեն աւելի անսովոր երեւոյթ մը կուտան իր տեսակ մը պչրասիրութեամբը, չափազանցելու և պզտիկ յոռետեսի ու յուսահատի տառապանքներ ստանձնելու իր տրամադրութեամբը։ Այդ տրամադրութիւնները աւելի խոր և աւելի հաստատուն արմատ մը ունէին իր մէջ։ Պակաս չեն իր ազգականներէն՝ որոնք անսովոր ու հիւանդագին դրդռութիւններ ցոյց տուած են իրենց կեանքին մէջ։ Իր հօրեղբօրորդիներէն Յոսըով՝ անձնասպանութեամբ վերջ տուած է իր կեանքին, ծովամոյն ըլլալով եէնիքէօյի առջև։

Իր ուրիշ մէկ հօրեղբորորդին՝ Գարեգին Տէմիրճիպաշեան ար, թէեւ Պոլսոյ մէջ, կը թղթակցէր միշտ իրեն հետ, որոշապէս կը զգայ արդէն անոր մէջ կատարուող տեւական փոփոխութիւնը, երբ անիկա կը պատասխանէ իր կասկածոտ եւ փորձող հարցումին։ «Հոգիս կազմուած է սատանի մեզի եւ հրեշտակի մեղրէ ու մեծագոյն հանոյս է միշտ առաւօտ սուլթանուհւոյ մը մարմինը օծել օրօրօնափսով։»

Այդ միջոցին սիրային դէպք մը կուգայ աւելի չեշտել այդ վիճակը բայց միևնոյն ատեն ծածկել անոր ճշմարիտ հանգամանքը։ Գատրդիւղցի աղջիկ մը, Օր. Պ., զոր ճանչցած էր հոն իր հօրեղբօրը տուած այցելութիւններուն միջոցին, կը տիրէ իր զգացումներուն։ Յուսախաբութեան հարուածը ծանր կ'ըլլայ։ Այն ատեն կը փորձէ իր առաջին ինքնասպանութիւնը, Մօտա Պրունիի ժայռին գագաթէն, գրելէ եւաք Մինաս Չերազի.

«Էջ մը Վէրթէր կարդալէ ետեւ՝ պիտի ուղղուիմ դէպի Մօտա-Պրունին. այն վայրն անդիմադրելի հրապոյր մ'ունեցած է միշտ հոգւոյս...։ Հոնկէ ծառի մը յետ՝ վերջին արփւոյս խոնարհիլը պիտի տեսնեմ ծննդեանս լեռանց ետին...։ Այն

կրճատական ժամուն ուր գաղղիական եկեղեցւոյ զանգակն սկսի հնչել յաւր ու ողբալուր, հոգեվարի աղօթքներ պիտի մրմնջեմ, միևչեւ ալ մարդ չմնայ եգերիին վրայ. այն ատեն պիտի յառաջանամ ի ծով. «Ծոցդ անոյշ ալ չե՞ս բաներ սիրականերդ...» Կոհակները վտիտ մարմնոյս հետ պիտի խաղան, ինչպես այնման ես իրենց հետ կ'սիրեի խաղալ մանկութեանս ատեն, Պայրընի նման. խարտեաշ մազերս վրայ աղու ճօղլ պիտի սիրուն Ֆենեռի խորհրդապիտլ լապտերը...: Ծննդեանս տօնն է այսօր...: »Ծնած օրը մեռաւ պիտի ըսեն ... Ա՜հ, կեանքիս վրէժը պիտի լուծե մահս. — ի՞նչ գեղեցիկ պիտի ըլլայ, Միւնսս...: Երբ մարմինս ծովին հանեն ու սեւ հողը դնեն, Ցոյն աղջկան տապանագիրը գրե շիրմիս վրայ — երբ ուզեցամ — «Մի ծաղրանար վրաս հո՞դ, այնման թեթեւ էր նա վրադ:»

1874ին էր:

Մարիամին յիշատակը տարիներով չէ քակեր զինքը: Տասը տարի ետք, «նոր տարւոյն նախաձեռ առաւօտուն», *դարձեալ անոր կը խորհէր և չէր կրնար անոր անունը գրիչէն բաժնել, իր տարեկան տետրակին մէջ զոր կը գրէր Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժումին համար, եւ կը կարծէր լսել ձայն մը որ կը հարցնէր.*

— «Ի՞նչ կը խորհիս, եղիա՛:»

Եւ կը պատասխաներ ինքն իրեն: «Ո՞վ ես դուն. ձայնդ անծանօթ չէ ուրեմն, այլ նա որ այդ ձայնով էր երբեմն ուրեմն կը խօսէր. մարդկան մէջ ա՛յլ ոչ ըննրեց կեցացն յաւիտեան ընկեր: ... Եւ կը տարիմ, զի հեզ կը խորհիմ, ո՜ Մարիամ: Կը խորհիմ թէ... երբ միայն ինձ նուիրէիր հոս սիրտդ, ա՜հ, նոր *Էլօիզ եւ Աբեյար* մենք պիտի ըլլայինք: Կը խորհիմ որ երբ կամէիր ապրիլ, զիս սիրելու, զիս պաշպանելու, զիս մեծացունելու համար, սիրտս աւելի լուսաւոր աշուղս պիտի ըլլար, ու միտս աւելի բեղմնաւոր, ու կեանքս աւելի փառա՛ւոր:»

Փոթը սիրոյ կը վերագրեն և կը վերագրեն զինքը Մարսէյլ, իր մօրաքրոջ Տիկին Թագուհի Ներսէսեանի նիւթական օգնութեամբ, միջավայրի փոփոխութեան համար, և որպէս զի, եթէ կարելի ըլլայ, հոն հետեւի Առեւտրական վարժա-

բանի դասընթացքին։ Այդ տեսակ ընտրութիւն մը տեղի կ'ունենայ ձախողը պիտի ըլլար անշուշտ Եղիայի համար որ երբեք ընդունակութիւնը չունէր գործնական կեանքի։ Անիկա ընդհակառակը կը ձեռնարկէ չափաթերթերէն մը հրատարակութեան, Le Moniteur Littaeraire et Financier de Marseille, «Արեւմտից ծաւօրացնելու համար Արեւելեան այն ցաւագին ազգութիւնն, Հայութիւնը», և որուն մէկ քանի թիւը միայն լոյս կը տեսնէ։

Հոն կը յանձնուի խառնակ և անհաչիւ ընթերցումներու, կ'սմբալէ մատենադարաններու խորը անծանօթ ձեռագիր անունները պաշար մը և ով գիտէ ինչ դիպուածով կը կարդայ Լիթռէն որ ուղք կոխել կուսայ իրեն «հուսկ ուրեմն այն հաստատուն աշխարհին մէջ զոր կը լուսաւորէ գրական իմաստասիրութեան պայծառ արեգակն։» Վերջապէս, երբոր տարի հոն կ'ենթալէ հաք, 1876ին, կը վերադառնայ Պոլիս։

Այն տանն նոր ոգի մը կը խմորուէր Պոլսոյ մէջ։ Հեռու չէր այն թուականը, ուր իր «արտակիցը» ձեռնունայն գիտէ վերադառնար Պէյլինէն։ Տարուած էին այլեւս իրենք իրենց վրայ կեդրոնանալու և իրենցմէ գինուելու կարելի փրկութիւնը։ Մտածեցին թէ մէկ ճամբայ միայն կար ատոր համար և ատիկա դաստիարակութիւնն էր, թէ ան «խնդրոց խնդիր»ն էր և թէ միակ անհրաժեշտ ու քաւարար բարեկարգութիւնը որ կար ընելիք՝ դպրոցին էր։ Այդ տարին կը հիմնուէին Պէրպէրեան վարժարանը և Հայկական Կրթարանը և Ջերազ նոր հրատարակած էր իր Ազգային Դաստիարակութիւնը։

1876ին Եղիա կը դառնար Եւրոպայէն, ուր «չգիտեր է՞ր գնացած էր եւ ուրկէ՞ էր վերադարձած»։

Բայց հոն կը թողուէ այլեւս այն թմրութիւնը և զորձի ու ճիգի անկարողութիւնը որ տիրած էր անոր դպրոցէն հաք մինչեւ այդ ճամբորդութիւնը։ Տարակոյսին մուտքը իր ուղեղէն ներս և անվերադարձ քանդումը իր հաւատքին որ իր չուրջ տեղծած էին զգայնութիւնը անվհատելնելի պարտքի մը և ուր ինքզինքը կոմնցուցած էր տարտամ և անստոյգ որոնումի մը անձնատուր՝ տեղ տուած էին այլեւս բանա-

ձեւուած ու յանձնապաստան ուրացումին, պարզ ու պատարիւն աչքով հայեցողին աչխարհի վրայ, իրերու ճանաչումին մէջ մակերեսային դիտումեան մը առած ինքնավըստահութեան:

Եւ սոսկալի այս անգամ կանչուած էին ծառայելու զործունէութեան անսահման հառանգի նը, յաւատաս հաւատքէ մը ոյժ առած բարենորոգման ու վերականգնումի ծրագիրներու, որոնք սակայն միշտ անհաւատալի դրացնութեան մը մէջ էին իր ուղեղին խորը անէացման ու «պանդիտ»ի երազներու հետ:

Այդ հառանգը եւ այդ ծրագիրները գեղին կը գան խմորուող ոգիին մէջ: Այդ Թուրականին է որ կը սկսի իր գրական կեանքն որուն մուտքը կ'ընէ, բուն անունը տալու համար, պարզ հրապարակագրի դերով մը, զայն քաղաքական նուիրելով կրթական գործին եւ ուր չի դրեր գրելէ տող մը որ չկապուի այդ նիւթին:

Շօշափելի արտադրնով մը ծածկելու համար թերթերու եւ գրքոյկներու մէջ իր գործունէութեան այդ վաստումը՝ որ չատ բնականօրէն դատապարտուած էր երբեք նիւատի չառնուելու իրեններէն, անիկա կը հաւանի անդամակցիլ կրթական նախարար Միւնիճ փաչայի օրով կազմուած Թարգմանութեանց դիւանին ուր կը ձեռնարկէ Փրանսերէնէ Թուրքերէնի Թարգմանելու բնական պատմութեան հատոր մը:

Թերթերու մէջ իր յօդուածներուն նիւթն է Մինաս Զեբաղի ընտրոգական աչխարհահաբարը, որուն պաշտպան կը կանգնի աւելի մոլեռանդօրէն քան իր հեղինակը: Բայց ժամանակին պահպանողական մամուլը չուտով կը փակուի իր յօդուածներուն առջեւ, ուր երբար կը խաչաձեւուն նոր նոր անուններ, խոչոր հեգնութիւններ եւ պայքարի խոչոր հրաւէրներ նոր նոյնքան խոչոր անձերու ուղղուած: «Պարs ու Մարs» վերնագրով Սլաճանեան միայն կ'ընդունի զանազան իր Փունջին մէջ, ազատ բեմ յայտարարելով զայն: Ի վերջոյ ան ալ կը մերժէ տեղ տալ իր Թերթին մէջ Արշաղոյս Աւարատեանի հետ բացուած լեզուապայքարին(*):

(*) Նոր կեանք, Ե. Տէմիրճիպաշեան, 1879:

Ան ատեն աղետական նամակ մը կը գրէ ան Յ. Պարոնեանի, խնդրելով անկէ իր յօդուածին հրատարակութիւնը Թատրոնի մէջ՝ և աւելցնելով «թէ փակուի Թատրոնն ալ մի հալածական գրագէտի դէմ, պիտի հրաժարիմ յայնժամ գրական ասպարէզին, բոլորելով լրիւ ներկայ բնդհանուր խմբագրութիւնի դէմ(*):» Անիկա երբէք պիտի չհրաժարէր գրական ասպարէզէն:

Այդ Թուականին, 1877ի Դեկտեմբերին, արդէն կը սկսի արիւն Թքնել առաջին անգամ եւ կը Թողու իր պաշտօնը Կըրթական Նախարարութեան մէջ:

Դարձեալ այդ Թուականին է որ կը սկսի չարքը իր գըրքոյկներուն, երբ ա՛լ տեղ չի գտներ Թերթերուն մէջ: Առանցմէ առաջինն է Դամբարանը (1878), հատաքաձոյ մը քնարողական ոսխարհաբարով գրուած դամբանականներու: Անոր կը յաջորդէ Նոր կեանքը (1879), պաշտպանութիւն քնարողական աշխարհաբարի, վերջին գործը եղիայի այդ քերականութեամբ գրուած: Նոյն տարին հրատարակուած Պիծակը, շատ պզտիկ գրքոյկ մը վիպաձեր պարոններու, վիպումներու դէմ, սովրական աշխարհաբարով է արդէն, և 1880ին անտանելի կը գտնէ ան քնար. աշխարհաբարի անվերջանալի «ի»ները:

Առկէ ետք հետզհետէ կ'երեւին Փիլիսոփայական Բառարանները (1879, 1880), կրթական խնդրին վրայ Թուղթ առ Ներսես Պատրիարք (1880), Հայրենիր ընթերցուածք (1880) եւ վերջապէս Շրջագայութիւն մը իմ բաղիս մէջ (1880): Առով վերջ կը գտնէ պուօշիւրներու չարքը, որովհետեւ 1880ին Մասիս կը յանձնարարէ հեղինակներուն երկու օրինակ ղրկել իրենց հրատարակութիւններէն, «մին Մասիսի գրախօս Գրասեր Ստամբ»: Մամուլը այլեւս բացուած էր իր առջեւ, անգամ մըն ալ չփակուելու համար: Այդ անուան տակ անիկա կանոնաւոր աշխատակիցը կը գտնայ Իթիւճեանի Թերթին ու յետոյ Թիրեմեանին, մինչեւ 1882ի վերջերը: Անցողակի բանը թէ «Գրասեր Ստամ» նամանութիւնն է Paul Lacroixի

(*) Նոր Տեսիլ:

կեղծանունին, Bibliophile Jacob, քան Մասիսի մէջ իր տըւած բացատրութեան։

Սակայն պատկառանքը կ'ըլլայ համբաւին՝ որուն սկսած էր տէր դառնալ անոր անունը, իր անվերջ այլափոխութիւններով, խայթուկիի, Շարժեանցի, Մշակի, Ազատախոհեանի ձեւերուն տակ։ Հոլանտաւորուած Մասիսի պէս պաշտօնական թերթէ մը որ հայ լրագրութիւնը կը խորհրդանշէր ամէնուն մէջ, անիկա կը լսեցնէ իր ձայնը չարաթեր քանի մը անգամ։ Սնոտի լեզուին հմայքը, հմտութեան պաշարը որ կը Թոյլատրէր իր ամէն տողը զինել նոր անունի մը վահանովը եւ վկայութեամբը, սիրելի ու ախրական կը դարձնեն զինքը։

Շնորհաւորութեան և քաջալերութեան նամականիներ կը տեղան Մասիսի մէջ եւ ան կը հարցնէ ինքզինքին ձգնաւորի(*) բնթռիչ։ «Գիտե՞ս յօդուածներդ որքան օգուկ կը յարուցանեն Հայ հասարակութեան մէջ։ ... Ամանիկ վեր կը բաշեն, ամանիկ վար, ամանիկ ըզքեզ առեւ կը կոչեն եւ այլ ըզքեզ դեւ կը նըկատեն։ Գրաբարեանիկ եւ դասականիկ կը տագնապին թէ կը խանգարես Հայ լեզուն ու գրականութիւնն եւ աշխարհաբարեանիկ ու վիպականիկ կը հրճուին թէ կը ջանաս քան կարեացդ բարեկարգել ու ճոխացնել Հայոց աշխարհիկ լեզուն ու գրականութիւնն(**)։»

Հնօրեայ հեղինակներ այդ «ազգային հմուտ բանասէր ոդ բնաւպատուդ»ին կը դրկեն իրենց գործերը, անոր «լուրջ բնաւպատութեան բովին անցնելու համար զանոնիկ»։ Հակառակ իր չհամոզեան հասարակական գործունէութեան հանդէպ, թագաւորական կ'ընտրեն զինքը Պէյիկթաշէն, ուր կը քնակէր, և աւելի ետքը, 1880ին, երեսփոխան՝ Սթէնխա-Եէնիքէօյ միացեալ թաղերէն։ Սակայն այդ միջոցին միջադէպ մը պատճառ կ'ըլլայ որ տայ իր հրաժարականը եւ Մասիսի մէջ հրատարակէ բաղդաքազիր մը։

«Զը կրնալով հանդուրս խղճով մասնակցիլ աշխատանաց Երեսփ. ժողովի մը ուր արտաքոյ կարգի կարեւորութիւն ու-

(*) *Բիչ անգամ գործածուած կեղծանուն մը Մասիսի մէջ։*
(**) **Մասիս**, 1881, *թ.* 2873։

ներգող խնդրոյ մը մէջ ամեն երեսփոխան իրաւունք չունի գէթ անգամ մը իր կարծիքն յայտնելու բանաւոր կերպով (*խօսքով*), կը ծանուցանեմ թէ առաջին ներկայութիւնս Ազգ. Երես. Ժողովոյ մէջ պիտ' եղլայ վերջինն(*),»

Խնդիրը կը դառնար Ներսէս Պատրիարքին հրաժարման չուրջ։ Հրաժարականը անմիջապէս ընդունելու կուսակիցները ընդհանուր ազմուկի մը մէջ կը խափանեն իր ալ ձայնը, չաւելու հետ, երբ ի զուր խօսք կ'ուզէ Վարժապետեանի ի նպաստ։

Հայրը մեռած էր քանի մը տարիէ ի վեր, իսկ նոր կը կորանցնէր կրտսեր եղբայրը, Պօղոս։ Եղիայէ և բոլոր Տէմիրճիպաշեաններու պէս ան ալ ունէր նկարչական մեծ տաղանդ մը որով գծած էր Զրաղանի պալատին զարդերը. կը հակէր կայս. պալատի չինուԹիւններուն, ուր կրցած էր մուտք գործել արքունի ճարտարապետ Ներսէսեաններու պաշտպանուԹեամբ։ Երբեք երկու եղբայրներ նկարազրի այդքան խորունկ հակադրուԹիւն չեն կազմած։ Առողջ, զուարԹ ու զուարճասէր, Պօղոս ամէնէն մեծ ու տեւական հեգնողը եղաւ իր եղբօրը։

Հիմա առանձին էր ան իր մօրը հետ որուն երբեք չկըրցաւ ապահովել իր վախաքած կեանքը, այլ ընդհակառակը զայն դարձուց երկար տառապանք մը։

Առանց նկատի առնելու Յասպիսին մէջ հօրմէն մնացած հող մը, իր ապրուստի գլխաւոր միջոցն էր ԹերԹերու աշխատակցուԹեան վարձքը։ Սահիկա ըսել է Թէ չունք ուզեր աւելի խօսիլ նիւԹական պայմաններու մասին։ Միւս կողմէ երբեք առողջուԹիւնը չէ գտած վերատին։ Յուրա եղանակին հետ կը սկսի արիւն Թքնել և ստիպուած էր ամէն տարի քանի մը ամիս անհոգին մնալ։ Բժիշկները վերջնական դատմանուամի մը յոյսը չունէին գրեԹէ եւ ՏօքԹ. Յօրտանանեան, որ կը յորդորէր զինքը Եգիպտոս երԹալ, ըսած էր իր տզրկանններէն մէկուն. «Այսօր Տէմիրճիպաշեանը տեսայ ճամբան, չհաւնեցայ դէմքին, մի' Թողուք որ այս ձմեռ աշխատի։»

(*) Մասիս, 1882, Հոկտ. 1/13։

Հոս բաւական է մէջբերել սա քանի մը տողերը, 1881ի *համար*. «Կ'աշխատակցէի *Մասիս* եւ *Թրաքիայի էմֆեար* օրաթերթերուն միանգամայն: Երկրորդին Տնօրէնն ինձ կանոնաւորապէս կը վճարէր վարձս՝ թէեւ դոյզն բան. իսկ *Մասիսի* Տնօրէնն ասելի դոյզն վարձ մը վճարելու համար հոգիս կը հանէր ու Պէշիկթաշէն ճեղի կ'երթայի Պոլիս, ուր շատ անգամ *Մասիսի* Տնօրէնին եսեւեն կը պտտէի կամ իրեն կը սպասէի միչեւ իրիկուն, եւ երեկոյեան ձեռնունայն կը վերադառնայի նորէն ճեղի՝ անձրեւին եւ ապա ձիւնին տակ: Գիշերն արտասուելով եւ արիւն թքնելով յօդուած կը գրէի *Մասիսի* եւ *Թրաքիայի* համար:»

Հակառակ ատոր, մօնօփլը *իր ակար աչքին*, *սեւ ոլտենկորթին մէջ սեղմած իր նիհար մէջքը*, *դանդուր մազերը թափած հոլին վախչող լայն ճակտին վրայ*, *մէջահասակ*, «կացացի *խալուածոով*», *յօնքերը կծկած կարճատես աչքերուն չուրջ*, *Մարսէյլէն գարձած գիչերուան* «ակադեմիկ»ն է *միչտ Եղիա Տէմիրճիպաշեան*:

Գանի մը դասեր որ իրեն կը յանձնուին, *կուգան քիչ մը բարւոքել իր նիւթական վիճակը եւ վստահութիւն ներչնչել իրեն*:

Այլեւս դեմ *մըն էր ան հրապարակին վրայ*:

1882ի *բոլոր ատրճիան հանդէսներուն կը հրաւիրուի քանախօսելու*: *Գանի մը ամիս ետք Տնօրէն կը կարգուի Բեբայի վարժարաններուն եւ իմաստասիրութեան դասախօս՝ Հայկական Կրթարանին մէջ*:

Այն ատեն է որ կը յաճախէ իրեն անձնական հանդէս մը հիմնելու գաղափարը: «Երբ, կը գրէ աւ *Մասիսի* մէջ, այն ընթերցողի որ կը սիրեն ընթեռնուլ նոր բաներ ազգային եւ օտար մտեցնագրութեանց վրայ՝ հայթայթելի ինձ հանդէսի մ'արտօնագիրն հանդերձ չորս հարիւր բաժանորդներով, հաճութեամբ կը տանձնեի ազգային անուանի մտեցնագրաց աշխատակցութեամբ՝ այսպիսի կարեւոր հրատարակութեան մը բարոյական հոգն(*):»

(*) **Մասիս**, 1883, *թիւ* 320.

Քանի մը ամիս ետք, 1883 Յունվարի վերջերը լոյս կը տեսնէ Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժուձի առաջին թիւը։ Իր կոչը անօգուտ չի մնար։ Մ. Եսայեանն է որ կը որոմտարձէ հրատարակութեան համար անհրաժեշտ գումարը։ Այդ թուականին կը սկսի Եղիայի կեանքին ամէնէն բեղուն շրջանը որ կը տեւէ մինչեւ 1889, ուր կը դադրին իր վարած հանդէսները։ Ասիկա կ'ըլլայ մի նոյն ատեն ամենէն խաղաղ, քնականօն, առողջ շրջանը անոր կեանքին։

Այդ միջոցին Ազգային Ընկերութիւնը որ հիմնուած էր գաւառական դիրք ու անհրաժեշտ իրեղէններ հայթայթելու համար, կը սկսի հրատարակել իրեն օրկան Երկրագունս ամսաթերթը։ Առաջին տարին (1883), անոր խմբագրապետութիւնը յանձնուած էր Յակոբ Պարոնեանի, քայլ 1884ին, Գրիգոր Զօհրապի առաջարկին վրայ, անկէ կը յանձնուի Եղիայի որ զայն կը վարէ մինչեւ անոր դադարումը (1888)։

Պարոնեան ո՛չ մէկ ինքնագիր աշխատութիւն բերած էր Երկրագունսի, այլ բաւականացած էր նիւթերու ընտրութեամբ եւ դասաւորութեամբ։ Եղիա լայն չափով մը կը մասնակցի անոր խմբագրումին։

Շարժուձը, աւելի փոքր ծաւալով, ամբողջապէս կը խմբագրուի իրմէ, առանց «ազգային անուանի մասեցագրայ աշխատակցութեան», թէեւ վերջին տարիները թարգմանութիւնները կէսը կը գրաւեն բովանդակութեան(*)։

Այդ ամենուն հետ ունի ուսուցչական պաշտօններ Հայկական Կրթարանին ու յետոյ Խասդիւղի Ներսէսեան վարժարանին մէջ, որոնց դասախօսութիւնները ստիպուած է ինք գրել. դժուար չէ իր հրատարակեալ Նամականիներուն մէջ սա տեսակ տողեր ընդգծել. «Այսօր վար իջայ եւ չկրցայ գրել սիրելի սանուհեացս պատմութեան դասն. ահա գիշերը ժամը երկուքն է եւ առանձին եմ խցիկիս մէջ։»

(*) 1886էն 1887, քանի մը ամիսի չափ կը վարէ նաեւ Արեւելեան Տնտեսագիտական Միութեան հանդէսը՝ Ցնծուն։

Ասոնց հետ, ինչպէս մատուռը, նոյնպէս նիւթական աշխատութեանց մէջ ալ միմակ է. «Շարժումիս մասնաւոր մատակարար, բեռնակիր, բօսթանի, մերթ ցուրիչն ալ եմ. ուրիշ գործ ալ ունիմ մամլոյ տակ, դաս ալ կուտամ, եւ ոչ իմ թաղիս մէջ, այլ թաղերու ծայրն՝ Հասպիւղ: Բոլոր գրասածոցս եւ Հանդիսաներուն բոլոր միւս յօդուածոց փորցերն երեք անգամ կը արբագրեմ, վասն եթէ օրաթերթի մը կամ Հանդէսի մը համար յօդուած ուզեն, այդ յօդուածն ալ գրելու ժամանակ կը գտնեմ::

Չափազանց արագ արտագրող՝ կրնայ սակայն հասնիլ այդ բոլորին. քանի մը վայրկեանի մէջ, մինչեւ իր կարգը գալը, կը գրէ այն ճառերը՝ զորս պիտի կարդայ հանդէսներու մէջ. քանի մը ամիսէն պատրաստուն Ֆրանսահայ բառքիրգը՝ զոր իրեն յանձնարարած էր Գ. Պաղտասարեան:

Այդ չրջանին գրելէ ժամանակ չունի իր ընթերցումներուն: Իր ծանօթութիւնները եւ կարծիքները կուգան հիմայ եւ բոլորական հանդէսներէն որոնք դիպուած են գրասեղանին վրայ, վրանակ բազմահատոր գիրքերուն եւ պիչերային հակումները կ'երկարին կէս գիչերներէն անդին. «մեկն ալ տէրս է, կը գրէ Գրասէրի կառուն իր Յիշագիրին մէջ, պառկելու ժամանակն անցաւ եւ դեռ փորձ կը արբագրէ, վերջն ալ պիտի գրէ յօդուած, վէպ, ճերտուած, բառարան, դաս, թղթակցութիւն ու գործեր որոնք տարիներու աշխատութեան կարօտ են, ու կուրծքը կը ցաւի՛...(*):

Այս չափազանց աշխատութեամբ նիւթական վիճակը աւելի նպաստաւոր չի դառնար: Շարժումը գրելէ ոչինչ կը բերէ իրեն եւ երկրագումէն կ'ընդունի տարին քսան ոսկի: Հոյկական Կրթարանէն ետք իրեն կը մնայ միայն Ներսէսեան վարժարանը որմէ կը ստանայ մէկ ոսկի ամիսը: Ատանք են իր հասոյթի դժնաւոր եւ կանոնաւոր աղբիւրները: 1887ին կը մերժէ կեդրոնական վարժարանի ինամակալութեան կողմէ

(*) Գր. եւ Ինտուստրիական Շարժում, 1886. կատուի մը Յիշագիրը. 187։

իրեն առաջարկուած Գրականութեան դասը, որովհետև տարի մը առաջ բողոքած էր անոր դէմ, ուսուցչութեան մէկ ներկայացուցիչը միայն ընդունած ըլլալուն համար իր մէջ, Մ. Չերազը: «Բարոյական մաճուան դասավճիռը տուած պիտի ըլլար, ընդունելով եկամակալութեան առաջարկը:»

1881ին քիչ առնի մը համար Գաբրիէլ փոխադրուելէ առաք, դարձեալ կը վերադառնայ Պէչիկթաշ, ուր կը մնայ մինչեւ 1885: Իրենց հետ կը բնակէր նաեւ իր մօրաքոյրը որ մարտպետ էր: Իր մայրը Հռիփսիմէ կամ աղուած՝ Սրբուհ, կին մըն էր անօրինակ աշխուժութեամբ, չափազանց փափուկ և չափազանց զգայուն. «բոլոր գրողներն ուռնի կ'այցելէին ինձ՝ կ'ըսէ Եղիա, կը սեղնչանայինք իր վրայ. ոչխարս կը կարծէին գայլ, ոմանք իսկ՝ օսարականի՝ աղջի՛կս: Բայց իր ճոգին կը գերազանցէր մարմինն: Եւ այդ ճոգին, ուր յիս կ'ապրի, կը պահէ զիս երիտասարդ եւ անվկանգ:»

Ամուրիութիւնը հակատարական էր Եղիայի համար: Գալուստ աղայի տասը մանչ զաւակներէն հինգը միայն կ'ամուսնանան, իսկ ասոնց որդիներէն ո՛չ մէկը: Եթէ չատ անգամ կ'ըսէ «մանուկ մը չկայ մեր տան մէջ, եւ անտարակոյս այս է մեծագոյն պատճառն իմ ամենամեծ տրտմութեանս» եւ ինքնին կը թելադրէ. «Ամուսնացի՛ր, ճեզիկ աղջիկ մը առ որ ես փափուկ սիրտդ չը վիրաւորէ, որ կեանքը ճեզի խաղցրացունէ, որ ճեզի համար ճշմարիտ պահապան հրեշտակ մ'ըլլայ». այլ սակայն գործադրութիւնը չանցնիր երբեք մտքէն:

Ամուսնութեան մասին նպատատաւոր հատատք մը չունի ընդհանրապէս. «Ձակատդ հպումը պիտաբեր է սիրոյն: Այդ հպման մէջ խոյս կուտայ սերն որ յաւէս կ'արծարծուի շրթանց եւ այնէց կցումեն: Ա՛յս է հաւատս ամուսնութեան վրայ. կին բառն ինձ ատելի է, որպես թիւն ատելի եր Լամարթինի(*):

Չիդերու մէտագրիւս վճռակը զոր չի խնայեր ինքզինքին՝ ի վերջոյ կ'աստիճանորդէ զինքը անընդունակութեան սեռային խոր եւ բնականոն արտայայտութեան մը համար: Ատիկա ա-

(*) Ե. Տ.ի Սիրային նամակներր. Նամակ IV. էջ 28.

դիտաբեր կ'ըլլայ իրեն իր միւս կարողութեանց տեսակէտով ալ։

Այդ միջոցներուն (1886—9) Տէմիրճիպաշեանի կեանքը կ'անցնէ ուրիշ սիրային պատահար մը որուն կը կապուին իր հրատարակիչ ծանօթ Նահակները։

Անոնք ուղղուած են Օր. Սրբուհիի որ Տնօրէնուհին էր Խասպիւղի աղջկանց Ս. Ներսէսեան վարժարանին։ Խնամիական կապով մը՝ արդէն չատ կանուխէն կար ծանօթութիւն մը իրենց մէջ, զոր Եղիա «կը հալեցնէ եւ ի սեր կը փոխակերպէ» Ներսէսեանի մէջ իր ուսուցչութեան տարիներուն։

Անկարելի էր Եղիայի համար որ վինքը զբաղեցնող այդ անունը սեղ մը չգիտէր։ Առաջին անգամ կը հանդիպինք անոր Աղջկան մը Օրագիրին մէջ։ Մեծախօս է որ իր Խասպիւղ այցելութեան միջոցին կը մանէ Ներսէսեան վարժարանը. «Ինչ լուսիւն, ինչ մաքրութիւն. Տնօրէնուհին, Օր. Սրբուհի Սեդրոսեան, տոհմիկ եւ ուսումնական, պատկառանք եւ սեր կ'ոգեւ միանգամայն(*)»։ Աւելի ետքը, 1899ին, Արեւելքի մէջ Հրանդ կը հրատարակէ «Եղիա Տէմիրճիպաշեանի ձեռամբ իջոյս հանուած մէկ նամակը Օր. Սեդրոսեանի եւ կը յանձնարարէ անոր հնարաւորին չափ քան անծանօթ պահել այնքան կարողութիւններ։ Ինչ որ ալ ըլլայ, իրողութիւնը այն է թէ այդ սիրային պարագան տեսակ մը ինքնախաբեութիւն է որով Եղիա ուզած է մխիթարել իր պարտած մնացած ղպտիութիւնը։ Զգօշութիւն բացակայութիւնը որ ամէն տողի երեսան կ'ելլէ այդ նամակներուն մէջ, ուղուած է բացատրել կամ փոխարինել «հոգեկան սիրոյ» մը երազովը։ Ոչ մէկ բանի այնքան անընդունակ են Եղիայի զգայասէր ջիղերը քան այդ ձեւին տակ ներկայացած սիրոյ մը։ Եւ սակայն Եղիայի մէջ աւելի խորունկ զգացում մը արթնցնել անկարելի էր միւսին համար, տասնեւվեց տարին աւելի մեծ (ծնեալ 1839) եւ օժտուած ամէնէն աւելի մտաւոր յատկութիւններով։

Կարելի է ըմբռնել ինչ որ կրնան պատճառել այդ արհ-

(*) Երկրագունտ, 1886, 224. Աղջիկան մը Օրագիրը.

նի, մանուկ և ամէն տեսակ այլանդակ տեղծերու ցուցադրութիւնը խեղճ աղջկան մը առջեւ: Դարձեալ կատուի մը Ճիշագիրն է որ մեզ կը հայթայթէ Օր. Օրբուհի պատասխան-նամակներէն քանի մը տող. «Ի՜նչ տարօրինակ աճձ մ'ես դու. դո՞ւ գրած ես միթե այն նամակը որ գիս սարսափահար, շանթահար բրաւ: ... Ո՜հ, գլուխս ամպոց մէջ կը խալէի, այժմ անգնդոց խորն կը գտնուիմ. ի՜նչ անկում:... Կը կարծէի թէ հանչցած եմ ըզքեզ: Անկուծելի հանելուկ մ'ես դու. հակապատկերներուն կազմուած էակ մը, խաղցաբարոյ եւ հեզահամբոյր, մոլեգին եւ կատաղի, դրական փիլիսոփայ, բանաստեղծ երկնային»:

Եւ կ'աւելցնէ.

«... «Ուշիմ նամակագրուհին կրցած է լուծել հանելուկը, գուշակած է թէ հոգեկան տագնապ մը կ'անցընէ բարեկամը. չըգիտեմ թէ ինչ ազդեցութեան ներքեւ գրած ես դու այդ գիր, մի գուցէ հիւանդ եղած ըլլաս այդ միջոցին, ոչ գիրը կը նմանի գրոյդ եւ ոչ բուլքը սովորական թղթիդ: ... Ո՜հ, ամեն ինչ այլափոխեալ է անդ:»(*)

Եւ զարմանալի է որ երեք տարի կրցած է համբերութեամբ դիտել այդ «այլափոխում»ները: Բայց վերջապէս ձանձրացած իր հիացումին և տպաւորեանց մէջ, Սրբուհի կը խնդրէ անկէ, 89ի վերջերը, դադրեցնել այլևս թղթակցութիւնը, «զի թերեւս վնասուի սա առողջութեանը» և սրտառուչ է Եղիայի ալ անտրտունջ համակերպութիւնը որով կ'ըսէ. «կամիդ թող ըլլայ:»

Ոտանաւոր մը, Գր. եւ Իմ. Շարժումին մէջ հրատարակուած, կ'ակնարկէ այս դրուագին.

«Մեք երկուք եմք կապեալ սիրով հոգեկան:»(**)

*
* *

Եղիայի նկարագրին մայր երակը մեծամտութիւնն է:

(*) Գր. եւ Իմ. Շարժում. 1887, էջ 7—8.

(**) Գր. եւ Իմ. Շարժում, 1886, էջ 88.

Պարզմտութեամբ մը՝ որ այս անդամ անկեղծութեան չնորհուած ներողամտութիւնը և արդարացումն ալ չունի, անիկա զայն երեւան կը հանէ իր գոբծին բոլոր երեսներուն մէջ։ Ընդունուածին եւ սովորականին դէմ երթալու քնածին որամադրութիւնը կը նպաստաւորուի իր չափը չճանչցողի եւ վայելչութեան և պատշաճութեան զգացումէն զուրկ մէկու մը ինքզինքին տուած ազատութենէն՝ որ անպատկառութեան կը մօտենայ իր մօտ։

Ինչ ընդունակ արուեստին աշխարհի դիտողութեան և իրմէ դուրսին վերլուծման ու ճանաչումին, անիկա ինքզինքը միայն կը ճանչնայ և միամտութիւնը կ՚ունենայ այդ մասնաւորումը տարածելու ուրիշներու վրայ ալ եւ իրեն ու աշխարհի չհադրդռութեան մինակ առարկան ճանչնալու մէկը միայն եւ այդ՝ Եղիա Տէմիրճիպաշեանը։

Անիկա իրաւունք կուտայ իրեն հաչիւը տալու մեզ իր կենցաղին բոլոր մանրամասնութիւններուն, պատկերու ժամին, աշխատելու եղանակին, սենեակին կարասիներուն, հիւանդութեան ելևէջներուն և յուցադրելու իրենց ամենէն յետին զանազանութիւններուն մէջ իր յուզումները, ուրախութիւնը եւ տրտմութիւնը, իր սէրը և զայրոյթը, իր ծանօթութիւնները եւ ապագայի ծրագիրները։

Ինչ որ ամենէն աւելի յատկանշականն է Եղիայի համար եւ կը բացատրէ այնքան տարօրինակ կուեիւններ անոր կեանքին մէջ, առիկա այն չնեղուող ոգին է որով ան բաց կը հանէ իր ամէնէն ներքին մտածումները եւ ամէնէն բարձր յաւակնութիւնները։

Ինք միայն կրնայ պոռալ ղինքը անհաւատ կոչողին երեսին. «Այլ միթէ սերն, եւ միթէ հաւատն, եւ միթէ յոյսն զմարդ երբեմ կը թողո՞ւն, երբ մարդ, ինձ նման, օժտուած է բարձրագոյն կարողութեամբ եւ երբ ինձ չափ մօտած է բարձրագոյն կարողութիւններն։»?

Անիկա ենթադրել կուտայ անափառութիւն և արժանապատուութեան պակաս։ Վերջինը անընդունելի է. արժանա-

պատուիրելը կը ներկայանայ Եղիայի մօ ։ Թերացողի ձեռին տակ, որովհետև հպարտութիւնը որ զայն պիտի պաշտպաներ՝ չէ կրցած երբեք իր սովորական դերը կատարել ատեր կեանքին մէջ ։ Անիկա զինքը չի պաշտպաներ փառասիրութեան դէմ ալ ։ Եղիա կ'ապրի աժան գովեստի եւ խնկարկութեանց ոսկեդարուն մէջ ուր չուռոզ կը խոստովանուի իրը անդիմադրելի վարպետ մը ։ Փառքի սէրը կ'արգիլէ զինքը որ արհամարհէ եւ մեղադրէ, այլ կը թելադրէ անոր գովասանքի անհաչիւ վատնում մը՝ զոր ինքնամոլութեան մեղքին հետ պիտի չներենք քնաւ երեն ։

Տեւելու փափաքը չի կրնար պարակել հպարտ մարդուս լրջութեան մէջ, այլ իր ցաւը եւ կանխատեսութիւնը կ'ապաղաքէ հրապարակով. «Երբ կը մտածեմ թէ վաղ առաւօտ իսկ պիտի մոռցուիմ իր յօդուածներս, միևչ Հոմերի երգերն ու Պլատոնի էջերն հազարաւոր ամերէ յետոյ կը յիշուին ու կ'երգուին ու կ'ընթերցուին տակաւին, երբ կը մտածեմ թէ պիտի մահանամ ես ալ իմ վաղանցիկ գրուածոցս նման, միևչ Հոմեր ու Պլատոն դարուց ի դար անմահ կը մնան.., երբ գայս կը մտածեմ, գրիչս ափիս մէջ եւ կեանքս ուսոցս վրայ կը ծանրանայ...»(*)

Իր հանբաւին այդ նախանձախնդ ուխտիանը տեղի կուտայ փառասիրութեան առջեւ որ չի կրնար ծանր պահել ինքզինքը եւ առաջնորդել զայն այն մեծ ուծացումին ուր նախընտրեցին անշուք քայլուիլ, այլ առնելով նոյնիսկ մոռացումը, լոյսը անունը, լոյսը գրողները, որոնց փառասիրութեան չի բաւեր կարդալ գոհացումը ։

Այս ամէնուն հետ Եղիայի մօտ չեն պակսիր ակարութիւններ դրկուած «ծանր ծրար»ներուն հետ, որոնք տարիներով կրկնել կուտան իր թերթերուն մէջ ճշտասիրաբար գովասանքներու մէջ խեղդուած անուններ ։ Անկարելի է իրաւունք չտալ Պէրպէրեանի որ կ'ընդվզի այն «անսպառելի գովեստներուն համար» զոր Եղիա կը չռայլէ Մ. Նալեանի Շարժուձեւին գրած քանի մը ուժի նպատակին փոխարէն ։

(*) Փառաց, 1881, թիւ 2860։

Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, մենք չենք կրնար ուրանալ ե-
ղիայի մէջ ամենէն ազնիւ սրտի խմորը և հակառակ մեր բոլոր
վերապահութիւններուն, հակառակ իր բոլոր անկումներուն,
այդ խմորը կը մնայ ամենէն ազնիւներէն մէկը զոր մեր գրա-
կանութիւնը ունեցած ըլլայ:

Բարի էր: Իր վաղանցիկ դիւրազգածութիւնները, պզտիկ
քէնները վայրկեանի մը մէջ կ'անհետանան անոր բարու-
թեան գեղսումներուն ու խանդավառութիւններուն քով:
Բայց, այսպէս ըսելու համար, անոր եսապաշտ բարութիւնն
մըն է: Ինքզինքը սիրելու ձեւ մըն է անոր այլասիրութիւնը:
Իրեն համար ամենէն կը դառնայ կեանքը հրապուրանքի կա-
րելիութիւններով զորս ան կ'ընծայէր. երբեք չէ կրցած ա-
պահել իր ձգելիք տպաւորութեան մտահոգութենէն և փա-
փաքած այդ տպաւորութիւնը թելադրելու առիթը իրեն ա-
ռատօրէն կը հայթայթեն իր դիւթական այլափոխումները.
«տրտմանոյշ» երիտասարդն է ան, «խռովեալ հոգի՝ որ խռո-
վել միայն գիտէ» (Մելանիա), «խորհրդաւոր Հնդիկն է» (Նու-
րանիա), «աննկարագրելին», որուն վրայ «կրնար ամբողջ գիրք
մը գրուիլ» (Շարժեանց), և «անուշիկ» ու «կուրծքը ցաւոտ»
տէրն է իր կատուին:

Այդ տպաւորութիւնը զարմացական պէտք է ըլլայ և ար-
պահատական. արգահատանքի առարկայ ըլլալու պէտքը ան-
դիմադրելի է իր մէջ: Հիւանդ, մելամաղձիկ ու չքաւոր, անա
պատկերը զոր կը չինէ ինքզինքին համար: «Գալ տարի պիտի
չկրնամ ձեզի խօսիլ», կ'ըսէ մրցանակաբաշխութեան հանդէսի
մը, որովհետև ... Պայրըն իր տարիքը ունէր երբ մեռաւ!
Ջի կրնար չխորհուիլ իր գրկումները և աղքատութիւնը ցու-
ցադրելու հաճոյքէն, ինչպէս նաև իր ջլախտաւորի հազ-
ուադիւտ տիրապետին կրկնութենէն:

Ամէն անձնք որ գինքը պիտի ճանչնան իր գրածներէն՝
երբեք պիտի չհաւատան իր յուսահատութեան անկեղծու-
թեան: Նիրվանայ բառին գիւտը ապիտաբեր կ'ըլլայ իրեն այդ
մասին: Մեռնելու գաղափարը զոր երբեք չի հեռացներ, գոնէ
գրչին ծայրէն, իր կոկիկ տարազը կը դանէ այդ բառին մէջ

զոր առաջին անգամ կը գործածէ 80ի սկիզբի տարիներուն։ Պայուսակ մը կ'ըլլայ ան այդ գաղափարին. հետը կը պատմէ գայն ամէն տեղ, հազուագիւտ գեղօրի մը պէս՝ զոր պիտի ցուցնէ պէտք եղած ատեն։

Աննկերելի զեղծումով մը գործածած է գայն, մանաւանդ 80—90ի չրջանին, ամէն յօդուած և ամէն ատենախօսութիւն անով կ'ինքելով. «գրական բանկագին խորհրդաւոր մը ոամկացուց մեր մէջ. առ այս իրեն դէմ ոխ պիտի պահենք միշտ» կը գրէ Տ. Կամսարական։

Եւ սակայն, իր ատենին, ոչ մէկ գրող այնքան խանդավառ համակրանք վայելած է քան այդ վշտակիր բանաստեղծը։ Ոչ ոք իրեն պէս ծափահարուած է հանդէսներու մէջ, այնքան խելայեղօրէն։ «Ի զուր սպասեցինք Գրասեր Ատոմին բեմ ելլելուն», կը գրէ Ա.րեւ. Մամուլի Թղթակիցը։

Ասիկա չարունակուեցաւ։ Իր բոլոր տարօրինակութիւններուն, անոնց անկեղծութեանը կասկածող ամբաստանութեանց ակամաւոս ժողովուրդը, որ աւիշը չունի դէպքերը հիմէն ու համադրօրէն դիտելու, երբեք չատ չտեսաւ անոր իր համակրութիւնը։

«Արժանի չեմ այդ ծափահարութեանց, որովհետեւ ասոնք պատճառական բան մը պիտի կարդամ», ըսաւ ան երբ բեմ բարձրացաւ 91ի Կեդրոնական Վարժարանի տարեկան հանդէսին։ Շիտթուիթիւն մը կը տեսնուի խնամակալութեան և Տնօրէնին չարքերուն մէջ, քանի մը մասեր ջնջուած են անոր ճառին մէջ. եթէ կարդա՞յ զանոնք, ինչե՛ր չի կրնար ընել Տէմիրճիպաշեանը։ — Չի կարդար. կ'ըսուի թէ լաւագոյն մասերն են ջնջուածները. բայց ճառը ոչինչ կորնցուցած է իր արժէքէն։ Եւ կը վերջացնէ կենսաբաղձի ձայնով մը, «Պէտք է ապրի՛լ այս կեանքը»։ Դիտելի է թէ իր ճառը սրբագրութեանց ենթարկելու կը հաւանի։

Ամէն տեղ ուր ինքզինքը պիտի արտայայտէ, իր գրութիւններուն մէջ ինչպէս իր ճառերուն, երբեք չի կասկածիր թէ ծիծաղելի ըլլալու վտանգին տակ կը դնէ իր անձը, որովհետեւ չունի ծաղրելիին զգացումը։

*Իր պզտիկ մնափառութիւնները որոնք չեն կրնար չփոր-ձել ղինքը որ հասկնէ Լիզոէէն նամակ մը ընդունիլը, Բաֆ-ֆինն Շարժում դրկելը, կը տանին զայն ի վերջոյ մեզ պատ-մելու թէ ինչպէս Աբիկ Ունճեան մինչեւ դուռը եկած էր իր ետեւէն, եւ յայտարարելու թէ առիկա պատիւ մըն էր ոչ թէ-բէն՝ այլ նոյնինքն Ս. Ունճեանին համար: Եւ վերջապէս առարկելու Գրականութիւն եւ Քերականութիւն(*) յօդուածը, հիանալի փաստաթուղթ իր մեծամտութեան՝ ուրկէ անկարելի է չյիշել. «Ես այն գրողն եմ որու գրուածներն ամենէն աւելի զանազանութիւն կը ներկայացնեն գաղափարի ու ձեւի: Երբ թարգմանեմ, պէտք է գերազանցեմ բնագիրն... Առէք, պարոն(** ինձդար խղճով տուէք գրածներս ձեր աշակերտաց ձեռք... կարդացէք դուք ալ, օգտուեցէք եւ մի ամչցաք ծնորհապարտ զգացումներ տածելու ձեզի մեծերուն ընկատմամբ:»*

Երկրորդ անգամն է որ իր նկարագրին այս մասը զիծը կը տպիպէ մեզ իրմով զբաղելու:

Բայց նոյնպէս անկարելի է չյիշել Տ. Կամսարականի սա քանի մը տողերը, 92ին գրուած, որով կը վերջացնէ Եղիայի վրայ իր ուսումնասիրութիւնը.

«Կազդուրիչ է տեսնել այս գրագէտն որուն երգներն հայ-հոյանք մը չեն պղծած դեռ, որ ինքներդող դարու ճգնաւորի մը չափ *մաքուր*, անապակ գրագէտի ճեմարիս տիպարը կը մարմնաւորէ:... Նախանձոտ գուրգուրանքով մը պիտի սիրենք զինք եւ պիտի հիանանք այս նուէրը գրագէտին վրայ որ կ'ապրի այդ ազնիւ մարդուն մէջ:»(***):

Անհատասարելի եղաւ իր համբաւը գաւառներու մէջ: Եւ բխատասարդներ «Եղիա» դրին իրենց անդրանիկներուն անունը, Գրասէր Ատամին նուիրելով զայն, եւ Զարդարեան կը յանձ-նարարէր Որբերեանի, երբ ատիկա Պոլիս կուգար, իր բարե-ներն հաղորդել «Գրականութեան Մարիին»:

* * *

(*) Բիւզանդիոն, 1899, 5/17 Մարտ:

(**) Յօդուածը գրուած է բանաւէճի մը առիթով:

(***) Մասիս, 1892, էջ 18:

1890ը Եղիայի կեանքը երկուքի բաժնող թուականն մըն է։ Երկու հանդիսանները՝ զորս կը վարէր՝ դադրած են։ Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժումը երկամեայի վերածուելէ ետք, կը դադրի վերջնականապէս 1888ին, որովհետեւ «ընթերցողաց մեկ երրորդ մասը կ'ուզեր ձրի կարդալ զայն»։ Նոյն տարեմտին Նոյեմբերին կը ջնջուի երկրագունդն ալ. բոլոր այն թերթերուն հետ որոնք կը հրատարակուէին առանց աբոմնագրի։ Այն տարին, Եղիա յանդգնութիւնը կ'ունենայ, ամբողջացնելու համար 88ի չարքը։ առանձին տետրակ մը հրատարակելու Դար անունով, իբր «հարափաճոյ ազգային, գրական եւ գիտական հաստուածոց»։

Ազատ անձնական հրատարակութեանց դբաղումներէն, 89ին կ'աւելցնէ իր աշխատակցութեան չափը Արեւելքի մէջ, ուր վերջին անգամ ըլլալով կ'երեւին Աղբիւրի եւ Օրագիրքէն մասեր, ինչպէս իր ոամկավարելու նորավէպը՝ Էրիկ Կնիկ։

Տարի մը առաջ ձգած էր Ներսէսեան վարժարանի դասերը, ուսուցչական վկայականի խնդրի մը առթիւ, եւ կ'ընդունի կեդրոնականի ինամակալութեան առաջարկած պաշտօնը նոյն վարժարանին մէջ։ Անկէ հոն դասախօսեց մինչեւ 1893 իբր ուսուցիչ գանազան դասերու՝ գանազան կարգերու մէջ, Իմաստասիրութիւն, Իմաստասիրութեան Պատմութիւն, Պատմութիւն, Պատմութեան Իմաստասիրութիւն, Գրագիտութիւն, Գրականութեան Պատմութիւն, Մանկավարժութիւն եւ Փիղոկապիտութիւն։ Այս վերջինը հոն մտցուցած էր առանց ինամակալութեան գիտակցութեան եւ քննութեանց արդիւնքը դրկած էր անոր՝ կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելով զայն։

Իր դասախօսութիւնները պաշտօնական արարողութիւն մը ըլլալէ աւելի ներքին հաղորդակցութեան վայրկեաններ են «յորս յատուկ ամուսնիք չեն երբեք յիշուիր ու բանիք հասարակ չեն արտաբերուիր, թեպետ՛ր դասե՛ր՝ ոյք յիշատակի մը բոյնեն կը բռանին(*)։

(*) Արեւելք, 1892, թիւ 4984։

Եւ կեդրոնականի աշակերտ մը այսպէս կը գրէ անոր Մեծանիայի գրչին տակ. «Տխուր էի դուք միջնէ ցաւն: Տժգոյն ու հիւծեալ ձեր դէմքն կ'արտայայտէ զայդ: Եւ այդ տխրութիւնն, աւա՛ղ, կը կրեմ միջնէ մեր դասարանին մէջ: ,,, Ո՛հ, մեր ճորտի հոգիներն կարի յոյժ կը դառնանան ի ձեզ այնման թախիծ եւ այնման սուգ տեսնելով, եւ կը վիրաւորուին մեր սրտերն գանգրագեղ վարսից ճերմակով մը պատեալ վսեմագոյն ճակտին վրայ այնման թալուկ ճշմարելով(*):

Կանխորոշուած ծրագրի մը գործադրութեան, բաւարար սահմաններու մէջ սահմանուած ուսուցումի մը մատնոցութիւնը չկայ անոր դասախօսութեանց մէջ: Լայն շեղումներ, երկար ընթերցումներ դասերէ դուրս՝ ամենէն հաճելին կը դարձնեն զանոնք: Ակնարկ մը իր դասախօսութեանց արձանագրութիւններուն վրայ՝ բաւական է երեւան հանելու համար պատճառը հրապոյրին՝ իր ճաշակներուն եւ նախասիրութիւններուն անձնատուր ուսուցչի մը դասերուն: Գրականութեան պատմութեան դասախօսութիւն մը կը կենայ ամբողջ վեց ամիս (Սեպտեմբեր—Փետրուար) Հնդիկ գրականութեան վրայ՝ կարդալու համար բոլոր երգերը եւ բոլոր աղօթագիրքերը(**): Եւ այն առեն անդիմադրելի յուզում մը կը պատէ իր ունկնդիրներուն վրայ: Երբ դուրս կ'ելլէր առանկ դասէ մը՝ դասարան մը ամբողջ կը ծափահարէր, կտրելով էր ճամբան, «դիւանաւարներու պէս»:

Եւ գրէթէ այդ դասախօսութիւններն են որ կը կապեն ղինքը դուրսին հետ. «Գպրոցին տուն, տունեն դպրատուն կամ մերթ խմբագրատուն»: Նմանպէս՝ անոնք են իր ապրուստի գլխաւոր աղբիւրը: Տասը ոսկի միայն առաւ այն Ֆրանսահայ բառգիրքէն՝ զոր այդ միջոցին կը պատրաստէր, և ա՛լ խօսքը չենք ըներ յօդուածագիներուն, իբր ապրուստի միջոց:

Իր մայրը՝ հիւանդ՝ ջնջին օգնութիւններ կ'ընդունի իր քրոջմէն, Տիկին Թագուհի Ներսէսեան: Տարիներ առաջ անիկա Ե-

(**) Երկրագունտ, 1888, Աղջկան մը Օրագիրը, էջ 512.

(**) Ըստ կեդրոնական վարժարանի դասաւանդութեանց արձանագրութիւններուն:

զիպաոս տարած էր իր քրոջ զաւակը, Ա. Նեմէսեան, որ կը տառապէր թոքախտէ: Հիւանդը չվերադարձաւ անկէ, բայց ըսուեցաւ թէ մօրաքոյրը վարակուեցաւ իր սիրտէն: Քանի մը տարի ետք երեւան գալս ան մեծ սաստկութեամբ: Եղիա այս առթիւ նամակի մը մէջ կը գրէ. «Երկուշաբթի կատղեցաւ մօրս հազը, եւ երկու օր վայրկեան մը չը կրցայ հեռանալ իր մոտէն. այս գիշեր գրեթէ միշտ լոյս հազաց. առաւօտուն մեղմացաւ հազը: Եկան բժիշկներն ալ, Փէշտիմալճեան եւ Սեդրոսեանցն ի միասին, եւ զիս յուսադրեցին: Գիշերն յուսահատած էի մօրս փրկութենէն եւ ճոգեկան վիճակս աննկարագրելի էր»:(*)

Այս նամակը գրուելէն քանի մը ամիս վերջ, անոնք կը հաստատուէին Գաղզիւղ, Սկիւտարէն փոխադրուելով:

Ատկէ քիչ մը ետք՝ 1890 Յուլիս 19/31ի գիշերը, վերջապէս կը մեռնի անոր մայրը:

Կը քակուի «սեւազգեստ կիներու օրջանակը»: Հիմա ան առանձին է ձկվիլ փողոցի իր երկյարկի բնակարանին մէջ: Բայց կատարեալ չէ անոր առանձնացումը. փոխանցման չըրջան մըն է անիկա զոր ծծող Եղիային եւ Յարութիւնի մեռնակեացին միջեւ: Հիւանդի մը խնամքը չէ ան, այլ անգործ մնացած մարդու մը ողբերգութիւնը: Միշտ անպակաս է իր երկաթաձիգ ու մեծաչուք մականունը թերթերէն: Արեւելեան «հաճոյքով» կը հրատարակէ անոր նամակները եւ գամբանականները (հատոր մը կրնան կազմել անոր կարդացած գամբանականները), եւ Հայրենիք, իր հրատարակութեան առաջին տարին, օր մը առաջ կը ծանուցանէ անոր «պատուական» յօդուածները: Բայց կարճ կը տեւէ իր երեւումը Հայրենիքի մէջ: Հոն կը տեսնուին միայն ամիկ լեզուով քանի մը յօդուածներ՝ «Եկեղեցին ամենուս է», «Ընչո՞ւ ժամ չեմ երթար», «Հիւծերուն եւ ծորերուն բարեպաշտութիւնը», ամէնն ալ եկեղեցի հրաւիրող կոչեր:

Անպակաս են նաեւ իրմէ բարեկամներ եւ հիացողներ:

(*) Ե. Տ.ի սիրային նամակները, նամակ XXIV.

Գաբրիէլ կը բնակի մանուանդ իր բարեկամ Յ. Սեթեանը, որուն ամուսնութեան խաչը կը բռնէ (1891)*, յաջորդ օրը հրատարակելու համար Արեւելքի մէջ Ամուսնութիւն եւ Բանաստեղծութիւն յօդուածը, ուր ամուսնութիւնը կը դնէ* «պատրանաց անընդհատ շարք մը, պարտականութեանց եւ հոգոց ծանրատաղտուկ շղթայ մը:»

Գաւառացի նորեկները առաջին պարտականութիւն կը սեպեն զինքը տեսնել. ահա պատմութիւնը իրեն տրուած այցի մը.

«... Քանի մը օր մտածեցի իրեն այցելելու համար: Գուցէ չընդունէր զիս: Ես ո՛վ, ան ով:

«Վերջապէս բարեկամ մը հասկցաւ փափաքս եւ առաջարկեց միասին երթալ: Առաջին այցելութենէս բան մը չեմ յիշեր: Ձերմակ երկար շապիկ մը հագած էր հագուստին վրայէն: Մազերը խնամով սանրուած, սեւ մօրուք եւ բիչ մըն ալ կարճահասակ երիտասարդ մը: Միւնակ էր այն օրը: Բնաւ խնդալ չուներ: Լուրջ ու բիչ մըն ալ մելամաղձոտ: Երկար չը կեցաւ: Կը վախնայի զինքը նեղելէ: Ժամանակը սուղ է, կը մտածէի, գրելուն արգիլէ չըլլամ»:(*)

Բայց այնեւս սկսած էր դադարի թուականը: 93 տարւոյ ընթացքին Արեւելքի մէջ իրմէ կը հրատարակուին քանի մը նամակ միայն՝ ստացուած նոր գրքերու առթիւ՝ անոնց հեղինակներուն ուղղուած: Իսկ Հայրենիքի եւ իր մէջև անջրպետ մը բացուած էր արդէն. տարի մը առաջ՝ Գրիգոր Զօհրապ, Հրանտ Ասատուրի հետ, սկսած էր հրատարակել Մասիսը, ուրուն մէջ նոյն տարին երկու ոտանաւոր հրատարակելէ ետք, 93ին՝ յօդուած մը կը յանձնէ անոր՝ Ինքնավերլուծում (**), ուր նկարագրութիւնը կ'ընէր իր առօրեայ կեանքին, պատմելով առաւօտեան զարթնումը կամ նավամաճառին ձայնէն, «Ալիւտանի պէս» իր սենեակը ինք իր ձեռքով աւլելը: Հայրենիք խմբագրականով մը կը յարձակի «Եսամոլ» գրականութեան

(*) **Մասիս**, «Ե. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ», Ռ. Որբերեան, 1902, էջ 86։
(*) **Մասիս**, 1893, թիւ 3981, էջ 136։

դէմ։ Արփիար հոն կը չարունակէ յարձակումը. յօդուածով մը (Զարգացում «Ես»ին) ինքզինքը պաշտպանելէ ետք, Եղիա վերստին կը լռէ, «մարդոց եւ Աստուծոյ դէմ էեն քրած»։

Իր առանձնութիւնը, Գատրդիւզ բնակութեան այդ վերջին տարին, հետզհետէ աւելի կատարեալ եւ աւելի մեայլ կը դառնայ։ Տալէ ետք իր հրաժարականը Կեդր. Վարժարանէն՝ կը հաւանի ետ առնել զայն՝ երբ այդ վարժարանի վերջին կարգը իր տունը կուզայ ատիկա իրմէ խնդրելու։ Բայց իր յարաբերութիւնը դուրսին հետ գրեթէ կը դադրի այլեւս։ Գիշերները միայն կարելի կ'ըլլայ գտնել զայն Մօտայի ժայռին դադաթը որ իր նախընտրած վայրն էր Պոլսոյ մէջ. «Իրիկնամուտին կէս ժամ եսէը, երբ Մօտայի գաղղիական եկեղեցւոյն աճեզլիւսը սկսի հնչել եւ երեկոյեան աստղը փալփլիլ, Եղիա անվրէպ այս հրուանդանին ծայրն է միշտ։»

* * *

Օր մը լսուեցաւ թէ Եղիա Տէմիրճիպաշեան մուրացած էր Ս. Թագաւոր եկեղեցին առջեւ։ 1894ի Զատիկն էր։ Եղիա, ցնցոտիներու մէջ, աղտոտ թիթեղէ տուփ մը ձեռքը, գնաց կայնիլ եկեղեցին դուռը։ Շատով հանդարտեցուց հոն կեցող ոստիկանները, որ կը դժգոհէին ուրիշի մը աւելի նալուն եւ անոնց տիրը կը սահեցնէր ոսկիները զարս Գատրդիւղի մեծատուններուն կը ձգէին իր տուփին մէջ։

Կին մը որ եկեղեցիէն կ'ելլէր, չկարենալով անոնց մէջ բաժնել իր տասնոցը՝ անով գնաց սիմիս մը, որուն ուժը կը տորներէն մէկը տուաւ Եղիայի։ Ասիկա այլեւս չկրցաւ մնալ։

Ինչ մը ետքը, խիստ մաքուր հագուած, անիկա կ'երթար Աբիկ Ունճեանի տունը որ ղինքը թախանձագին իրեն հրաւիրած էր։ Գեղեցիկ պերճախօսութեամբ մը կը խօսի անոնց վրայ, ուր լուռ կ'ունկընդրեն ղինքը ամէն անոնք որ պիտի հրաւիրէին զայն իր ըրածին ապօրինակութեանը եւ ծանրութեան վրայ անդրադառնալու։

Երբ հարցուեցաւ իրեն անոր չարժառիթը, «այդ զգայնութիւնն ալ ունենալ ուզեցի» պատասխանեց։

Քանի մը օր ետք Արեւելք կը գրէր. «Եղիա Տէմիրճիպաշեան Գատըգիւղի մէջ»։ Դիւցազնութիւն մը կը նկատեն անոր գործը, քաջք մը, անձնազոհութիւն մը ու կը հրաւիրեն զայն կարելին ընել հետեւանք մը տալու համար իր ցոյցին։ Եւ ուրիշ մը կը հրատարակէ անոր մէկ պատասխանը, ուղղուած բարեկամի մը որ զինքը կը հրաւիրէր բացատրութիւն տալ հրապարակաւ։

Հոգեհատոր Եղբայրս,

Ցաւութիւն իմ բարեկամս է. բայց յարութիւն իմ ոճս չէ. Ո՛չ Զատկի աւուր այդն, այլ Աւազ Ուրբաթու ցայգն ինձ տուն տուաւ այն գործն՝ որ քեզ «դիւցազնական» այլ յիմարական է յայս բազմաց։ Սաքիա-Մունին յՈւրուվիլուա եւ Բրիատոս ի Գողգոթա, ահա վսեմագոյն պատկերք զորս յարաժամ առաջի աչաց ունիմ եւ յորոց յաւէտ կը ներշնչուիմ։ Սիրտս մկրտուած է Պուտտայի եւ Յիսուսի արեան մէջ եւ հոգիս հանապազօր իրենց արտտուաց մէջ կը լոզանա՛յ։ Անյաղթելի բնութեան հակազդեցութեամբ՝ իրաւ է՝ կ'առուգանամ երբ երբեմն, եւ ինձ կը թուի թէ՝ պատաղիճի փսխարիւսած՝ կը պլլուիմ խաչին քառեակ թեւերուն, եւ ահա մշտադալար՝ յաւիտեան սգոյ նշան սեւ խաչն...

Ամեն ցունց մը՝ յաղթ բթթել՝ պատաղուկն ի բաց կը թօթափէ սուրբ ու սուրբ խորհրդաբայտին քառեակ թեւերէն, խաչին իր մթութիւնն, եւ ինձ իմ տրտմութիւնն այսրէն կը դարձնէ։

Ուստի՞ այդ ցնցումն եւ ո՞ր այդ գերագօր ոգին։ Ո՞վ է որ անյաղթ բնութեան ալ յաղթող կը հարդիսանայ. ո՞ր որ **պատճագիրք**՝ ըստ դրախտերգուին բացատրութեան՝ ցաւութիւններու ծնունդ կու տայ, եւ սր յարութիւններու պայծառահրաշ ոճն աւազ ուրբաթու սգաստուեր ջրջանակին մէջ կը նսեմացնէ։ Ո՞վ է որ Ի, ի սկիզբն եւ որ պիտի լինի ի վախճան ամենայնի։ Հոգին ո՞ւմ պատկանի. — Տառապանք, Տառապանաց եւ ոչ Ունայնութիւն ունայնութեանց»։

Զատիկ, 1891, Գաբզիւղ **ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ**(*)

Բայց ոչինչ կը բացատրէ այս նամակը։ Անհաւասարութիւնը Սիտհարթայի եւ Յիսուսի օրինակին, եթէ մեկնութեան մը նպատակը ունի, մեզ պիտի խնդացնէ միայն։ Ունայնամտութիւն (vanité) կամ paradoxal մտքի մը տարօրինակութիւնը.

(*) **Արեւելք**, 1891, Մայիս 8։

ինչ ալ ըլլայ, ողջմտութեան հետ չի հաշտուիր եւ մենք այսօր չենք կրնար հանդարտ խղճով դատաստան մը ընել,

Բայց նորէն Եղիայի կողմէ այդ տեսակ գործ մը չատ ալ չի զարմացներ, աւելցնելով հանդերձ թէ զայն յիմարական նոպայի մը թելադրանքը նկատելու չատ սեմբլիսք լուծումը չի գոհացներ մեզ, եթէ անոր հիւանդութիւնը սահմանափակուի և ծանօթ ձեւին մէջ միայն՝ որ է հալածանքի յիմարութիւնը (folie de persécution) եւ որուն արտայայտութեան հանգամանքները տարբեր են բոլորովին: Բայց աւելի ըմբռնելի կ'ըլլայ ան՝ եթէ ուզենք զինքը տեսնել ենթակայ հոգեկանութեան (psychisme) կազմութեան և, այսպէս ըսելու համար, քանակի խանգարումներու, որովհետև folie de persection հետեւանքն է միայն այդ հոգեկանութեան գործունէութեան (fonctionnement) խանգարումներու, յատկութեանց եղծումներու: Այնատեն պիտի ստիպուինք անոր մէջ նշմարել ենթակայ մը անհաւասարակշռութիւններու, աններդաշնակ մը (desharmonique) եւ աւելի առաջ երթալով՝ ինքնատիպ մը (original) կամ արտակեդրոն մը (excentrique):

Աւելին ճառին մէջ, երբ կը յիշէ իր վախաքը աղջկանց վարժարան մը լեցուած տեսնելու իրեն ծանօթ և անծանօթ բոլոր աւելներով, կ'աւելցնէ. «Տեմիրհիպաշեանին խելքին եկեր է, պիտի մոմնջեն ումանք, որոնց դիտողութիւն պիտի ընեն այլ. Նո՛ր բարի լուս»: Բայց ինք այդ բարեսիրտ մարդոց կը պատասխանէ թէ Ռաբլէի եւ Ժան-Ժագ Ռուսոյի նման մարդիկ ալ իրենց ժամանակակիցներուն համար յիմարներ էին: Անիկա իր հիւանդութիւնը կը նկատէ ինքնատիպ կարողութիւններով օժտուածի մը չեղումները սովորական ճամբէն եւ ընդունելով իր արտակեդրոնութիւնը, իր տարօրինութիւնը (Snobisme), իր ձշմարտաբանութեան (Paradoxe) սէրը, կ'ըսէ. «Հիւանդ մը (ֆանզի կը զգամ հիւանդութիւնս) չի կրնար դասել ինքզինքն, այլ հիւանդ մը, բարոյական հիւանդ մը, կը նկրտի չատագովել հիւանդութիւնն, այդ հիւանդութեան մէջ յառաջդիմութեան երեւոյթ մը, յառաջդիմութեան կամ

բարեբոյութեան պատճառ մը, առաջ (*fecteur*) մը փնտռել»։(*)

Եւ կը յիշէ Սբենսէրի խօսքը թէ «որքան մարդ կարող ըլլայ ևոր գաղափարներ ծնելու, այնքան ևուազ կարող կ'ըլլայ նմանելու»։

Ա՛յսպէս է որ կը ղդայ Եղիա իր այդ հիւանդագին տրամադրութիւնը և այսպէս կը բացատրէ ու կ'արդարացնէ զայն, այսպէ՛ս զոհ կը համարէ «գիտական խմաստասիրութեան մէջ իր եսմարտազանցութեան աստուածացումը» *իբր յառկանիչ բարձրագոյն տաղանդներու։*

Ինչ որ ալ ըլլայ իր ըմբռնումը, բացայայտ է իր մէջ այդ ախտաւոր դոյութիւնը եւ իր բոլոր երկրորդական տարօրինակութիւնները ալ, իր բոլոր ապշեցնող ճառերն ու յօդուածները, մէջը ըլլալով Աւելինը, առով միայն կը բացատրուին։ Բայց մանաւանդ այդ չէ որ արտայայտութիւն զոհ է իր մօտ և այսօր իր հիւանդութիւնը կ'որոշենք բոլորովին տարբեր, չիմարութեան զոհական մէկ օրինակին, manie de persécution*ի անունով։ Ա.յս վերջինը իր երեւումով կրցած է չեզոքացնել միւսը որ դոյութիւն ունէր իրմէ անկախաբար, վասն զի անիկա այն է բոլոր մարքի հիւանդութիւններու մէջէն որ կ'անդամալուծէ դործի, յանդգնութեան, նախաձեռնութեան ամէն տրամադրութիւն, անոնց տեղ դնելով կասկածը և երկչոտութիւնը։ Առանց անոր չենք կրնար ապահով ըլլալ թէ պիտի չունենայինք տակաւին ուրիշ Զատկի առաւօտներ։*

Եւ չեսոյ անտեղի չէ ցուցնել բոլոր այն excentrique *հակումներուն առն առած տողերը որ աւելի պայծառօրէն երեւան կը հանեն այդ հակումները և պատճառ կ'ըլլան նոյնպէս որ այդ ամէնը հակումներ միայն մնան ընդհանրապէս, առանց գործի անցնելու, որովհետեւ արուեստի առեղծուածը կը փոխարինէ գործը, ազատելով ենթական մտապաշարումէն։*

«Ցերեկն երբ առաստպես յուզիչ լուր մը չառնում կամ տարօրինակ դէպքի մը ականատես չը լինիմ, երիկամանցս

(*) Յառաջաբան **Աւելին** ճառքին։

խորհ՝ երեկոյին՝ խուլ ձայն մը կը սկսի որոտալ, մութ ու մեռելայարոյց ձայն մը՝ դիւաց արշաւանքի մը ձայնին նման: Հուսկ ապա բառերն որոշ որոշ կը լսուին, երկաթեայ բառեր, հրաշեկ երկաթի բառեր յանդիմանութեան, որոնք զիս կը պատուհասեն աշխարհի տափակութեան, մարդկային կեանքի միօրինակութեան համար: Մարդ մը, սիրեցեալ մը, պատեցեալ, անյայտ եղած է, բնաւ հետս.— Բոլիմիբոյի գագաթին, ծոնեաց զմրուխտին մէջէն յեղակարծ իմն արտացոլուած կեդրոնական հուրն երկրագնդին եւ մեծ կղզին՝ իր մեծամասն *միջա*ձեռով՝ ալեաց, անդնդոց տակ է խորասուզուած. — Կալաբա-Գուլէսին փլած է՝ փապուղւոյն կիմաք, ու դարամանդակ իր բարերն, արեան հեղեղներէ վարեալ՝ գլորած են որոտածայն Ոսկեղջիւրի ծոցն.— Քեաղըհանէի գետակն անդիմադրելի յուղկապարիկ մ'ելեր է, որ դիւթական այն վայրաց բոլոր այգեստաներն յանկուցանելով Զաղլալանի ջուրց մէջ կը խեղդէ.— Էյմէլի աշտարակին կատարն հրեշտակ մ'երեւցած է՝ ի ձեռին փող անապին՝ որ կը գուժէ վախճանն հիւղ ու կատարումն աշխարհի:»(*):

Եւ յետոյ, ասոնցմէ զատ, ցանկութիւն մը ստրնացուցմի, նախատուելու, պղտիկնալու, խղճահարութեան սարսափելի տանջանքներու, հաճոյք մը ցաւին մէջ, այնքան հրապնեռէ, այնքան փառասիրութիւններէ եռք զոնէ միւս ծայրայեղութիւնը, միջակութեան զգուանքը, պետնաքարշ սոդոմակումը ուրիչէ ոտքերուն տակ, ազաչանքը, բաց ափին կարկառումը չնորհի համար. «Ոսկւոյ հաճի ունենալ, լիաբուռն բաշխել դիցաբար, ... յաւէտ՝ առաջի աչաց ունենալով բըռնաւութեան ճեռապատիերն՝ որ յարաժամ կ'ընդլայնի, ուր եւս քան զեւս որոշ կ'երեւի: Ե՞ օգտաւէտ հասարիցդ ապառումն, ապարանմէդ վանառե՞լ, ու կան կարասիդ՝ ամենեն բանկազին փայտեն ու կուճեն ու կերպասեն կազմուած. ի վանառ հանել կարճերդ բաց ու փակ, արեւելի կարդ եւ անձրեւի, տիկնոջդ ընկերութեամբ նստելու կարդ՝ համարձակ

(*) Ե. Տէրիրենիպաշեանի սիրային նամակներ, *Նամակ* XXIV

որեան ամօրհեան ճակատով ամենափայլ, եւ խորհրդաւոր ամօթահար երեւոյթով կառիդ՝ ուր ճոմանուհւոյդ հետ գնացիր դու չգիտեմ ո՞ւր, ու ձիերդ մանր մանր ակաճշներով ազնուական՝ եւ լայն ու երկայն ծփական բաջահարուստ գիսակով աղջկան: ... Ծախել այս ամէն բանն, այո՛, ու բերանդ բանալ հովո՛ւն, գործ ուզել անոնցմէ որոնք *օտա ուշախիներդ* էին. եւ մերժուիլ՝ ի սկզբան խղճամտարութեամբ, յետոյ ինքնութեամբ, հուսկ ապա կոպտութեամբ: Արիանալ, անձնասպանուիլն մտաբերել, տկարանալ, իրանցմէներդ իրարու բերել, գլուխդ միջնէ կէս մէջդ խոնարհել, գետնէն *թուխնահ* բնել, յուսալով որ գրասի գործ մը գէթ հուսկ ուրեմն պիտի հաճին յանձնել ինձ: Յուսահա՛տ լլլալ:»(*)

Ըսինք թէ Եղիայի կողմէ այդ տեսակ գործ մը մեզի չատ ալ չի զարմացներ: Առանցմէ եաք պէտք չենք տեսներ մեր խօսքերուն վրայ վերադառնալու: Ամփոփելով այս երկար բայց անհրաժեշտ ընդայնումը, երբ նեղքին չիմար պատկերը չի բաւականանար թուղթին վրայ գտած իրականացումով՝ անկա, իրր հարազատ արտակերպն, կ'երթայ երկարել իր ձեռքը Ջատկի եկեղեցիին առջեւ:

Անօգուտ չէ թերեւս աւելցնել թէ այդ գաղափարը նոր չէր իրեն համար: 1888ին, Մելանիան կը յիշէ տեսած ըլլալ Յակոբ Ոսկանը եկեղեցիի մը դրան առջեւ կայնած, մուրացիկի դիրքին մէջ, «մարդ փնտռելու» համար (**):

*
* *

Իր առանձնութեան եւ անգործութեան մէջ, Եղիա կը տրամադրուի ինքնավերլուծումի, ներքնահայեցութեան քայքայիչ փորձերուն: Կը չատնան ու կ'երկարին անոր ժամերը պատ ու մղիտակից տեւտուրմի, աննպատակ թափառումներըը տանը հինդ անկեակներուն մէջ, անդադար յառաջմներըը կէտի մը վրայ: Իր «ներճնահայեաց» աչքերով անիկա տառնօքէն հանդիսատես կ'ըլլայ մտածումներուն ստուերացման եւ զգացումնե-

(*) **Արեւելք**, 1892, *Թիւ* 4384.

(**) **Արեւելք**, *Աղջկան մը Օրագիրը*, 1888, *Յունվար* 23.

ուն ծոգիացման» և ինքզինքը կը մոռնայ հաճոյքին մէջ անոր զոր կը կոչէ «կեանքի ձանձրոյքը, այդ ցամաք, գորշ, ամուլ զգացումը» որ տակաւին կրնայ իրեն հայթայթել այնքան վայելքի վայրկեաններ: Այսպէս է որ անիկա կ'ինայ spleenին մէջ, առանց սր արուեստը դայ փրկութեան, իբր գերադոյն ապաստանարան մը, եւ ան անոր մէջ ինքզինքը կը գտնէ միանակ դարձեալ:

Իր ամբողջ գոյութիւնը նուիրած իր անձին՝ զոր կը սլաստոյնէ երդիներով թանձրացած երեւակայական տիեզերքի մը մէջ, իր ուղեղին ամբողջ գործունէութիւնը եւ ջիղերուն զգացական ընդունակութիւնները կը վատնէ դիւրին և անիրական կառուցուածներու. որոնք իրեն կը հայթայթեն անմիջական գոհացումներ և անկաշկանդ ու ամբողջական վայելքներ:

Կամքի բացարձակ պակասը անկարելի կ'ընէ որ երեւակայութիւնը դառնայ իրականութիւն, որուն մասնակի կատարելութիւնը չի հրապուրեր զինքը:

Իր ամբողջ կեանքին մէջ մենք չենք կրնար երեւան հանել գործ մը որ չարժած ըլլայ զօրաւոր կամքի մը լծակէն: Անոր կեանքը ժխտում մը եղած է մանաւանդ, եւ նոյն իսկ իր ժխտական մեծ որոշումներուն չուրջ ալ կեղծիքի կասկածը չէ փարատած քնաւ:

Երազային վայելքը նախընտրելի է անոր համար կամքի ու ճիգի զործերէն և անոր դիւրին յաղթանակն է որ կը փընտռէ. անիկա քան իրականացումը որուն ծանրութեան չի կրնար տոկալ:

Ստիպուած է հետեւաբար յաւիտենապէս վերանորոգել իր անհնութեան կառուցումները, վերանորոգելու համար իր զգայնութիւնները որ կը մաշին: Եւ հանդիսատես ըլլալով ասոնց յարատեւ նուաղումներուն, անիկա իր չուրջը կը զգայ պարապ մը որ կը լայննայ հետզհետէ և զոր չի կրնար այլեւս լեցնել անիրական fictionներով:

Այն առեն կը տարուի գոհանալու մխիթարութեամբը տառապանքին որ միայն կը մնայ իրեն: Չի բաւականանար մեծ

ցրնելով եւ չափազանցելով զայն ու կը ձգտի արուեստագիտական effetներու, զայն հակադրելով արքայական չքեղութեանց եւ անցեալ փառքերու հետ:

Իր ամբողջ կեանքը կ'երեւակայէ մեծ ողբերգութիւն մը ուր կ'երթայ փնտռել, երբ կրծող ցաւի մը ծարաւը կը զգայ, անքաւելի մեղքի մը սարսափելի խղճահարյթը ու կը պոռայ. «Ճո՜ւտ, ստեղծեցիք վեցհարուածեան խարազան, ու բի՜ւր ձեռք, բի՜ւր ցո՜ւպք, վեցասելեան բիւր խարազանիք միանգամայն թոյլ վեր վերցան ու թոյլ վար իջցան, գլխո՜ւս վրայ որ ուրացաւ, արտի՜ս վրայ որ երկբայեցաւ, հոգուոյս վրայ որ երկրիս տիղմը նախընտրեց երկնից հառագայթներէն»:

Անկարելի է չնշուիլ ամենամեծ կարեկցութեամբ այս ուշացած չառաւիղին համար 19րդ դարու սկիզբի բոլոր մեծ տղաներուն, որոնց ձանձրոյթը եւ անհուն տրտմութիւնը կը տեւեն իր մէջ, անոնց զզուանքը եւ անոնց տարտամ ու անյայտ յուսահատութիւնը, անոնց խորչումը սովորականէն, հպարտ առանձնացումը անոնց յոռետեսութեան, անվերջ երազանքը պերճ ու անկարելի բաներուն, նոր զգայնութեանց եւ նոր վայելքներու համար այլանդակ յարումը, և յետոյ անկարողութիւնը ճիգի ու կամքի: Ձգել ինքզինքը, ձգել աշխարհը և վազել արկածներու և հրաշքի ուրիշ աշխարհներու մէջ. «Երթալ երեսաւիկեալ ապաչել վեհ ճաւազն, որ փոխ տայ մոգական իր մակոյկն, որ իմն ըմկերացայ ծովերուն ծայրն ամայի, եւ ճնշեցիք երբ ճնշէ ծովն, եւ յառնեցիք երբ մռնչէ ովկեանն եւ արեւաւասոյր աղմկոյ վրայ ընթանաիք աճապանձ, ամեհի»:

Եւ յետոյ դարձեալ անպարունակելի յօրանջումը՝ ուր կ'ուզէ որ եղրակացնեն իրեն համար. «Բարի էր, ձանձրոյթիս մեռաւ»:

Վերլուծումի առարկան երբ իր անձն է կամ իր կեանքը, «հանոյքը իրեն համար կրկին է, քանի որ վերլուծումը խայխայում է եւ խայխայումը աւնոր հոգիին աճձկագոյն տենչն է եւ իր մէջին մեծագոյն պէտքը»: Եւ իր վերլուծման առարկանեըուն մէջ իրեն ամենէն ծանօթը իր անձն է որ «բազմայօդու-

թեան առաւելութիւնն ունի ուրիշ բազմաթիւ առարկաներու վրայ, շահեկանութիւնը լռելեայն իմացուելով»:

Եւ այդ գործողութեան մէջ իր մտածումները կը տարբալուծուին, կը քանդուին, կը հալին ու կը գոչէ. «Կը խորհիմ, ուրեմն չկամ»(*):

Ահա ինչ որ կ'անցնի իր մէջէն այդ վայրկեաններուն, ինչ որ կը տեսնէ ինքն իր մէջ իր «ներքաւոսիկ» աչքերով, արդիւնքը իր զգայումներուն, իր մտածումներուն տարանջատումին, տարբերակութեան, թանձրացեալ և առարկայացեալ պատկերը խուսափող այդ ներքին դաշտանկարին:

Այն օրէն ի վեր ուր ամայութեան դատապարտեց ինքզինքը, և վաննց իր քովէն ամէն կենդանի էակ, աւելի պայծառօրէն կը տեսնէ ինչ որ կ'անցնի իր ներսը: Նախ ատօմ բան մը կը տեսնէր, երբ անզգալի կերպով սկսաւ ինքզինքը դիտել, բայց հիմա լիովին հանդիսատես կ'ըլլայ այն ժամանման գործողութեան որ կը կատարուի իր մէջ, «բարոյական գոյութեանը կազմալուծութիւնը»:(**)

Գաղափարները, «անգգալապես կամ մանաւանդ զգալապես կը կորսուսանեն իրենց բանձրութիւնն ու հաստատութիւնը, իրենց անկիւններն ու կարկառներն, իրենց առանգականաւորութիւնն ու ձգողականութիւնն, իրենց ներգործութիւնն ու վերագործութիւնն, իրենց նիւթական եւ հոգեբանական անհատութիւնն ի մի բան եւ անօար, անձեւ, անկենդան բան մը կը դառնան» *բան մը՝ անհատանելի զգայանակներէ չարժող, ինչպէս առուերը եւ ինչպէս չողին, ծաւալուն ու տարածուն,* «յետս յետս ու վար վար, հայեացքս իւր զիս առնելով, կրծկեալ ակնակապիճներ գոգցես զայն հատանելով եւ պատանելով):

Նոյնը իր զգայումներուն համար որոնք առկայն «ի դանդիւռ» չեն փոխարկուիր. իրենց «իսկամանչ պայծառահիրաւ մարմնոյն շրջագիծը յանգգայս կը ջնջուի» *եւ իր* «ներքնահայեցողական ներատեսիկ» *աչքերուն առջեւ կը պարզուի* «սմբենին ա-

(*) Փառոս, 1893, *Ինքնավերլուծում*, թ. 5981, էջ 136.

(**) Ըստ «Ներքնահայեցողական»ի, 1891, Պրուել, 4 Նոյեմբեր

պեխարճ այլեւ ամենեն զմայլիչ» *տեսարանն տիեզերքի*. «զգացմանց գեղեցկագիտական անհատութեան տեսլական մասնկանց տարանջատումն»: *Ոչ միայն կը տեսնէ, այլև կը դիտէ* «երկա՛ր, երկա՛ր», *այդ տեսարանը*(*):

Եւ այդ կազմալուծութիւնը կը տարածուի ամբողջ չիզերուն որոնք կը թուլնան, կը ձգեն զիրար: Անդամալոյծի անշարժութեամբ անիկա կը փարի թիկնաթոռին ուր կը մնայ ժամերով, արձանացած, և ուրկէ կ ազատէ ինքզինքը անհուն ճիգով մը ու տառապանքով մը, կամքի գերազանց վատնումով մը, երբ կը հնչէ ժամը եւ «աննահանջ ճացի կըռռոյն մղումը եւ պարտականութեան զգացումը» կը չարժեն զայն դէպի դպրոց:

«Եւ կը թուլանայ աչաց սեւեռումն ու դիմագիծերու կարկամութիւնն: Նուաղեալի մը նման՝ որ կը սթափի՝ միայնակեացն իր շուրջ կը նայի, դատարկացած հայեացք հիւանդի...: Ճիգ յոտն կանգնելու: Անյաջողութի՛ւն: Այդ ճիգն գրգռութիւն մը կուտայ կամքի զօրութեան...: Վերջապէս ոտքի վրայ է դասատուն...: Այսօր ի՞նչ դաս պիտի տայ: Դժնդակ նայուածք մը կը նետէ գրենւոյն վրայ, ոյր կը շրջապատեն իւր նստարանն, իր սեղանն, իր գրասեղանն, իր մանկակալն...: Ո՛չ, չը պիտի բանար այդ գրքերն, այսօր դաս չը պիտի պատրաստէր: Չէր ուզեր խօսիլ դասագրքերէն, այլ ուրիշէն:»

Եւ կը սկսի թափառումը տան մէջ, մինչև որ հասնի մեկնումի ժամը: Վեր կ'ելլէ դանդաղ քայլերով, « որպէս պատժապարտն՝ որ դատարանի մը սանդուխն վեր կ'ելնէ:»

Աչքերը փակ՝ կը մտնէ դրասենեակը, ակամայ: Չուզեր տեսնել գրքերը, բայց հոն չկան միայն գրքեր այլ հոն է Ս. գիրքը, ամէն ազգի ու ամեն լեզուի Ս. Գիրքը, Եբրայական, Չինական, Հնդիկ, Զանդիկ:

«Եւ միայնակեացը կը միտի՛ հեռանալ երբեմ իր առանձնարանեն. երբե՛մ, երբե՛մ:»

Մէկուն միայն ամենէն աւելի կը համակրի բոլոր այդ

(*) **Աբեւելք**, 1891, Ներքնահայեցութիւն, Նամակ առ Ա. Չօպանեան, 4 Նոյմ.

սուրբ գրքերուն դի-դագռնիրուն մէջէն. «Հաջատոհմիկ եւ խոովատանջ Քիու-Քինկ-Նուանին»: *Քիու-Քինկ-Նուան գրած է.* «Գոռոզ եւ հաջարի թոջուիմ չեն յաւէտ յերամ միանար»: «Ոչ... իր առանձնարանին չը պիտի հեռանար, մուտ յաւէտ ևս մարդկային ընկերութեան մէջ չը պիտի ունենար:»

*
* *

«Լո՜ւռ, լո՛ւռ, լո՜ւռ է միայնակեացին սենեակն: Իր տունն հատորին լուռ է գերեզմանատան մը նման:

Երեւակայեցէք այդ լռութեան եւ այդ մտասուզութեան մեզ իր սարսռումն, երբ ճիչէ ժամն, դասի ժամն, մենկնման ժամն...: Առանձնակեացին հատար յաւէտ մահուան ժամն է այն որ ի գործ եւ ի կեանս կը հրաւիրէ զայն:

Կը հագնի վերարկուն, վար կ'իջնէ, կը բանայ դուռն...: Իջնէ, ձայն մը վերէն յարկեն, ամայի տան մէջ' ուր բնազար-ձախօրեն միայնակ է մոնազն. «Նիխա՛, բանալին չի մոռնաս առնելու:» *Ա՛խ*, մօրն եւ ձայնն...:(*)»

*
* *

Փաթթուած երկար ճերմակ չապիկին մէջ, սչքերուն առջեւ «յարաժամ Սաբիա-Մուինն յուռուվիլուա եւ Քրիստոս ի Գոլգոթայ» այդ նոր դարերու փաքերը, պէտք է ըսել, իր ընթերցումները ապրելու ասնքիչօթութիւնը վարձած է: Բանի հազարամեայ մամռոտ վիշերներ, մարձուածներ իր խակ մարմինն վրայ, կամաւոր ծոմապահութիւններ և ասանց հետ հնօրեայ մեղութիւն մը, գիշերթիկը, կը քայքայեն այդ ինքզինքին դէմ դաժան մարմինը:

93ին մեծ ու անհաւատալի ճիգով մը Քրանսահայ բառարեք մը պատրաստել էտք, կը գործի գրել առեն մը:

Մատի ու մարմնի ընդարմացումներ իրարու հետ կ'ընթանան, կը թուի թէ դժուարութիւն ունի նոյնիսկ կարդալու. «ինման ինչ կը կարդամ, որովհետեւ... «յոռոտես» եմ, «յոռետես» եղայ: Պատանեկութեանս ինչ որ կ'երազէի ո՛չ իմ

(*) **Արեւելք**, *Մոնաքօ*, 1892, *թիւ* 4384.

անձին համար, ո՛չ իմ ազգիս համար, այլ ընդհանուր մարդկային ազգի համար, այո՛, երազ մնաց»:(*) *Եւ եթէ կարդայ ասիկա գործ մըն է* «արդի ոգիին, գերմանական յառեհասութիւնը եւ ռուս օչայեանիհեն»: *Այդ առնն կը ձեռնարկէ նաեւ իր Օրագիրը գրելու, զոր չենք կարծեր թէ քանի մը ամիսէն աւելի չարունակած ըլլայ:*

Հանդարտ ճգնաւորի երեւոյթին տակ, անիկա ու կաւին իր հաւատարակչռութիւնը չգտնողի խարխափումներով կը տաղնապի: Հիմայ ամենէն աւելի ժողովուրդներու կրօնական կառուցումները կը գրաւեն զինքը, սուրբ գիրքերու իմաստուններուն խօսքը եւ անոնց հերոսներուն «մանաշտուկ» երգերը:

Ամենուն մէջէն Յոբի գլուխն է որ կը փորձէ զինքը, ուրկէ կ'անցնի ժողովողին՝ որուն վերջին բառին վրայ կը կենայ, կամ Պահաւաուա—Բուրանայի «խորին մելամպոնս հաստուածն. «Ինչ է այս ողորմելի մարմինն, որ ուր ուրեմն որդ պիտի լինի, փտութիւն եւ անիւն: Եւ այդ կինն որ կը պարգեւէ մարդոյն զգայարանաց հաճոյքներն. այս ամենն ինչ է երկնալոյոյ հոգւոյն մօտ...: Մահկանացու մարդոյ պայմանին մէջ, տեսնելով առն եւ կնոջ անպտուղ ջանքերն հաճոյք գտնելու ու վիշտն վրիպելու համար, ես յուսայ կեանց զրկուանիմ...»

Եւ այս առղերէն հառաչ «մարթ» չէ անոր չարունակել:

*Բոլոր ատենք մեծ միսթիֆիքասիօն մը կը առեղծեն իր անունին չուրջ: Անծանօթ ու անմատոյց բաներու խորհրդաւոր թեամբը կը շրջապատուի իր դէմքը եւ անոնք որ զինքը պիտի պատմէին ուրիշներուն՝ հաճոյք կը զգան խօսելով «իր ժխտական փիլիսոփայութեան», «մոլորուած ճայուածքին» վրայ, «առհասարութեան այս թանկագին պարագային՝ որ ամեն գիշեր ժամեր ողջոյն մթին սենեկի մը մէջ ամրափակ կը խոհայ, կարծես անտեսանելի հոգիներու հետ խորհրդաւոր հաղորդակցութեան մը մէջ:»(*) *Եւ այդ օրերէն անմերձենալի խոհա-*

(*) **Մասիս**, 1893, *թիւ* 3981.

(**) Տ. Կամսարական

աստէրի մը, անվերլուծելի ու անքննելի ուղեղի մը համբաւը կը չինուի անոր չուրջ որ մինչեւ հոն քը կը տեւէ։

Օժտուած ամենանուրբ իմացականութեամբ եւ վերին աստիճանի ցնցական ջիղերով՝ անոր ծայրայեղութիւնները զինքը կը տանին բանդագուշանքներու, չիմարական կատաղութիւններու որոնումին ու կը լեցնեն իր երեւակայութեան հրէշային պատկերներով։

Յագենալու անկարող իր զգայարանքները, յաւիտենական ծարաւը և յուսախաբութիւնը, իր առտապանքը զուարճացնելու անօգուտ փորձերը, անկարելի կապկութիւնը պանանենի մը տակ ոտքի կեցող մարդերուն անչարժ, սեւեռուն, չունչերնին բռնած, տեսիլքներու և ուշաթաթձութեան ակնդէտ՝ կը ստեղծեն իր զգուանքը «կենաց զգուանքը»։

Կը դիտէ այս ամէնը, կը փնտռէ պատճառները իր մէջ, իրմէ դուրս, իր արեան մէջ, դաստիարակութեան մէջ, երեք տարի կը կատարէ ինքզինքին այն հակայական քննութիւնը զոր երբեք տեսած ըլլանք, Թանկագին փաստաթուղթ մը քժշկական, չահեկան արդէն։

Ու յետոյ կը զգայ մտքի բացարձակ իանգարումը որ պիտի չուշանար. տարիները որոնք առջին են՝ «խելագարութեան ահռելի հեռապատկերով կը fարացնեն» զայն։ (*)

Մինչեւ իր ախտին բացորոշ երեւումը, անիկա պիտի տառըւթերի բոլոր ենթադրութիւններուն մէջ և պիտի չկրնայ քնաւ իր տառապանքներուն, «իր հոգւոյն լուսմ»ին դրդապատճառը ճանչնալ։

«Հոգւոյս լուսմը եւս fանի գեւս բանձր՝ ամենեն բանձրացեալ իրողութիւնն է։ Բայց սյդ լուսմն ինչ տրտաիին կամ ներիին պատճառ ունի. նախատգրականն է. նախապահմանութեանն կամ անիծիցդ արդիւնք արդեօք (ո՞վ, ո՞ր աշխարհին մէջ անիծեց զիս), ժառանգականն է»։ *Գրականութիւնը, «Համլէթի մեծախօսութիւնը եւ Մանճրեսի մթալածութիւնը» տրտաղրեցին զայն կամ լնդածին էր իր մէջ այդ տրտամադրութիւնը որ ծնունդ տուաւ իր գրական գոյութեան։ Կրնա՞յ բուժուիլ, թէ*

(*) **Մինա՛կ,** Պատկեր Աշխարհիկ Գրականութեան, Ե. Գուրզէն, 1893։

«անբուժելի, անդարմանելի, մահու, մահացու հիւանդութիւնն է այս լրումն»: *Այս «կեղեքիչ» հարցումները կ'ընէ իր «հրապարակագիր եղբայրներուն» երբ «համոզմամբ կամ գրչի թեթեւ խաղացմամբ» կասկածի տակ կը ձգեն իր անկեղծութիւնը հրապարակին վրայ եւ «Նեմիայի կամ Եզդէ տէ Լառայի կապկութիւն կը համարեն իր ողբասացութիւնները» և կամ իր մէջ կը տեսնեն միայն «գրական տպոյթի հետամուտ փառամոլ բառագբօս մը»:*

Մինուդ մը՝ տէր պատկերներու եւ յուզական ամենէն ճկուն և հաղորդական իմացականութեան: Անկարող դործելու, այսինքն կամքի, յաճախ չացած մարդասիրական խանդավառութիւններով և կարող արտադրելու լաւագոյն յօդուածը մարդկային յառաջդիմութեան վրայ ու ցուցնելու անհնէն լաւատես համոզումներու հաւատքը: Ջոհ այս ամենուն հետևանք անխուսափելի խարկանքին՝ և ի քնէ ստացած չիմաքութեան սերմը, անիկա կը տարուի մեծ վինտուքին, չափազանցուած վերլուծումներուն և ինքզինքին վրայ յաւիտենական հսկողութեան: Ու յետոյ չիմարութիւնը, չիմարութիւն որ՝ ուր իր մէջ կը պարունակէ դժդոհներու, հալածեալներու ամբողջ ընտանիքը:

*
* *

Ուրիշ դէպք մը Եղիայի կեանքին մէջ որ զանազան մեկնութիւններու առիթ տուաւ, Մօտայի անձնասպանութեան երկրորդ փորձն է: Այդ փորձերը տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը կամ ուզուած նոյնութեամբ մը սլաաահին Մայիսի մէջ՝ ուր ծնած է ինք:

Ամբողջ ամառուան ընթացքին իր ծրագարին վրայ խոսելէ ետք, անիկա վերջին՝ Մայիս 31ի գիշերը՝ ժանտաբոյր ծաղիկներով լեցուց իր անկողինը, անոնց արատաբուրմէն պինովցած՝ այլևս չարթննալու համար:

Յաջորդ առաու սակայն ինքզինքը գտաւ՝ չատ առաջ՝ թառամած ու ճմլուած Մայիսի ծաղիկներուն մէջ:

Այն առեն, կանուխ, ուղղուեցաւ դէպի մօտա-Պուռնք

և հոն՝ չուրին մէջ երկարած ժայռի լեզուէ մը սկսաւ քալել դէպի ծով։

Հայ մակուկավար Պետօն է որ հասաւ փրկութեան։ Քանի մը օր ետք թերթերը կը յարձակէին անոր վրայ, եւ զածը անուանելով «կեղծ փառ» զոր պիտի չուզէր երբեք խաղալ երէկ ապահով չըլլար Պետոյին նչմարուելուն։ Եւ Ջօնրաս կրցաւ գրել. Մօտան՝ «Ուր եղիա կ'երթայ եւ ուր Պետօն կը սպասէ։»

Մենք չենք կրնար առանց խղճահարութեան իր ներքին կարդալու չափ յանդուգն ըլլալ այսօր։ Բայց միշտ կը զարմանաք թէ իր մահառուն աենջը զոր քանըրինդ սարեկանէն սկսեալ կը կրկնէր, երբէք չի կրցաւ իրականանալ, վերջինը ըլլալով անդիտակից նպատակ մը հղումով։

*
* *

1893ի աշնան Եղիա Գաստրիւղէն կը փոխադրուի Մասպիւղ, իր սեփական առուն։

Գարեդով մը կը բաժնուէր ան Գալուստ աղայի ընդարձակ կալուածէն այն չէնքէն՝ որ քաշուած կ'ապրէին քանի մը ամուրի հօրեղբայրներ։

Հիմա աւելի խնայողութիւն կրնար ընել և նուազ բան ըլլալ իրեններուն։ Գեանայարկի խուց մըն էր անոր սովորական անհեակը. անգնալ գարու մը ճարտարապետութեան տրոմ և առուերտ մէկ մնացորդը։ Պատին մէկ փորուած կիսակամար մը՝ որ գրքեր կան չարուած։ Դրան դէմի պատը ամբողջովին վերածուած է գրադարաններու՝ որոնց մէջ կազմուած գրքերու սեղմ չարքեր. բայց մնացած առորին կարգերէն գրքի հոսանք մը կը թափի դուրս, որունչէ՝ ամէն կողմ դիզուած, սեղանին, աթոռներուն, յատակին վրայ։

Ակքին դէմը՝ մեծ հօրը, Պէչիկթաչի քահանային պատկերը. անոր քով, տարտամ իւղանկարկ մը որ կը ներկայացնէ Ֆանարաքին, խաղաղ ու արեւով լեցուն ծովի մը եզերքը։

Սեղանին վրայ՝ Պայրընի կենդանագիրը։

Պատէն կախուած են երկու ժամացոյցներ, երկուքն ալ

կուա։ Պատուհան մը ճոթ, յանկ դարանի մը վրայ չարուած պրկերու հետէ կ'երևայ փոքրիկ մետաղէ խաչ մը։

Բազմոցին վրայ կը նիհայ Աստուածաշունչ մը, Յոբի պատմութիւնը բացուած։

— «Աստուածաշո՞ւնչ կը կարդաք, Եղիա էֆենտի, հարցուցի։

— «Այո՛, երբեմն, ըսաւ երեսս նայելով ու միշտ կիսաձայնի աչուըներով։

Հասպիւղի գեղեցկութիւններուն վրայ խօսած ատեն, հաւնելով ու գնահատելով հանդերձ, ըսաւ.

«— Սակայն Մօտայի բնդարձակ տեսարանը կը պակսի։»

«Եւ անձայն հառաչ մը արձակեց։»(*)

Մտերմ պատահած են բնտանիքին մէջ։ Քանի մը ամիս առաջ թաղուեցի հօրեղբայրը, Ենովք Աղան։ Իրմէ քանի մը քայլ անդին, տարիքնին առած քանի մը աղգականներ կը սպասեն իրենց օրերուն հատնելուն։

Շէնքերը կքած են տարիներէ ի վեր, ծառերը անհետացած, աղաւնատուները պարապ, չատրուանին աւազանը հոգով լեցուն։ Ձիւդ քսան տարի հետք հիմայ առանձին կը գտնար այն տունը ուր ծնաւ և ուրկէ ամբողջ մեկնած էր բնտանիքը։

«Անկողիններս մեկիկ մեկիկ ծուարեցան, պնակներս մեկիկ մեկիկ վերցան, ու ձայներս մեկիկ մեկիկ մարեցան. ու տունը հիմայ մեկ ականջնակ, ու սեղանը հիմայ մեկ պնակ ու քնաւ կենդանի ձայնի մ'արձագանգ»։

Դուռները չեն գտնար ծխնիներուն վրայ. պատուհանները՝ պարապ աչքերու պէս, թռչունները մինչեւ ներքին սենեակներուն մէջ։

Ու ինքը այդ պ ո ղ ու խոնաւ մթնոլորտին մէջ, սեւագղեստ, զարդարուն բանթօֆները երկու պզտիկ ոտքերուն, ադուսր ճերմակ ձեռքերով, դեղնած փղոսկրի ճակատ մը մինչեւ գանկին կէսը՝ ուր սեփ սեւ մազերու խուրձ մը կը ցցուի ու կ'իջնէ ծածկել ծոծրակը։

Բայց տակաւին գործունէութեան անկարողութիւնը չէ

(*) Արեւելք. 1893, թիւ 4386. Հասպիւղի Մենարանը։

տիրած անոր: Ամենամեծ զայրոյթը կը զգայ երբ կը լսէ կամ լսել կը կարծէ իր չուրջ ակնարկութիւններ իր անգործութեան համար եւ կը սկսի առատ յորդումով մը լեցնել այն առենուան Ծաղիկը: Ամէն տեսակ նիւթէ են իր յօդուածները, օրուան հրատարակութիւններ, ճառ, դամբանական, թերթօճառ եւ նորավէպ, մնտեսագիտական դասեր: Այդ առեն է որ նաեւ կը պատրաստէ Բ. տպագրութիւնը իր Ֆրանսահայ բառգիրքին, որ յանձնարարած էր Գ. Պաղտասարեան եւ որ պատրաստուեցաւ և հրատարակուեցաւ մէկուկէս տարուան մէջ միայն:

Գործնական ապացոյց մը տալ կ'ուզէ իր գործելու կարողութեան և կը ջանայ համոզել թէ «ոչ միայն շարունակելի գրուածներ ամբողջ գրուած են ու պատրաստ, այլեւ ուրիշ գրուածներ թղթապանակիս մէջ կը սպասեն ու մտքիս մէջ ալ այնքա՛ն նիւթեր, գրեթէ շարադրուած պատրաստուած են»:

Ծաղիկ հանդէսին մէջ, որ կը հրատարակուէր ամենաարժանյոյն ոյժերով, մեծ խանդավառութեամբ կ'ընդունուի ան:

Անոր մէջ կը սկսի գրել Գաբրիւղէն և կը բազմապատկէ իր աշխատակցութեան բաժինը երբ կ'անցնի Մասիւղ:

Հոն կը հրատարակեն նօթեր իր կենսագրութենէն, նկարագրութիւններ իր «Մենասատենին» որուած այցելութիւններուն, զոր կանուխանեն «Մեծ Հասպիւղցին» եւ կը հրաւիրեն թաղեցիները օգտուիլ անոր ներկայութենէն: Շատ էր ասիկա դինքը գրաւելու համար:

Իր տողերը լեցուն են ժպտոհանքներով, չես դիտեր որո՞ւ ուղղուած: Յոգնակի երրորդ դէմքեր, «անոնք» «զրպարտիչ հոգիներ» կը հալածեն, կ'ամբաստանեն դինքը, կը նախանձին իրեն: Կ'երեւակայէ մեղադրանքներ որոնք իրեն կ'ուղղուին իր Գաբրիւղի երկու տարուան լռութեան համար, և դղալով իր մէջ տեղի ունեցող հոգեկան տրամադրութիւններու յարատեւ փոփոխութիւնները, կը կարծէ պէտք տեսնել ինքդինքը պաշտպանելու եւ զանոնք պարտկելու: «Անգործութիւն բառը իբր երկու տարի է կը գործածուի իմ վրաս խօսելով: Եւ ապա՛ն միայն պիտի ցուցնէ թէ՝ ինչ նպատակաւ

զայն կը գործածեն ամենեքն ալ, որոնք գիտեն թէ անգործ չեմ, եւ գիտեն մանաւանդ թէ չեմ կրնար անգործ կենալ. անձի՛նք, որոնք տրտմաթախիծ լռութիւն մը պարտ էին պահել, երբ մտաւոր կարողութեանցս վիճակին իրօք զիս անգործութեան դատապարտած ըլլար բացարձակապէս ու վերջնապէս...»(*)

*
* *

Հոս կը թարգմանենք քանի մը հատուածներ ֆրանսական մը, Dr. Régisի գրքէն(**), ներկայացնելու համար ընդհանուր տիպարը հալածեալի մը եւ անոր հետ տեսնելու համար ե՞րբ, իր հիւանդութեան այդ եւրոպական ողբերգութեան մէջ, ուր մենք կեանքին վերջի տասնհինգ տարիներուն:

«Հիւանդները ստացած են անոր սերմը ծնած ժամանակ եւ ան կը յայտնուի նշանակեալ ժամուն, ամենադոյզն առիթի մը ազդեցութեան տակ: Այսպես է որ այդ չիմարութեան գլխաւոր պատճառը կանխատրամադրութիւնն է: Անիկա նախասիրաբար կը պատահի մտայլ ենթականերու, անվստահ, կասկածոտ, հակամէտ մարդատեացութեան եւ զոռոզութեան:

Հիւանդութիւնը կը սկսի. ամենէն յաճախ, իմացական անհանգստութեամբ, բարոյական սեւամաղձոտութիւն, հիւանդագին զգայնութիւններ որ կը զարմացնեն հիւանդը, իր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն եւ զայն կ'առաջնորդեն ինքնավերլուծումի:

«Հիւանդը ծայրայեղօրէն կը մտատանջուի իրերու այս վիճակէն, կը ճնշէ ինքզինքը, ինչ որ կը զգայ իր մէջ եւ կը հաստատէ փոփոխութիւն մը որ հետզհետէ կ'աճի: Իր մտին բնական մէկ բերումովը որ զինքը կը տարբերէ բոլոր միւս չիմարներէն, կը հասնի փնտռելու իր ցաւերուն պատճառը ոչ իր իսկ մէջը, այլ իրմէ դուրս: Հոս է իր հոգեկան փոփոխութիւններուն առաջին հանգրուանը:

Այդ վայրկեանէն սկսեալ, հիւանդը կը տարածէ իր շուրջ

(*) Փաղիկ. 1894, էջ 104.

(**) *Psychiâtrie, E. Régis, p. 415-421.*

իր ինտախուզութեանց շրջանակը, իր անձին կը կապէ ինչ որ կը տեսնէ եւ կը յաէ: Կը թուի իրեն թէ էակները եւ իրերը փոխուած են, ո՛չ թէ բնոյթով կամ ձեւով, այլ իրեն հանդէպ իրենց ունեցած տրամադրութեան մէջ: Իրմով կը զբաղին, իրեն կը նային, նշանններ կ'ընեն, կը փսփսան իր անցքին վրայ:

Նախ ցնորամիտ տարտամ է, անորոշ: Ինքնական կը կարծէ թէ կը հալածեն զինքը, եւ սխա ամէնը: Չը գիտեր ոչ ո՛վ, ոչ ինչո՞ւ, ոչ ինչպէ՞ս:

«Յետոյ, ոմանք ուեղի ծուռ, ուրիշներ աւելի դանդաղ, իրենց անցեալ կեանքին մէջ, սովորական զբաղումներուն մէջ. իրենց գոյութեան եղանակին մէջ կ'ընտրեն մասնայատկութիւն մը որ կը տանի իրենց միտքը անհատներու այսինչ խումբին կամ նոյնիսկ մէկ անհատի մը վրայ: Դատապրութիւն մը կը հիւսուի ուր կը մտնեն դրացիները. դռնապանը, ազգականները, բարեկամները, նոյնիսկ անծանօթներ:

«Միտս իրենց առաջին գործը գանգատ մըն է: Բերանացի բայց նախապիտաբար գրաւոր, կ'ուղղուին հանրային իշխանութեան, ոստիկանական գօրիսերին, նոյնիսկ արդարութեան նախարարին: Միեւնոյն ատեն, յանախակի բնակարան կը փոխեն, խուսափելու համար հալածողներէն:»

«Բոլոր միջոցները սպառելէ ետք, հիւանդը կը մտածէ պետք եղած արդարութիւնը բնել ինքզինքին՝ ինկն իսկ: Հալածեալը հալածող կը դառնայ: Ոչ թէ միայն մարդապատուութեան է որ կը դիմէ, այլ հոգեկան, բանաւորումի եւ նոյնիսկ անձնասպանութեան:»

Մենք հոս աւելցնելիք բան մը չունինք, ամբողջացնելու համար Ճրման իր հիւանդութեան մէջ: Ընդհակառակն անցած է նկարագրուած բոլոր հանգրուաններէն եւ հրեւան եկած են իր մօտ նոյն ախտաբանական երեւոյթները:

Անոր persecutéի վիճակը յայտնուեցաւ որոշ կերպով երբ ան քաշուեցաւ Խասգիւղ: Արդէն Գատրգիւղէն՝ պակաս չեն անոր գրչէն, ամէն յօդուածի, «գրպարտիչներու», «չարախանձ հոգիներու» ակնարկութիւններ:

Իր Գատրգիւղի անվերջանալի վերլուծումներէն հաք,

անիկա տարուած է հատուած համոզման թէ «անոնք» հաւատացուցած են հասարակութեան իր «զառամութիւնը», թէ «ապուշցած»ի է Եղիա Չէմիրճիպաշեան և կը զառանցէ վարակուած ողնածուծի հիւանդութեամբ։

Իր փոխադրութիւնը Գասըգիւղէն Խասգիւղ, նիւթական նկատումներու հետ, հալածկոյներու սովորական «տեղափոխութեանց» բնոյթը ունի, ինչպէս կը գուշակուի իր տրտունջներէն։ Իր Խասգիւղ բնակութեան երկու տարիները եղած են չքնաղ մը ամէն տեսակ տարօրինակութիւններով լեցուն, ատոնց յիշատակը դեռ կը պահեն Խասգիւղցիք։

Պ. Գրիգոր Մարգարեան, այն ատեն հոն և Եղիայի դրացի, յաճախ ճայի կը հրաւիրէր զայն և յաջորդ օրը կ'ընդունէր սա ձեւ նամակ մը.

«Սիրելի Մարգարեան, դուն գիս կը ծաղրես, ես Հասգիւղ եկայ Գասէմիւի բլուրին համար, իմ սիրելիներուս գերեզմաններուն համար, եւ դուն ինծի անգաններ կը պատրաստես, դուն իմ վիշտս կը հնգնես, ի՞նչ բրի քեզ՝ ատոր արժանի ըլլալու համար։»

Եւ առաւօտ մը, պիչերապգեատով, ինքնիրմէն եւած ու դողահար փողոց էր ինկած ան, ադաղակելով.

—«Աբի՛կ էֆէնտի Ուենեան, Աստուծմէ չե՞ս վախնար դուն։ Գասըգիւղէն փախայ եւ մարդ կը հասցնես հետևս՝ գիս չարչարելու»։

Եւ անոր համար ասիկա՝ որ այդ միջոցին փողոցէն ձրկհամաձառ մը անցած էր որ կը պոռար.

— Պիr offու խամսի պիr եիրմիլիյէ։

Ու կը թուէր Եղիայի թէ գոյն Աբիկ Ուենեանը դրկած էր, ըսելու համար իրեն. «Քեզի պես գրագիսներուն օխաճ հաճ վաուս է։»

Ատոնք իր ամենէն ատատպած տարիներն են։ Մենք չենք ուզեր ծանրանալ անօրինակ չարչարանքին վրայ տեւական հալածանքի մը մղձաւանջէն բռնուած այդ հոգիին։ Իր ամենէն մօտիկ ազգականներուն ալ որոնք գինքը տեսնել կ'երթային՝ կ'րսէր. «Գիտեմ թէ կը սիրես գիս. բայց դառնալ կը կասկածիմ ու վստահ չեմ թէ չե՞ս համաձայնած ինծի դէմ

դաւելու:» Այդ տարիներուն է զարձեալ «ամենեն դժբախտ ե-
րուն», որ գրած է իր երկու ամենէն գեղեցիկ ոտանաւորները, Յօսէֆ ընդ Ազտուծոյ եւ Հրայրք Մութիւնը: Անգործութեան եւ զրկոութեան այդ օրերուն, քանի մը գերազանց վայրկեաննե-
րու մէջ, կրցած է, իրեն անսովոր մտքի զօրութեամբ մը, արդիլել իր երեւակայութիւնը պարապներու վրայ իյնալէ եւ քանի մը կարկառուն տեսողութիւններ պահել անայլայլ: Նաեւ ամենէն մութ, ամենէն խորհրդաւոր, մահուան ու մե-
ռելներու հետ «զրացնութեան» օրեր եղած են անոնք: Գիչեր-
ները Պատէմլիքի բլուրը —Յասպիւղի գերեզմանատունը —, Գ. Աղաթօնի, հօրը եւ աղգականներուն գերեզմաններուն վրայ, ու ցորեկը նոյնքան մեռելական իր խուցը կամ Էյուպի մեվլեվիներուն մօտ, որոնք նոր օրերու սուրբի մը պէս կ'ըն-
դունին զինքը, հմայուած անոր խորունկ ձայնէն ու զմայլելի թուրքերէնէն:

* * *

Բայց երկար չըլլար իր բնակութիւնը Յասպիւղի մէջ ալ:

1895ի ձմեռը, ան ինքզինքը կը ձգէ Բերա ուր ամբողջ օր մը, սարսափելի ձիւնի մը տակ, սենեակ կը վնտռէ:

Փողոցը էրեն հանդիպեցաւ ոտիկան մը, որ իր ինքնու-
թիւնը հասկնալէ ետք, զայն առաջնորդեց «Պեհեարլար խահի-
վեսի» մը, ուրկէ, ուրիշներու ցուցմունքին վրայ, անիկա գնաց զարնել Ասմալը-Մէսճիտի տուներէն դուռ մը, գիչերուան մը համար անկիւն մը խնդրելու:

— Եղիա Տէմիրճիպաշեանը Պեհեարլար խահվեսի՛ն մէջ, բաւ ան ու վայրկեան մը կանգ առաւ, երբ ետքը այս պատ-
մութիւնը կ'ընէր Ենիքէօյ ազգականի մը տունը:

Ընդունեցին զինքը ու տանտիրուհին զինքը հրամցուց ճաչի սեղանը:

«Երբ դուռը բացիր, ընդհանուր տեսլենիս ահա-
բեկած գրեթէ եs եs գացիր: Այլ դիմացս վրայ սեւեռ-
ուած ճնճղուկներդ համակրանօք մանաւանդ խան-
դաղատանօք ողողուած իսկոյն, առ խօսէիր առտաբերեց գրե-

քէ. «Եղբայրս չէ, բայց եղբօրմէս աւելի ինծի կը նմանի. ո՞վ է.» Եւ անհամբեր զիս սրահդ առաջնորդեցիր: Աթոռ մը բերիր վառարանին մօտ ուր զիս հրաւիրեցիր նստիլ:»(*) *Այսպէս է որ կը պատմէ ան իր հանդիպումը Տիկին Նիսընի հետ:*

Էլէն Նիսըն Հռենգարուհի մըն էր: Ամուսինը՝ Մ. Շէլթօն Բիւտէր Նիսըն՝ անգլիացի մը, նախագահ Ազատ-Որմնադիրներու կ. Պոլսոյ անգլիական օթեակին, չատ կանուխէն մեռած էր:

Արդէն տարիքը առած, կապոյտ աչքերով, դեղին մազերով, կարճահասակ կին մըն էր ան որ կը քնակէր Բերայի հնուազ յանձնարարելի այդ վողոցներուն մէջ, ոչ հնուազ անյանձնարարելի միջոցներով:

Ինչո՞ւ և իբր ինչ էր որ Էլէն Նիսըն մղուեցաւ զայն իր մօտ պահելու մինչեւ անոր կեանքին վերջը. պարզ ու մաքուր հիացո՞ւմ մը. կորսուած սիրելի՞ մը փոխարինելու համար, իբր փոխանակ մը զոր այդ կարգի կիներ կը վերապահեն իրենց: Եւ Եղիա ինչպէս համաձայնեցաւ այդ միջավայրին մէջ ապրիլ ամբողջ տասներեք տարի, և ինչ կրնակատէր պատասխանել Թեան ճամբան բռնած այդ կինը, իր տկարութի՞ւնը գինքը փայփայողի մը հանդէպ, փափա՞գ մը, ինչպէս Զօհրապ կը գուշակէր չորս տարի առաջ «մսեղ ու պարարտ այրիի մը համար որուն պիտի ցանկար յանկարծ:»

Ինչ որ ալ ըլլայ անոնց կենակցութեան բնոյթը, անիկա անհրաժեշտ չէ Եղիայի հոգեբանական կառուցուածքին համար ուրկէ սկսած հետեւցնէինք անոր գործին նկարագիրը, քանի որ ասիկա այդ եռքի տարիներուն բան մը չաւելցնէր իր վրան:

Այդ եռքի գործին մէջ, գաւկի մը դորովը եւ երախտադիտութիւնը միայն ցուցուցած է Եղիա Տիկին Նիսընի հանդէպ:

Անիկա ընակեցաւ այդ մեծին փողոցներուն մէջ կորսուած տունը, ցած երկաթէ դռներով ու խարխուլ պատչգամով,

(*) **Մասիս**, 1902, Ցիշատակ մը.

իր մարմար բակով՝ հին առնելու պաղ ու խնամու քոյրովը լեցուն: Աստիւզի մեհատանէն հաք այդ ալ նուազ մահանդոյն առնը հիմայ իրեն, անակրնկալ ապաստանարան իր մչուտհալած հոգիին:

Հոն ապրելու նախ երկու տարի, առանց բան մը գրելու, թերեւս առանց բան մը կարդալու: Ինկած մարքի ծուլութեան մը մէջ ու հակակրութեամբ լեցուած ամէն գնդեթային ու հոգեկան չարժումի համար: Նամակ մը որ իմ ուրականն չունի (սատրապու թիւն ալ չի կրնար) կը պատչածի առկայն այս տարիներուն. «Կրնաս երեւակայել վիճակս եւ կրնաս բացատրել թէ այս հոգեկան վրդովմանս մէջ չեմ կրնար շատ աշխատիլ: Երեկ՝ դարձեալ միջնեւ կեսօրուան մօտ՝ գլուխս ափիս մէջ առած կը խոկայի: 11½ին էր երբ տանտիրուհին եկաւ սիրիս բնել: ...Յետոյ Տիկ. Այվազեանի փոխ տուած Տօթ. Բասմայն առի եւ անկողին մտայ: Ձկրցայ կարդալ: Կարմիր ծածոյվ գիրքը Վիրթերի հրացանին կրակին տպաւորութիւնն բրաւ գրգռել զգայնութեանս վրայ. տաք սարսուռ մը վազեց միջնեւ մատներուս եւ միջնեւ մազերուս ծայրը: Ու կռնակս դարձուցի գրքին...»(*)

Ու եթէ գրէ՝ ասիկա իր յաւիտենական ինքնավերլուծումն է, միակ ժամանցը իր կեանքին, իր իր զգայնութիւններուն պատկերը, անոնց մանրակրկիտ քրքրումը, իրենց ամենէն փախչող մանրամասնութիւններուն ու ամենէն մթին ու անչօշափելի օդակներուն մէջ, իր տպաւորութիւնները իր կեանքին ամէն վիճակներուն, ամենէն եզերական վայրկեաններուն և ամենէն ցնծագին պահերուն, երբ կը խորասուզուի ծովուն ջուրերուն մէջ քնքնակորոյս և երբ իրեն կը թուի թէ ինչուն մըն է երկնասլացիկ. «Գրեցի ինչ որ պիտի զգայի — ինչ որ երկիցս զգալ սկսած եի— աւդուցդին ուղղահայեաց ուղեւորութեան պահուն, ուր երկաթի գրիդակը ինձ արտոյտի թեւեր պիտի տար —ինչ որ, եղո՞ւկ, նուազ յամրընթաց չը պիտ' ըներ ապիտաբեր ճանապարհորդութիւնն»:(**)

(*) **Սահակ Տաթեցոյցը**, Նամակ առ Հ. Ասատուր, 1911, էջ 20՝
(**) Նոյնը

Երկու տարի բնակելէ ետք Տիկին Նիքոլի տունը, անոր հետ գժտութեան մէկ օրին, Ներսեհեանները նիւթական օժանդակութեամբ, անխիտ կը մեկնի Եւրոպա, առանց Նիքոլի գիտակցութեան։

1897ին էր։ Նախ կ'այցելէ Ջուխկինթիայի ուր ամէնէն չատ կը սիրայ Փրնէվ։ Հոն Ալպեանները դէմը եւ Լիմանի ջուրերուն վրայ կ'անցնին 97ի ամրան եւթը ամիսները, անչափ ու հիացիկ վայրկեաններ հոն ալ, յիրան ձերմակներուն դէմ, մինչեւ որ մարդ մը մօտենայ իրեն առաջարկելու իր դիտակը, ատար առաւ, եւ հոն է որ Ջուխկինթիայի լուցկի ծախող աղջկան մը կուտաբ քանի մը ֆրանք հայ լեզուավ անոր «Հայ եմ» բանը տալէ ետք։ Ինծառ կը գոնէ գարձեալ երեւակայական սիրուհիներ, որոնք իր չուրջ կը դիզուին «ու աճումիմ մին, ամենեն տեսլապեղծ ու ամենեն հոգեպարարն, ամենեն հրեշտակայինն ուզածն կ'ըլլէ բանաստեղծին։ ... Այդ դրախտային բիւրաւոնիչ բնութեան ծոցն, ուր լճափուլիֆ աստիճանաւորմամբ կը բարձրանան, միջեւ հողը ձիւն կ'ըլլայ ու միջեւ աստղն հոգի՛, օրրուելու վանկ մ'ուներցաւ — սէր, սիրտս ինծի՛ւ մը — Ցուլիա. եւ հոգիս ադաչակ մը — Անտուած»

Հոն իր սիրած վայրն է, Մէն-ժան, հոլանտաւոր ճայարան մը լճէն վեր, բարձունքներուն վրայ, ուր սեզանին չուրջ հաւեր կը կրկռան եւ աղջնակներ կը սպասեն։ Ու երազանքով կը դիտէ անցքը կառախուժին, հեռուն, լեռներուն մէջէն։ Թէև գլխարկը գոգցան կառախուժի մը մէջ։ Որովհետեւ հոն ալ իրեն կը հետեւին հալածողները, հոգիէ ազատած Պուլսինեանէն։

Ենիկա Պոլանկիներուն համար կը դանդաղի Մինաս Զերդի որ երկար առնէ ի վեր եւրոպա էր ու եկած՝ գինքը տեսնելու, թէ կը ծաղրէին գինքը ամէն անգամ որ կ'անցնէր փողոցէն, երգելով իր հետեւէն.

«Օրթաք չամուր եաղուսաղ կէջ»,

ինք՝ որ միշտ պատին տակէն կը քալէր։ Եւ կը չանայ նոյն իսկ հաւատալ գայն, միտքին նետուելու լճին ջուրերուն մէջ։

Վերադարձին կը հանդիպի Վիեննա ուր Ալկիմայեի Գրան-

ին Հատուկ մէջ երկու չաբաթ միայն դինքը վար կը դնէ Լլախտաբան Թոաֆֆ-էպին՝ յանձնարարելով անոր պատիլ ու օդ առնել միայն։

Վիեննայի մէջ իր կարճ բնակութեան միջոցին՝ պատմութիւն մը ունեցած էր դարձեալ։ Նամակ մը գրեց Ֆրանց Եօզէֆ կայսեր, խնդրագիր մը, պանդոկապետին անվերջանալի հալածանքներէն փրկուելու համար, որուն սկիզբը ըրաւ գեղեցիկ մէկ պատմականը Հապսպուրկեան գերդաստանին։ Մանաւոր պաշտօնեայ մը կը դրկուի պանդոկ՝ դոհացնելու համար այս գիտուն օտարականը եւ Եղիայի վիճակը կը տեղեկագրուի կայսեր։

Հոնկէ՝ քանի մը օր Բէչթա մնալէ ետքը ուղղակի կը վերադառնայ Պոլիս, «առանց տեսնելու Բարիզն ու Հռոմը»։ Եւ այդ բոլոր ճամբորդութեանց մէջ, ամէն տեղ, Զուիցերիա, Աւստրիա եւ Հունգարիա, միշտ չարչարուած, միշտ հալածուած, միշտ ծաղրուած, ամէն տեղ լսելով նախատինք մը, թշնամանք մը, յաւիտենապէս տառապեալ, ամենուն մէջ ինքզինքը զգալով օտար, և «ճանչցնելով Տառապանքը իր ամենէն թանձրացեալ ձեւերուն մէջ, ծանականաց եւ լուտանաց բռնվանդակ ձայնաւարը լսելով եւրոպական ամեն լեզուներով Պոսֆորի ափունքին մինչեւ Լեմանայ ափունքը, Ոսկեղջիւրի բլուրներէն մինչեւ Եուկիտառու անմահասարը, Մօսայէն մինչեւ Ուէի, բոլոր ճամբաներուն վրայ, բոլոր կայարաններուն մէջ, բոլոր օթեւաններուն դուռը, Պալհաններու ներսակ պահակներուն հանդէպ, Վիեննայի վեհափառ Ս. Սեփհաննոսին ատուերներուն ներքեւ, Դանուբին եւ Հռենոսին երկայնքն, ի Մարգարակղզին եւ ի Շօնպրուն, Գօտուր Լայօճի մահարձանին ու ժան-ժաք Ռուսոյի արձանին առջեւ, ամենուրեք Տէրը մէկը հանեց դէմը, «որ ինծիծաղով մը՝ որ երգիծական խօսքով մը, որ հայհոյանքով մը, որ կիցով մը, որ խարազանի հարուածով մը, որ յիմարանոցին շապիկովը, որ արգելարանին ճաղովը, եւ — ամենէն ծանրագին անհնարքն պատի՛ժը —գրպարտութիւնով հարուածեց ու խոցեց սիրտը»։

Գնաց դարձեալ Էլէն Նիսընի առնը։ Ճամբորդութիւնը

քան մը չեն փոխեր իր մէջ, բայց նոր չունչ մը տեսած իր չիղերը ընդունակ կը դառնան դարձեալ դրչի աշխատութեան։ Կը սկսի գրել ամէն տեղ, ժամանակի բոլոր թերթերուն մէջ յաջորդաբար։ Այնատեն է որ կը հրատարակէ Բիւզանդիոնի մէջ Մեր Պօսֆորը որ վերատին կը կանգնէ մոռացումի մէջ ինկած իր համբաւը։ Մեծ կրլլայ ընդունելութիւնը. Բիւզանդիոն մեծատառ «Գրասէր Աստուծ» վերնագրին տակ կը հրատարակէ ամէն կողմէն հասնող չնորհաւորութիւնները եւ հիացումի նամակներ։ Կը գրեն Պոլիսէն, կը գրեն Եւրոպայէն. կ'առաջարկեն դուրս հանել զայն իր կամաւոր բանտէն։ Այդ ժամանակ գրած բոլոր յօդուածները, ուր մեծ թերութիւն մը արդարացնելու պէս հազար չքմեղանք կը գտնէ իր չորս տարուան լռութեան համար, եթէ բան մը չեն պակսեցներ իր արժէքէն, որ ինքզինքը ցուցուցած էր արդէն, բան մըն ալ չեն աւելցներ անոր վրայ։ Հոն կան կտորներ՝ որոնց ամենէն յետին գրագէտը պիտի չուզէր տէր ըլլալ. հոն կան սրամտութիւններ՝ զորս ամենէն յոռի երգիծաբանը պիտի չուզէր մրաքէն անցընել։

Այդ միջոցին անխոհեմութիւնը կը գործէ, փայփայելու համար Բ. Քէչեանը, Բիւզանդիոնի մէջ գրելու թէ անոր չուրջ է կազմուած այն սերունդը որ իրապաշտ շարժումը մէջտեղ հանեց եւ անուանելու Արեւելքը պաղ թերթ մը՝ զոր ամառը իբր սառ պիտի գործածեն։

Յարձակումը չ'ուշանար։ Ս. Անտոնեանն է որ կը հրատարակէ բաց նամակ մը կիւտամեայ Մասիսի մէջ Տէմիրճիպաշեանի ուղղուած, ուր բացատրութիւն կը պահանջէ անկէ՝ իր գաղտնաստանձներուն համար։(*)։

Այն օրէն ի վեր ուր գրիչը ձգած էր Եղիա, մեծ փոփոխութիւններ պատահած էին գրական հրապարակին վրայ։ Հայ մամուլը անմիջական հետեւանքը կրած էր 94ի Սեպտեմբերի և 95ի Օգոստոսի արեան։ Արեւելք գաղրած էր պահ մը եւ Հայրենիքի խումբը ցրուած ու քայքայուած։ Ատոնք Եղիայի լռութեան տարիներ էին։ Երբ ան սկսաւ երեւան ելլել, Ս-

(*) Մասիս, 1399, թիւ 8—9։

ռեեղեմ վերսային կը հրատարակուէր և Բիւզանդիոն երկու տարուան անցեալ մը ունէր արդէն: Այն սերունդը որ 84ին Ա.Ռեվմէ հիմնեց՝ անդամ մըն ալ նորոգուած էր 91ին Հայրենիքի հիմնարկութեամբ: Անոնցմէ մարդ չէր մնացած Պոլսոյ մէջ: Ուրիշ նորերու անուններ հիմայ կը տարածուէին յօդուածներու տորոտը: Եւ ամէն նոր կը սկսի քանդելով հինը:

Ա. Անտանեանի յօդուածը ունի բոլոր յանդգնութիւնը դրականութեան մէջ նորեկի մը, հաճոյքը էկու մը որ մեծակառոյց համբաւ մը կը քայքայէ և ոչի այն զօրաւոր ջիղը որ ամէն ժամանակ նորերուն հրապոյրը կը չինէ և անոնց չուրջ անհրաժեշտ աղմուկը: Չենք ուզեր բնաւ այդ յօդուածին մէջ դիտուճնաւոր վարկաբեկում մը տեսնել: Հիմնական թերութիւնը որ կայ հոն՝ տարրեր է բոլորովին:

Նամակը կը սկսի զուարճանքով մը եւ արժանիքներու ճանաչումով մը, ինչպէս օրէնք է համբաւուած անձի մը դէմ եղած յարձակումի մը մէջ:

«Հիացալի սիլիսթ մրն եմ, բանաստեղծ մը՝ բառին ամենէն լայն առումով ու միացդամայն գրչի վարպետ»: *Եւ յետոյ մեղադրանքը այդ «մեր ամենէն Տօն Քիշօթ գրագիտին», որ ամէն տեղ թշնամիներ կ'երեւակայէ և որ իր հանբաւին մեծագոյն մասը կը պարտի իր ինքնագովութեանց:*

Մեղի բոլորովին անտեղի կը թուին Եղիայի նման տարիներէ ի վեր յայտնի հիւանդի մը ուղղուած այդ խօսքերը: Անոր չիմարութիւնը կը չփոթուի նկարագրի տարրի մը հետ և նախանձ կ'անուանուի այն՝ որ հալածեալի մը ցնորանքն է և որուն վրայ արգահատիլ միայն կրնայ սրտի տէր մարդ մը:

Եւ ըսելէ առաք թէ Եղիայի միայն կը ներուին երեւակայական հակառակորդներուն դէմ եղած այն բոլոր խօսքերն ու թշնամութիւնները, ան ալ գրականէն բոլորովին տարբեր տեսակէտով մը, աւելորդ ու մեղադրելի անպատշաճութիւն մըն է միայն պատմել թէ ինչպէս ան պարսաւ կը թափէր Ալփասլանի դլխուն, որովհետեւ անոր յօդուածը իրենինէն առաջ կը դրուէր, և մեղի համար ալ զարմանալի ու մեծադղրդր յայտնութիւն մը չէ տառնկ պատմութիւն մը Եղիայէն:

Եթէ անհրաժեշտ էր ճղռում մը Եղիայի ապրեցուցած «սխալին» *համար* «մեր գրականութեան պատմութեան մէջ», *ապահովաբար ատիկա պիտի չըլլար Եղիայի ուղղուելով։*

Զանիկնք Եղիայի ինքնապաշտպանութիւնը։ Անիկա կը պատասխանէ երկու յօդուածներով ուր կը չեզի նիւթէն եւ ասիկա խուսափում մը չէ անշուշտ, որովհետեւ իրեն համար դժուար պիտի չըլլար պատրուակ մը ստեղծել ինքնարդարացումի։ «Ներողամտութեամբ պատասխանելով —որեան կարելի է մարդկօրեն— այդ լեզուով ու ոգւով գրուած նամակի մը» *անիկա առաջին յօդուածով հակասութիւն մը կ'ընդգծէ Անտոնեանի գովեստին ու մեղադրանքին մէջ ու երկրորդ յօդուածով մը, բոլորովին ձգելով նիւթը, անհուն «մեղայ» մը կ'արտասանէ.*

«Ա՛ն որ համար ինձ ուղղուած բոլոր այն նախատինքներն այնքան տարիներէ ինծի, ա՛ն որ համար ինձ տրուած չարչարանքները ձեւազան...ա՛ն որ համար մեծերուն արհամարհանքը եւ փոքրերուն ծանականքը. ա՛ն որ համար խանդաղիը՝ դա՛ն որ խարդաւանանքը, ա՛ն որ համար թափառական կեանքս օթեւանէ օթեւան եւ ոտանէ ոտան, ա՛ն որ համար անցքս ու յաջանքս քերթէ քերթ ու բառէ բառ անդադար։ Ա՛ն որ համար այս ու մեռ, հանգի՛ր Քեզի դէմ մեղանչեցի ես, Տէ՛ր։

Մեղա՛յ»։»(*)

Քանի մը ամիս հետ Արտաշէս Յարութիւնեանն է որ Մասիսի մէջ դարձեալ(**) կը ստորագրէ յօդուած մը, ամէն կարգի բացատրութիւններով, «մոլուած առնականութեան մը եւ պեխաւոր նողկալի իգականութեան մը մէջ տարուբերուող» *նման* «լեզուանիութիւններով *լեցուն, և որուն համար Եղիա իրաւամբ կրնար բսել,* «ուր արիւն ու տաղանդին տեղերը... բա՛ց կը մնան»։

Դժբախտութիւն մըն է մեզի համար այսօր տեսնելը կրքի վայրկեանի մը մէջ գրուած այդ յօդուածը Գրական Դիմաստուերներուն մէջ։

(*) **Մասիս**, 1899, էջ 338.

(**) **Մասիս**, 1899, էջ 478.

Առանց աւելի ծանրանալու Յովհ. Գաբրիէլեանի երրորդ մէկ յարձակումին վրայ(*), մատնանշել ընել կ՚ուզենք անխնայ ու կոշտ ձեւով կատարուած քանդումը մեծակառոյց գրական այդ համբաւին: Շատ բնական թերուժով մը մթագնեցաւ փառքի լուսապսակը որ չինուած էր անոր չուրջ և որուն ինքն ալ նպաստեց, պէտք է ըսել, իր այդ օրերու արտադրութիւններով, և մարեցաւ արգահատանքի զգացումը զոր կը վայելէր: Վերջակէտը դրուած էր դրէթէ անոր գրական կեանքին, որովհետեւ իրեն կը մնար այլեւս քանի մը ամսուան կարճատեւ փայլ մըն ալ միայն:

*
* *

1901ի ձմրան Եղիայի հիւանդութիւնը սուր հանգամանք մը ստացած էր: Զուզեցին գայն կնոջ մը առանձին խնամքներուն վստահիլ և անիկա փոխադրուեցաւ Սպղ. Հիւանդանոց: Գրէթէ տարի մը մնաց հոն, բոնի, ամէն գրուածքի ու ամէն այցելուի ուղղուած խօսքի կցելով գանգատ մը և աղաչանք մը: Կը թուէր իրեն թէ իր հոն գալուն պատճառ եղած էր եւրոպացի բարձր անձնաւորութիւն մը որ «Ֆիլօսոֆ» պօռացած էր փողոցին մէջ իր եաեւէն եւ որուն երեսին խոշոր լորձունք մը նետած էր ինք կոչօրէն:(**)

Գայն դրած էին մանաւանդ հիւանդներու սենեակ մը ուր ժամանակին պառկած էր Սրուանձտեանց և որուն մահճակալին 50 թիւը զարմանալի զուգադիպութիւն մը կազմելով իր տարիքին հետ, դիտումնաւոր խաղ մը կնկատէր կուսակալ իրեն եւ վերջին ծայր կը զայրացնէր զինքը:

Հոն կ՚երթային գայն տեսնել երբեմնի բարեկամներ եւ նոյն իսկ, հետաքրքրութեան համար անշուշտ, Յոդվուրդէն մարդիկ, «գրասէր»ներ, ինչպէս կ՚անուանէ ինք:

Հիւանդանոցէն է որ սկսաւ վերջին անգամը ըլլալով առաւօրէն գրել Մանզումեի և Տ. Արփիարեանի Մասիսին մէջ: Հոն իր առաջին յօդուածն է Հիւանդ հի, եկիմ տեսիմ

(*) **Մասիս**, 1899, էջ 508:

(**) «ե. ՏԻՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ», Լ. Իսահակեան, թերթօն **Սուրհանդակի**, 1908:

գիսը, ուղղուած էլէն Նիսբնի։ Այդ կինը որ գրկաբաց ընդունած էր դարձեալ գինքը Եւրոպայէն դարձին, եզական անձնուիրութեամբ մը վեց տարիէ ի վեր կը խնամէր գինքը։ «Խնամել»ը և «անձնուիրութիւն»ը քիչ են անշուշտ։ Հիւանդի մը, յիմարի մը, ամէն տեսակ քմահաճոյքներով, անդիմադրելի նոպաներով լեցուն կեանքի մը հանդուրժած էր վեց տարիէ ի վեր, առանց ո և է ակնկալութեան, անշահախնդրօրէն, անբացատրելի անձնազոհութեամբ մը։ «Իմ վրաս բացարձակօրեն մայրական իրաւունքներ ունի այդ կինը։ Շատեր կ'ըսեն թէ շատ մայր այդ օտարական կնոջ բաժը չըներ իր զաւկին... պարզապես «*հրաշալի*» կին մըն է այդ Ամերիկուհի։

... Զոհողութեան այդպիսի կարողութեան ո՛չ միայն հանդիպած չունեի ցարդ, այլեւ գաղափար չունեի անոր վրայ։ Այս նկատմամբ ինձ աւելի բաղդատուր մարդ չը կրնար ըլլալ. թէեւ մարդոց ամենեն անբաղդն ըլլամ։ Տեսէք ինչ վկայութեան կ'արժանանամ այդ վսեմ կնոջ կողմէն. «*Քեզի չափ քարի մարդ մեկ հատ ձանչցայ, եւ այդ մարդը իմ ամուսինս էր։ Երկինք վաղահաս մահուամբ վարձատրեց այդ տուրբ մարդը, այդ չքնաղ Նիսբնին։ Երկինք ինձ ալ վարձատրէ անկախման չարչարանօք։*»(*)

... Հակառակ փափուկ առողջութեանդ, հակառակ խրատաւոյն եղանակիդ, մինչեւ Եէսի-Գուլէ եկար Բեռլէն ճշմարիտ տեսնել հիւանդ բանաստեղծը։ ... Քրտնցու ու արտաս, ուրացս համար ինձի թաշկինակ բերիր։ Ոտքերուս տակ օթոց ու ծունկերուս վրայ ծածկոց սփռեցիր։»(**)

Իր գրութիւններուն մէջ իր զանգատներն են միայն որ կը յայտնեն իբր չլսախտաւոր հիւանդանոցի մը մէջ վար դրուած ըլլալը։ Անոնք լրջօրէն մտածուած յօդուածներ են, զուրկ նոյն իսկ երկու տարի առաջուան օրաթերթերու մէջ իր անիմաստ սրամտութիւններէն ու բառախաղերէն։ Ե-

(*) **Մաճգուժի Էֆճիեար**, *Դարանորոգ Օրագիր*, 1901, *թիւ* 62։
(**) **Մասիս**. *Հիւանդ էի, եկիք տեսիք զիս*, 1901, *թիւ* 8։

ինքն ալ երբեք չընդունիր իր հիւանդութիւնը։ Ջայն չառնոց բուժուած կը նկատէ արդէն և կը դովէ իր ուղեղին գործունէութիւնը որ այնքան չատ կ'արտադրէ, հակառակ Հիւանդանոցի ադմուկին։ Բայց երբեմն կը հարցնէ ինքզինքին։ «Արդեօք հիւանդ եմ դեռ։ Այնպէս ըլլալու է. այսքան բժիշկներ կրնա՞ն ամենքը մեկտեղ սխալիլ։»

Իր սովորական դժուարութեամբը երկար ու տեւական աշխատութեան մը համար, անիկա կիսատ կը թողու Ընկերային իմաստասիրութիւն խորագրուած յօդուածաշարքը ու չհաս կ'առնէ Բարեշրջութիւն գեղեցիկին, որովհետեւ Տ. Արփիարեան յատկացուցած էր անոնց հրատարակութիւնը, կռահելով թէ օր մը Եղիա պիտի դադրեցնէր իր աշխատակցութիւնը։ Բայց Տ. Ա. կը պահէ երկու քր անոր յօդուածներէն (որոնց իւրաքանչիւրին կը վճարէր 80 դրուշ) դրա կը հրատարակէ յաջորդ տարին, Ցիշատակ մը, էլէն Նիսընի ուղղուած, և ոտանաւոր մը, Իմ կեանքը։

Շատ խոհականութեամբ ու հաւատարակչռութեամբ, երբեմն ձեւի գեղեցկութիւններով, այդ յօդուածները վերջիններս կ'լլան, Մանգոմանի մէջ երեւցածներու հետ, ուր կան Փորտրիկը (նորավէպ մը), Մայսաւերջի ու Դարաւնորոգ օրագիր և Ի. Զօլայի վրայ եղած ուսումնասիրութիւն մը զոր գրեց Travail ի ընթերցումէն յետոյ։ 9)8ի Լոյսին մէջ երեւցածները մեծ մասով արտատպութիւններ են նախորդ հրատարակութիւններէ։ Բոլոր ատոնց մէջ պատահող տպագրական սխալները սարսափելի կերպով կը չդայնացնէին զինքը. յաճախ յօդուած մը պրած է նախորդի մը վրիպակները արթագրելու համար։

Ատոնց դրութեան հանդարտ ժամերէն զատ ինացեալները մշտադէպ ապրնապներ են ուր հազիւ չորս մարդով կարելի է զսպել զին-քը որ «օգնութիւն» կը պոռայ որբերուն։ Անոնց մէջ ունի իր պաշտպանեալները որոնց կը յատկացնէ իր օրական ճաշը, կասկածելով թերեւս անոնց բաղադրութենէն, ու ինք կը բաւականանայ երկու դդալ այն վարդէ ապուրով զոր իրեն կը բերէր Տիկին Նիսըն։ Եւ օր մը նոյնիսկ

անօրէնին առջեւ տարաւ ու թափիդ իրեն արուած «հոտած» կաթը։

Իր գովը կը հաւաքէր սովորաբար որթերը եւ ով որ գտնէր իր չուրջը եւ ճառեր կը խօսէր անոնց. առանկ օր մըն էր գործեալ երբ հրապարակաւ խայտառակ առնաբանութիւն մը բրաւ ի պատիւ օնանկանութեան, մանրամասն նկարագրականով մը փառաբանելով այդ մեծախառը, որուն մէկ գոն էր։ Այս մանրամասնութիւնը զոր Անառնեան պատմեց յետոյ(*), հանրածանօթ եղաւ գրական աշխարհին մէջ եւ նոյն իսկ Արտաչէս Յարութիւնեան երկրորդ «Դիւանատուներ»ի մը մէջ կ'ակնարկէ անոր տարտամօրէն(**)։

Ու առանցմէ զատ ունէր անչարժ ինքնամոռացութեան ժամեր, աչքերը յառած պարապին մէջ, պատուհանէն դուրս բան մը չտեսնելով, բան մը չխօսելով ու թերեւս բան մը չխորհելով. և դիշերները խօսակցութիւններ անգոյ էակներու, պարտէզին առուներուն և ծառի ճիւղերուն հետ, երեւակայական թշնամիներ լսելով ու պատասխանելով զայրագին երկար ժամեր կռիւ, վիճաբանութեան, ուր ինքզինքէն ելած, քրտինքներու մէջ ու դողահար, բարկութեան և անկարողութեան սոսկալի տառապանքներու մէջ, անզգայ կ'իյնայ մահճակալին վրայ վերջապէս։

*
* *

901ի Սեպտեմբերին առաջին չարթուն, Եղիա մեկնեցաւ Հիւանդանոցէն։ Ա'լ անկէ հոտը յամր մահ մըն է անոր կեանքը, սովորական յիմարի մը վիճակը որ իր հոտի օրերը կը քաշկռտէ անկիւն մը։ Շատ հասարակ, մաշած, չատերու համար հազար անգամ կրկնուած բան մը բսած չե՞նք ըլլար խօսելով մոռացումին վրայ, լքումին վրայ, որուն կ'ենթարկուի ան այդ տարիներուն։

Հիմայ պարզ հետաքրքրութեան առարկայ մըն է որուն

(*) Այդ միջոցին ան ալ հիւանդանոց կը գտնուէր, իր յօդացաւը դարմանելու համար։

(**) **Արեւելեան Մամուլ**, 1902 Մարտ 1։

կ՚այցելեն նախկին «գոչի ըննկերցեր» երբ «Բերա կ՚ելլեն» ու, նախալմամբ, կանուխ կը հասնին թատրոնին դուռը։

Եւ օտար կին մը, ինչ ալ ըլլայ, եզական անձնուիրութեամբ մը բաժնեց անոր հետ անոր տառապանքները, չաբչարուեցաւ անոր համար. և ատիկա՝ նախատուելով, ծեծուելով։ Եւ այսօր իբր վարձատրութիւն, մայրաքաղաքի մը մոռցուած մէկ անկիւնը կոբսուելու դատապարտուած այդ կինը, կ՚ընդունի, ի վնաս մեզի, մեր դրականութեան ամենէն խոշոր անուններէն մէկուն հետ իր անունը անբաժան ունենալու պատիւը։

Հիմայ իրիկուններ՝ հին Բերայէն մնացած այդ մթին ու ծամածուռ փողոցներուն խորը, քարուկիր «կահաւորուած սենեակ»ներու ժամադրավայրի մը անձուկ մէկ խցիկին մէջ. դորչ վարագոյրներով ու պատկերակալ օթացներով պատեր, թանձր գորգեր դետինը, ատուերին մէջ խորասուզուած անաբեւ սալօն մը, մինչ դուրսը, լաթհուանաներու աւլվերջանալի փոխասացութիւն մը, կամ քայլ մը հեռուն Բըդի–Շանի միջնաբարներու ֆանֆարին ոլորումը, ուր գոչի ու մաքի ընկերներ «La dame de chez Maxim's գմփիցի կը տեսնեն» ծափի ու ծիծաղի մէջ, և պատ մը անդին, ժժգոյն էակներ «իրենց գործիկ կերպարանաց մէջ, իրենց գարշելի արտայայտութեանց մէջ, իրենց մծղնիկ տեղերուն մէջ, իրենց պղծաւուրց համբուրառեւտուրեանց մէջ» ուր ցաւերու և ախտերու սերմեր «անիծապարs կը սպասեն խմորման վայրկեանին, գործունէութեան օրին, կոտորածի գիշերին», ինչպէս երեւակայած էր տարիներ առաջ։

Առանկ իրիկուններ պարտասուն հանդարտութեան, ուր քառորդ դարու գործունէութեան մը ծանրութեանը տակ ընկճուած, գլուխը ձեռքերուս մէջ, կը մրմնջէ. «արժանի չէ՞ գոնե յոբելեանի մը»։ Կամ հալածական թափառումներ Մեծ Փողոցին երկայնքին, մինչեւ թադիմ ու մինչև աւելի հեռուն, ուր կին մը դէմը կ՚ելլէ ու ձեռքէն բռնած՝ կ՚ըսէ. «Եղիա՛ս, դուն հագուստներովդ երկինք պիտի ելլաս» կամ, վարը, կիրակիի ամբոխին ամենէն սեղմ խռնումին մէջ, երբ

ա՛լ չի կրնար հիանալ «վերջալոյսին գունագեղ աղուորութեան վրայ», կը լսէ հայհոյանք մը, կը տեսնէ ծաղրող ժպիտ մը, ծիծաղ մը, կը կենայ, կ՚ապտակէ՞ու կը թքնէ, օդնութիւն կը պոռայ, ձերբակալել կուտայ գերմարդկային զօրութիւններով օժտուած անցորդները՝ որոնք դիշերը իր մոմը կը մարեն պատուհանէն:

Այդպէս պատմուի մը մէջ էր, երբ, հին ռէժիմին ամենէն սարսափելի օրերուն ուր «Հնչակ» բառին արտասանութիւնը բաւական էր բանտի ու աքսորի համար, ոստիկանատուն ապաջնորդեցին զինքը իբր կասկածելի դատարկապորտ մը: Երբ իր ինքնութիւնը հարցուեցաւ, «Հնչակեան կուսակցութեան նախագահն եմ» պատասխանեց Եղիա ոստիկանապետին, որ հասկցաւ թէ սովորական միտք մը չէր դիմացինը ու ըսաւ.

—«Արտասովոր վիճակ մը կը տեսնեմ վրադ»:

—«Ինչպէ՞ս կ՚ուզէիր որ, եֆէնտի, այդ տեսակ կուսակցութեան մը նախագահն ըլլամ ու արտասովոր վիճակ մը չունենամ» *պատասխանեց դարձեալ Եղիա:*

Թերևս մահը կանխեց անձնականութեան փոփոխումը (*transformation de la personnalité*) *որ գրէթէ չատ քիչ բացառութեամբ կը պատահի Եղիայի հիւանդութեան ենթականերուն: Ատիկա կը կայանայ մեծութեան չիմարութեան* (*mégalomanie*) *երջանիկ վիճակին երեւումին մէջ, հալածանքի չիմարութեան տեղ, և անկէ ետք démence*ը *որ հետզհետէ կը սուզէ խառնակ անէացումի մը մէջ հիւանդին մեծամիտ յղացումները: Իմացական կարողութեանց բացարձակ ջնջումն է ան, անկարողութիւն գաղափարներու և անոնց զուգորդութեան, անհետացում յիշողութեան և մտքի պայծառութեան: Ատիկա չէ պատահած Եղիայի. ան պահեց մինչեւ վերջը իր մտքի ոյժը եւ գրելու կարողութիւնը երբեք չլքեց զինքը: Ունակութիւն մըն էր ատիկա իրեն համար որուն անհետացումին հանդիսատես չեղաւ: Կարդաց ու գրեց, թէեւ անոնք չհրատարակուեցան և որոնք յաճախ անիմաստ «մոռուա»ներ էին այլեւս: Բուռն տագնապներու յաջորդող հանդարտու-*

թեան և պայծառամտութեան վայկեաններուն, անիկա կը զգար այդ և կը սրբագրէր զանոնք։

— «Աղեկ սկսեր եմ բայց եսէր մոռցեր եմ», ըսաւ երբ իր ազգականներէն մէկը իրմէ կը խնդրէր ձեռագիր տետրակ մը որ Պէրպէրեանի ու ուրիշներու քով պտտելէ ետք կորսուեցաւ։

Այդ գրութիւններէն մեծ մասը տուաւ Հ. Նալպարեանցին որ չբաժնուեցաւ իր քովէն ի որ հրատարակեց անոնցմէ մէկ քանին։

Բայց յաճախադէպ ու բուռն կը դառնային այլեւս իր տագնապները ուր ոչ ոքի կը խնայէր և ոնդիմադրելի էր։

Քանի՛ անգամ անոր հարուածներու տակ ինկած է Էլէն Նիսը որ օր մը նոյն իսկ կուրծքէն ընդունած բիրտ հարուածի մը տակ պահ մը չնչայեղձ գետինը փուռեցաւ։ Զեղաւ վայրկեան մը որ առանջին ձգեր զայն, ցերեկը հետեւելով անոր քայլերուն և գիշերը պառկելով անոր սենեակին մէջ, մահաճակալին տակը։

Հոս տեղն է աւելցնելու թէ Էլէն Նիսըն Եղիայէն աւելի բախտաւոր չէր մտքի ու ջիղերու առողջութեան տեսակէտով. «Երկու խեղճերու սիմթաթի մըն է այս», ըսած էր Եղիան խնամող բժիշկ մը։

Այդ կարգի գժտութեան մը ազդեցութեան տակ էր անշուշտ որ 1904ին Խառն Ժողովին դիմեց ան, վերստին հիւանդանոց ընդունուելու համար, այնքան դժգոհութեամբ ու գանգատներով անկէ հեռանալէ ետք։

Իր այդ տագնապներուն յաջորդող հանդիսաւոր լրջութիւնը և հարկադրող մեծութիւնը, ամէն տեսակ գրգռութիւններու տակ այլակերպուած իր արտաքինը նախապաշարման պէս բան մը չինած էին իր չուրջ այդ տան մէջ։

Տեսակ մը սուրբ էր ան, գերմարդկային էակ մը եւ իրաւասու բոլոր այն բաներուն որոնք հասարակ մարդոց չէին պատահեր։

Երբ վերջին անգամ իր հօրեղբօրդին Գարեգին Էֆ. Տէ-

մերձիպատչեան գացած էր զինքը տեսնել, «մի մօտեցա՛ր, այսօր կատղած օրս է» ըսաւ անոր և ետ հրեց զայն երբ կը ծռէր զինքը համբուրելու։ Ու յետոյ սկսաւ անէծք մը Աստուծոյ դէմ կեանքին ու աշխարհի դէմ, յուզուած, դողահար ձայնով մը, ուր բառերը իրարու կը յաջորդեն առանց ճիղի, առանց վայրկեան մը դադարի, անէծքի բառեր, կրակէ հոսանք մը անդիմադրելի ուր հիւանդին սարսուռը կը փոխանցուի ունկնդիրին ջիղերուն որ կ'աղերսէ. «Ա՛լ բաւ է, եղիա՛»։ Եւ երբ վերջացուց, դարձեալ իջաւ իր վրայ հանդարտութիւնը, օրհնելու համար դողացող ձեռքերով պուխը փնտռեց իր հօրեղբօրորդւոյն որ երբ ետին դարձաւ՝ տեսաւ տան ծառաները արդէն ծնրադրած կ'աղօթէին։

Հիւանդ էր և ա՛լ չէր ձգեր անկողինը։

Կամաւոր մահուան գաղափարը զոր իր հետ պատգուցած էր ծաղիկ երիտասարդութենէն ի վեր, յուսահատութեան պատճառով, խաղի համար, համոզումով մը, քնական տրամադրութեամբ մը, ինչ որ ալ ըլլայ, այլեւս մտերիմ մը եղած էր իրեն, որ եկած ու տեղաւորուած էր իր ուղեղին մէջ, իբր միակ կարելի ու քնական միջոցը վախճանին հասնելու։

«Անկողնի մը սաւաններուն խորը կորսուած, վեպհնաւկան լայն ճակատով՝ բայց բարի հրեշտակի գլուխ մը «... որուն դեռ կը մնան աչքերը՝ արցունքի թափելու համար»։ ասոնք տարտղնած ու գրեթէ կորսուած փոսացած կոպիններուն խորը՝ կը բեւեռուին սենեակին մէկ անկիւնը, կը գամուին կէտի մը վրայ ուր ցնորամած երեւակայութիւնը կը կարծէ նըշմարել ստուեր մը որ իր դժնի երեւոյթովը կ'ահաբեկէ.

«Պայծա՛ս է, մա՛յրս ... որ կ'անիծէ գիս,
Տղա՛ս, գրո՛ղ եղար, աւօթի պիտի մեռնիս....»(*)

Սենեակը չէր տեսներ, մինչ անկողնին մէջ կը մնար ու գրեթէ կորսնցուցած էր գիտակցութիւնը։ Բոնի ներթափումներ կ'ընէին ու ինքը զարհուրելի ուրուական մը դարձած էր, կորաքամակ, խորունկցած աչքերով, ճերմակ մազերով, մորթը կմախքին փակած, ինքզինքին տեսնելով հիւա-

(*) Լոյս, «Ի՞նչ կ'ընէ եղիան», Հ. Նազարեանց, 1908, էջ 71։

ցած: Մարտողական դործարանը այլևս դադրած էր դործելէ և իբր վերջին նշան կեանքի՝ չնչառութեան դործարանները կը մնային:

Վերջապէս, 1908 Յուլիս 6/19ի կիրակի իրիկունը, օգ-տուելով էլէն Նիսբնի բացակայութենէն, անիկա իր վտիտ վիզը կ'անցընէր մէջքի գօտիով կազմած «Մեծ գէրօ»ին մէջ, դրան վրայի պատուհանէն առկախուելով կիսակենդան կմախ-քը որ վայրկեան մը եաք կը բաժնուէր իր կեանքի վերջին մնացորդէն(*):

* * *

Զուանը քակելէ եաք, զոր էլէն Նիսբն ուզեց պահել իբր յիշատակ, մարմինը մահճակալը դրուեցաւ ու լուսանկարուե-ցաւ: Բայց, ատկէ զատ անիկա մօտակուր ըրաւ դիակը, և իբր գերագոյն յիշատակ, պահեց ծայրատուած անդամը ալ-քօլի սրուակի մը մէջ զոր կը ցուցնէր տարիներ եաք, ամէն անոնց որ իրեն կ'այցելէին Եղիայի համար: Եւ այդ ամենէն վերջ, երբ մարմինը փոխադրուեցաւ հանդիսակաց սենեակը, անիկա փակեց անոր ննջարանը, իր գիրքերով, իր թուղթե-րով, այնպէս ինչպէս դուրս հանուած էր դիակը, կարասինե-րու նոյն կարգուսարքով և անկողնի նոյն ծալքերով, մինչեւ իր մահը (1919):

* * *

Զորեքշաբթի օրն է որ Թևրթևրը ծանուցին Եղիա Տէմիր-ճիպաշեանի անձնասպանութիւնը: Բիւզանդիոն միայն ղայն ծանոյց երկուշաբթի օր՝ իբր հետևանք կամաւոր անսուաղու-թեան:

Ինո՛ր համար երկու օրուան այս վերապահութիւնը՝ որ Թևրեաս կրօն. իշխանութիւնը չարտօնէր եկեղեցական արա-րողութիւն:

Բերայի Տ. Սահակ քահանան Բրինքիբօ Օրմանեան Սրբազանին տարաւ Տօքթ. Պրիւքնէրի պատրաստած անձ-

(*) Ըստ ոմանց այդ միջոցին իրեն օգնեց տանը հայ ծառան:

նասպանութեան տեղեկագիրը, Բերայի Թաղ. Յորհուրդին մէկ նամակովը: Սրբազանը պատր. փոխանորդին ու Բերայի քարոզչին ու աւագերէցին յանձնարարեց յուղարկաւորութեան կարգադրութիւնները:

Մարմինը իր բնակարանին մէջ մնաց մինչեւ երեքշաբթի կէս օր ուր մեռելակառքով մը փոխադրուեցաւ Ս. Երրորդութեան եկեղեցին:

Մեծաշուք յուղարկաւորութիւն մը տեղի ունեցաւ: Յորանը ու Ջահերը ամբողջովին լուսազարդուած՝ տաճարին մէջտեղը մահաբեմին վրայ կը հանդչէր Եղիա Տէմիրճիպաշեանի դիակը, ընկուզենիէ դագաղի մը մէջ, ծածկուած թարմ վարդերու երեք պսակներով որոնցմէ չքեղագոյնը, մանիշակագոյն ժապաւէնի մը վրայ կը կրէր ոսկետառ արձանագրութիւնը. Madame Hélène V. Nissen.— Souvenir de votre cher fidèle ange gardien.

Արարողութիւնները սկսան ժամը 4ին (ը. թ.) նախագահութեամբ Բերայի քարոզիչ Տ. Համայեակ եպիսկ. Դիմաքսեանի: Երկու դասերուն մէջ կեցած էին սեւազգեստ, սգակիր ու գլխաբաց Իզմիրի առաջնորդ Դուրեան Սրբազան եւ Տ. Զաւէն Եղիայեան ու Տ. Երուանդ Փէրտահճեան Ծ. վարդապետները, բազմաթիւ վարդապետներ ու քահանաներ: Ազակոզմեան դասին առին, իբր սգակիր կը կենային մօտաւորագոյն ազգականներ Լեւոն և Գարեգին էֆ. Տէմիրճիպաշեան, Լեւոն պէյ Ներսէսեան, Տրդատ պէյ Տատեան, Գալուստ և Յակոբ էֆ. Պէշիկթաշլեան: Զախակողմը՝ արտասուալից ու սուգի քօղը դէմքին՝ Տիկին Էլէն Նիսէն, չուրջը ունենալով երկու բարեկամուհիներ՝ Տէկ. Ալեքսանտրա Բաբայանօղլօ և Տիկ. Շալքէմշեան: Ու յետոյ քոլոր գրչի մարդերը, հրապարակիչ, գրագէտ, ուսուցիչ, հրատարակիչ, դրամագատ ու դպրոցականներ:

Գամբանական խօսեցաւ Տ. Համայեակ եպիսկոպոս, բնաբան ունենալով Նարեկացիի խօսքը. «Հանդարտեցո՛ փայտիւդ կեցաց զծովոյս մրրիկ», որմէ եաք դագաղը դուրս հանուեցաւ եկեղեցիէն, ծոպերէն բռնած Հ. Ասատուր, Գ. Պաղտասարեան,

Ալ. Փանոսեան, Տօք. Գաբաւճեր, իսկ կերոններըը կը կրէին Գարեգին Գավաֆեան, Հայկ Յօճասարեան, Գ. Մարդարեան, Յ. Նիկողոսեան։ Դագաղին անմիջապէս առեւէն կ'երթար Տիկ. Էլէն Նիսըն, ամէն վայրկեան անոր փարելով ու հեծեծադին՝ թեւերը տուած Տ. Արփիարեանի և Հրանտ Նազարեանցի։ Եկեղեցւոյ բակին մէջ վար դրուեցաւ դագաղը ծաղկեպսակներով ծածկուած գորս սենդոտ մատներով կը փեթթէր Տիկ. Նիսըն լալով ու համբուրելով պատուած թերթիկները, ցանելով ու նորէն ժողվելով զանոնք։

Առաջին անգամ Լեւոն Խաճանեան կարդաց ատենաւոր ողբ մը, յետոյ դամբանական մը՝ Թէոդիկէ, որուն յաջորդեց Տ. Զրաքեան։

Յուլիսի անտանելի արեւին տակ, անագին բազմութիւնը յօժարութեամբ ունկնդրեց ուրիշ երեք ճառախօսներ ալ։ Ցետոյ Թափօրը վերադառնալով եկեղեցիին դուռը, դագաղը դրուեցաւ մեռելակառքին մէջ, որուն հետեւեցան մաս մը յուղարկաւորներ՝ մասնաւոր կառքերով։

Շիլլիի վերիզմանատունը դագաղը վար առին Թէոդիկ և Ժ. Շերակացի եւ դայն փոխադրեցին մինչև փոսը, ձախակողմի պատին վերի ծայրը, բարձր հողակոյտի մը վրայ, թըմբենիի մը չաւքին տակ։

Այնտեղ, զանազան դիրքերու մէջ, լուսանկարուեցաւ մեռելական Թափօրը։

Ժամը 7ին, Տիկին Նիսըն հերարձակ, կորսուած նայուածքով և զգայազրկ, կը սթափէր վերջապէս չուանին կռնչիւնէն, երբ դագաղը հողը կ'իջնէր։

Վերջին յուղարկաւորներուն հետ, Տիկ. Նիսըն և իր ընկերուհիները կը հեռանային, քիչ մը հող առած դերեզմանատունէն և դագաղին վրայէն մէյմէկ վարդ՝ զանոնք տեղաւորելով իրենց forսաժին մէջ։

Ի Ր Գ Ո Ր Ծ Ը

I

Հ Ր Ա Պ Ա Ր Ա Կ Ա Գ Ի Ր Ը

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ

Ա.

Լրագրութիւնը միջազգային մատենագրութեան մէջ հազիւ 150 տարուան անցեալ մը ունի. նոր սեռ մըն է որ հին խորհրդարաններուն ապրեցութիւնը կը չարունակէ: Առաւելապէս կեանքի ծնունդ՝ անոր ամէն երեւոյթներուն վրայ կը ծաւալի ան, և մեծ դեր մը ունի հանրային դործունէութեան մէջ: Քիչ անգամ սակայն հոս կը հանդիպինք իրական արժանիքներու որոնք կարող կ՚ըլլան բանալու որոչ ուղղութիւն մը ուր ժամանակի մը համար կը պահեն հասարակութիւնը:

Մենք պիտի փորձենք հոս իր ընդհանուր դիծերուն մէջ ամփոփ պատմականն ընելու մեր լրագրութեան, դուրս բերելու համար անոր իրական նկարագիրը: Այս նկատումով թերեւս արդարանայ մեր աշխատութիւնը, երբ ան պիտի նպաստէ նաև այժմէն իսկ դիտնալու այն հարցերը որոնք պիտի զբաղեցնեն Եղիան:

Հնդկաստանի մէջ կ՚առնէ ան իր համեստ սկիզբը՝ քահանայի մը պարբերաթերթին հրատարակութեամբը(*), որ հաւաքածոյ մը կ՚ըլլայ թարգմանութիւններու: Գիրքերու յա-

(*) **Ազդարար**, կը հրատարակուի 1794 Հոկտ. 16էն—1796 Փետր. Մատրասի մէջ. («Հ. Պ. Մամուլը», Գ. Լ.):

ճախուձը փոխարինելու ճիգը կ'ընէ մեր մէջ անդրանիկ հայ թերթը։ Բիչ վերջ Վենետիկէն պարբերական հրատարակութիւններ(*) չարունակութիւն մը կ'ըլլան անոր. ընթերցասիրութիւնը արծարծելու նախաձեռնները աւելի կը չեշտուին հոս։ Հայ լրագրութիւնը սակայն իրեն սահմանուած դերին մէջ չէ տակաւին, ու երեսուն տարուան չրջան մը դեռ հաղիւ կը բաւէ անոր դոյութիւնն ապահովելու։ Պոլսոյ մէջ հայ առաջին թերթով 1832—33) այլևս բացուած կը համարուի հրատարակչական աստարէզը։ Ան իր ճամբուն վրայ հետզհետէ կը հարթի գինքը քնորոշող նկարագիրները, ու կը մտնէ իր իսկական կոչումին՝ դրական նպատակներու ձգտումները ցուցնելով իրմէ։

Արշաղոյս Աւարաստեան (1840) առաջին ցնցումներն է որ կու տայ հայ հասարակութեան՝ ինքնահայեցութիւն պարտադրելով անոր. հին սրբութիւններու գեղեցկութիւնը դադրուրանքի առարկայ կ'ըլլայ անով։ Հոս կը հաւաքուին անդրանիկ խմբագիրները (Ե. և Ս. Ոսկանեան, Սազազարեան, Սզաթոն եւն.) որոնց մէջ կը գտնենք Տէրոյինց պատուելին՝ իբր յայտնի հեղինակութիւն մը կրօնական խնդիրներու չուրջ։ Հրատարակախօսներ են անոնք ամէնքն ալ և իբր այդ իրենց դրուածքները ունին որոշ ուժգնութիւն մը ուր նոր միտքեր կը պակսին յաճախ։ Աւով հանդերձ անոնք կը յաջողին ուղղութիւն մը գտնել, ուրկէ նուազ չեղումով մը հայ հրատարակչական գործունէութեան հոսանքը պիտի սահէր։ Մինչեւ 50ական թուականները Ա. Աւարաստեան դրեթէ առանձին կը մնայ իր դերին մէջ. նոյն այդ խմբագիրներուն քանի մը հրատարակութիւնները՝ Պոլիս, Զմիւռնիա, և ուրիշ պարբերաթերթեր այլուր (**) լուրերու հաւաքածոներ են

(*) Ինճիճեանի «Տարեգրութիւն»ը (1800—03), «Եղանակ Բիւզանդեան» (1803—20», տարեկան հրատարակութիւններ, «Ցիշատակարան« (1807), եւն. («Հ. Պ. Մամուլը» Գ. Լ.)։

(**) Ինչպէս Թուսահայ **Նովկաս** առաջին թերթը (1840—58), **Ազդարար Պիւզանդեան** (1840—40), **Բանասէր** (1848—49), եւն. »Հ. Պ. Մամուլը» Գ. Լ.)։

միայն: Առաջին անգամ զմիւռնիական այդ թերթին է որ ար-
տասահմանի բոլոր հայ գաղութներուն մէջ մուտ գտնե լով
զանոնք հասարակաց չահերու չուրջ խմբելու ճիդերուն մէջ
կը տեսնուի: Իր կողքին՝ Վենետիկի միաբանութեան հրատա-
րակութիւնները, որոնցմէ Բազմավէպը (1843), առաւելապէս
գրական ձգտումներով կ'երևան: Հոն կը հանդիպինք մեր դա-
սական գրողներուն (Հիւբմիւզ: Բազրատունի, Ալիշան, Ա.յ-
վազովսքի, եւն.) որոնք երկար տասն հինգերով գրաղուած կը
մնան: Հայաստան, հայ թագաւորներ նիւթ կը գտնեն գրա-
կան ամբողջ մշակոյթի մը: Մտքերու մերձեցման մէջ այդ
հեռաւոր անցեալին՝ հին լեզուն՝ գրաբարը վերակենդանա-
ցրնելու յաւակնութիւններ կը ծնին, որոնք կը տարուին մին-
չեւ գտնալու համոզումը գաղափարներու ամբողջ չարքի մը:
Պայքարը անխուսափելի կ'ըլլայ սակայն գրաբարին ու ամ-
կօրէնին միջեւ. այս վերջինը հետզհետէ կը մաքրուի իր օտար
բառերէն ժամանակին թերթերուն միջոցաւ, որոնց լեզուն կը
հնայ: Կսխլը կ'երկարի մինչեւ 90ական թուականները, ուր
կը վերջանայ գրաբարեանններուն վերջնական պարտութեամբը:

Անոնց մօտ արդէն հասարակ գաղափարներ իբրև նորու-
թիւն կը ներկայանան. այս բնոյթը կը տանուի մեր մամու-
լին կեանքին մէջ մինչեւ գրեթէ 80ի վերջերը: Ահա՛ թէ ինչ
կ'ըսէ Զօհրապ այս առթիւ. «... Ծերացած դերասանն ի որ
երեսին խորշոմներուն չի նայելով՝ իր պիրանարի աղջի դերը
շարունակել կը փորձէ թատրաբեմին վրայ, ծռմռկելով ձևրթկած
դէմքը ու դողդոջուն բազուկներր երերցնելով օդին մէջ, չըմ-
բռնելով այդ այլանդակ ձեւերուն աղջեւ անտարբեր մնացող
հանդիսականներուն յայնսթաց բերնի յօրանջումներր...»:(*)
Անոնք չեն պիտցած ժամանակին հետ քալել, սակայն և կա-
րելի չէ ըսել թէ առենին պայմանները ո՛րքան կրնային պատ-
չառիլ ատոր:

Այս երկու թերթերուն չուրջ չուտ չուտ կ'աճին չատ մը
ուրիշներ, որոնց չարքին մէջ աչքի կը զարնեն մէկ քա-

(*) Մասիս, 1892, Ա. 1։

նիններ միայն՝ իրենց բաղդատաբար մնայուն դիրքովը (Մասիս (1852), Արծիւ Վասպուրական (1855), Մեղուները (1857—1858), Հիւսիսափայլ (1858), Փունջ (1860), Արարատ (1868), Սկվառեանի Մամուլը (1869), եւայլն)։ (*) Հրատարակագրական տեսողութեան չրջան մը կը բանան անունք։ Մշակուած այլազան ծրագիրներուն մէջ ազգային բարօրութիւնը հասարակաց ձգտում մը կ'ըլլայ։ Ազգային ներքին խնդիրներուն չուրջ քննադատութիւնը դաղափարական բաժանումներ կը ծնի թէ՛ Պոլսոյ եւ արեւմուտքի եւ թէ՛ Կովկասի մէջ, որոնց տեւական բանակռիւը ամէնէն աւելի նպաստած պէտք է ըլլայ մեր յառաջադէմ թարթափումներուն։ Արեւմուտքի մէջ Մեղու, Արեւելք, Արեւմուտք, և արեւելահայոց մէջ Մեղու Հայաստանի, Հիւսիսափայլ ազատական մտքերու արձագանքը կու տան ամէն տեղ։ Ամիրայական դրութեան տուած կաշկանդումը մեր մէջ, պատրիարքական ամրոններու կուրցնող իշխանութիւնը անոնցմով կը դատապարտուին քայքայուելու, ու կը տանին Թրքահայ հասարակութիւնը յղանալու նոր ոգիով մը որ 60ի Սահմանադրութիւնը պիտի տար մեզի։ 1848ի Ֆրանսական յեղափոխութեան չունչով տաքցած ազատականները ու (Օտեան, Ռուսինեան, Ազաթօն) հրապարակախօսութիւնները կը նպաստեն տեղծելու այդ խոէալով տոգորուած մթնոլորտ մը։ 60ի Թուականը նոր չրջան մը կը բանայ։ Ժողովուրդն իր խանդավառութեան մէջ՝ վարիչներու դիւրահաղորդ բերնին կառչած՝ լսող ու գործող է միանգամայն։ Ամէն տեղ մեկնոյն ոգիով ամբոխ մը կը հանդիպինք. ամէնքն իրարմով կ'ապրին. օրուան նոր խնդիրներ առարկայ կը դառնան վիճաբանութիւններու, որոնց մէջ Օտեանի, Ռուսինեանի պէս ակատնաւոր անձերու կարծիքները տեղ կը բռնեն։ Այս գետնի հասարակական կեանքն է որ կրցաւ պահել Սահմանադրութիւնը կղերին միապետական ձգտումներուն դէմ, որ յաջողեցաւ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ երկու անգամ ընդհատել անոր գործադրութիւնը, և յետոյ ամիրայական ոտնձգութիւններու դէմ,

(*) Այս թուականները կը բաղկնք Գ. Լ.ի Հ. Պ. Մամուլէն։

որոնք դուռ կը բանային կեդրոնացման և ապակեդրոնացման պայքարին։

Ազգ. Սահմանադրութիւնը, որուն աւելի ազդը պատչաճեցնել փորձուեցաւ՝ քան դայն ազդին, կրցաւ սակայն տալ դրական անժխտելի արդիւնքներ այդ գործունէութեան օրերուն։ Ասով՝ մասամբ մխայն կ'արդարանայ յայտնի քաղաքագէտի մը սա արտայայտութիւնն անոր մասին. «Ձեր Սահմանադրութիւնը խառակուսի անիւներ ունեցող կառքի մը կը նմանի. պէտք է բոլորակ անիւներ տալ անոր որպէսզի շարժի։» Իրիմեան Հայրիկ կը մատնանշէ անոր մէջ «Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն համապատասխան ոգի մը». ահա ինչ որ թերեւս ամէնէն աւելի հայեցի նկարագիր նկատուի անոր մէջ։ Ընդքահայք անոր մէջ կը կարծեն տեսնել իրական կառավարութիւն մը, որուն ամբողջ գործունէութիւնը կը կայանայ ներքին բարօրութեան մէջ։ Կրթական խնդիրը երբեւ անոր առաջին պայմանը՝ կը զբաղեցնէ բովանդակ մամուլը 70—90 թուականներուն։ Անիկա իր է՛ն բեղուն տարիներուն մէջն է հոս. նոր հրատարակութիւններ հրապարակը կը խուժեն. ասպարէզը կը լեցնայ երիտասարդ անփորձ հրապարակագիրներով, որոնց եռանդուռ չարժուձեւները միայն կը բաւէն վառ պահելու ամբողջ սերունդին գործունէութիւնը։

Կրթասիրական ընկերութիւններու կազմութիւնը կը ծրագրուի հոն (Ասիական Ընկ.), դաւառներու մէջ գաղթօրներու ծաւալման ձեռնամուխ ըլլալու նպատակով, անտեսապէտական միութիւններ կազմակերպելու փորձեր կ'ըլլան մխեւնոյն առեն՝ վերականգնելու համար նէրթապէս քայքայուած հայ դիւղացին։ Այդ հետաւոր ծրագիրները ակնկալուած արդիւնքին չեն տանիր մեզ։ Զախողութիւնները յաճախ կը վերադրուին ազդին անկազմակերպ վիճակին ու Սահմանադրութեան մէջ թերիներ կը մատնանշուին։ Ասով խորհրդարանական վէճեր կը յուզուին հոն՝ Սահմանադրութեան վերաքննութեան չուրջ։

Առաւելապէս մամուլին սիւնակներուն մէջ է որ հայ դրականութիւն մը կը մչակուի՝ յաճախ նոյնինքն լրագրողնե-

բուն կոչմէ. ասով մեր հրատարակութիւնը չէ կրցած երբեք դանել իր հարազատ գոյնը։

Այս օրերուն իրրեւ նշանակելի հրատարակութիւններ կ'ներեան Հայրենիք (1870), Մամուռեանի Արեւելեան Մամուլը (1871), Մշակ (1872), Արձագանգ (1882), Արեւելք (1884), եւն. որոնք ժամանակին հզօրնակութիւնները կը դառնան կարծիքներու չրջանակին մէջ։ 95ին Թուրքիոյ մէջ կը հարուածուի հայկական բռնութիւններէն՝ դադրելով այլեւս բլալէ ազգային գործօն ազդակ մը։ Այդ մինչոցներուն արտասահմանի մէջ կը ծաղկի յեղափոխական մամուլը։ Ինչ վերջ նորէն հայ թերթերու անուններ կը լսուին հոս (Իւզանիոհոն, Մասիս, Արեւելք, եւն.). յատահատ գարթնում մը կ'ըլլայ սա. կարողութիւնները կը պակսին այլեւս, ու ան չի կրնար գանել իր նախկին դիրքը։ Գրականութիւնն է որ կը չահի այդ չրջաններէն թարգմանութիւններով։ Մեր թերթերը կ'ըլլան լրագիրներ՝ տեղեկութիւններ միայն հաղորդելու տահմանուած։ Ասիկա ընդհանուր երեւոյթ մը կը թուի ըլլալ բովանդակ մինչազգային մամուլին մէջ։

Լրագրութիւնը մեր մէջ երկար տաեն չէ կրցած արդարացնել իր իսկական կոչումը. անիկա չեղաւ աստարէզը փընտրուած արժանիքներու, որոնք ժամանակի մը համար տէրը դառնային կացութեան մը, որոչ մտայնութիւն մը յատկաներ՝ ա՛նպէսի միջավայրի մը մէջ, որոնք ամէնէն աւելի կը յարմարէին թերեւս քաղաքական կիրքերու թատր դանդիսանալու։ Այդ անանկութիւնը պէտք է ժանաւանգ նիւթական պատճառներու վերագրել։ Գրեթէ երկար միջոց մը՝ մինչեւ 80ի վերջերը՝ հայ հրատարակչութիւնը դատապարտուած կ'ըլլայ մուրալու մեծատուններու նպաստը, որով քանի կանարատ չմեռնելու չափ միայն կրնար ապրիլ. այս պայմաններուն ներքեւ մեր լրագրողները մեծ մասով բախտէն որբացածներ՝ որոնք իրենց պզտիկ յատկութիւնները մէկէն հոն դնելու կը փորձուին, պիտի չկրնային տալ անչուշտ հմտութեան ու պակասին երեւէն՝ հատուցած մտքերու արտա-

դրուքիւն մը։ Անոր գործած աւերը քիչ չէ մեր հրատարակիչ-գրագէտներուն մէջ։ Եղիա, Պէրպէրեան տարիներով գրիչ կը չարժեն առանց կարենալու տալ մէկ հատ portée ունեցող գաղափար որը իրենցն ըլլար։ Անոնք սոխլուած են վիժեցնելու իրենց յղացումները՝ տալով ընդհատ կարճներ, ուր և չպակսիր միշտ ինքզինքին ամբոխին պարտադրելու մտահոգութիւն մը։ Անոնք ընդհանրապէս եղած են չատախօսներ որոնք պատրաստ գովեստի խունկովը կը պճնանան։

Բ.

Եղիա ախպարն է գրագէտով երկրորդուած հրատարակիչներուն. իր ամբողջ գրական գործունէութեան մէջ, որ եղած է առաւելապէս խմբագիրինը, մինք չենք գտներ սակայն այդ անունը, իսկապէս, արդի ձևով, արդարացնող արտադրութիւն մը։

Ասպարէզը կը բանայ ան Moniteur littéraire et financierի հրատարակութեամբը,(*) ուր գլխոցէ նոր կլլողի մը յաւակնութիւնը միայն կը կարծենք տեսնել։ 76էն ասդին իր առաջին յօդուածները կ'երևան Թէրճիմանի էֆեարէ, Սլաճաճեանի Փունճին և Մասիսի մէջ. հոս մէկ անգամէն կը ճղդէ իր դիրքը լեզուապայքարին նկատմամբ՝ ի նպաստ նորերուն։ Աւազ հետզհետէ պահպանողական թերթերը(**) կը փակուին իր առջև. մինչև որ 79ին Մասիս կրկին տեղ կուտայ անոր իր սիւնակներէն։ 83ին Իտատսահրական Շարժումին, և տարի մը վերջ Երկրագունտին իր անօրէնութեամբ հրատարակութիւնով գործունէութեանը էն բեղուն շրջանը կը սկսի, որ կ'երկարի մինչև անոնց գադարումը (1888 և 89)։ Անկէ ետք իրմէ դիրուցան գրուածքներու կը հանդիպինք Արեւելքի, Հայրենիքի, Մասիսի, Ծաղիկի, Սուրհանդակի էջերուն մէջ։

(*) Մարսիլիոյ մէջ (1875)։

(**) Մասիս. Լրագիր եւ յետոյ (1877) Փունճ։

Լայնօրէն հաղորդուած սրևմտեան նոր չարժումներէն՝ եղիա ժամանակին բոլոր խնդիրներուն մէջ իր ձեռնհաս միջամտութիւնը կը բերէ։ Ինքը չափով մը ունի այն հմտութիւնը զոր հրապարակագրէն կը պահանջէ.

«... Լրագիր հրատարակող մը՝ մեր այս դրական դարուն մէջ աւելի բանէ առաջ գիտուն պէտք է ըլլայ, եւ եթէ գաղափարաց առատութիւն ու գրելու դիւրութիւն ունի աւելի հաճ թէ գիտական ընդարձակ ու հաստատուն ծանօթութիւններ, գիտական դասիարակութեան այդ պակասը պարկեշտութեամբ անշահախնդրութեամբ, ազնուութեամբ պարտի լեցնել։ —Պիտի տեսնե՞ք արդեօք այն բաղձացեալ օրն ուր լրագրապետ օժտուած ըլլան այդ բարոյական ու մտաւորական բարեմասնութեամբ։ Իսկ եթէ մեր առաջնորդող դասերն բարոյական ու մտաւորական այն ոյժուելի վիճակը պիտի ունենան յաւիտեան, ուր այսօր կը գտնուին, լաւագոյն չէ՞ր — կը հարցնեմ մելամաղձութեամբ — լաւագոյն չէ՞ր որ մարդիկ միշտ գիւղացի մնային, քան թէ այդպիսի առաջնորդներու ձեռքով երբալ միանչեւ ի... խորխորատ...»(*)

Շատ կանուխէն կ'ըմբռնէ ան անհեթեթութիւնն այն հաւատքին որ դրաբարի վերածնունդը պիտի բաւար, և որուն իրագործումը երազեցին քանի մը դասական ու բոմանթիկ գրողներ։ Արմատական մը չէ սակայն ինք այդ ոգորումին մէջ։ Սկիզբներէն կը յարի Մ. Զերաւի ընտրողական լեզուի մը կազմութեանը ծիծաղելի փորձին,(**) որուն վիժումը անխուսափելի պիտի ըլլար բնականօրէն։ Անոր մէջ դրած համոզումը զարմանալի հակասութեան մէջ կ'իյնայ իր ունեցած հըմտութեանը հետ։ Վերջերս ան կ'ուզէ տեսնել գեղեցկութիւն մը աչխարհաբարը դրաբարով բարեխառնելուն մէջ.

«... Լեզուի խնդրոյն վրայ խօսելով, *կ'ըսէ*, կը մտածեմ թէ գրաբարին ունեցած առաւելութիւնը՝ զոր դեռ կը վայելէ

(*) Ծագիկ, 7v, (Կամ գիւղացի մնալ կամ քարի քաղաքացի ըլլալ)։

(**) Այդ լեզուով **Եղբ Նեսանի** տետրակը կը հրատարակէ՝ պաշտպանելով անոր ձեռնարկը։

մեր աշխարհաբարը, պետք չէ ձեռք հանել: Պետք է որ արդի հայերենն ալ ունենայ իր *պարզ* շարագրութիւնն ու *քարձր* շարագրութիւնը...: Օգտակարն վեր միջոց գեղեցիկը կայ, կամ մանաւանդ՝... ուղիղ գծի գեղեցկութենեն վեր կոր գծին գեղեցկութիւնը կայ...(*):

Հոս անիկա կարծես կը տարուի միջակ-դասականներուն կարդին մտնելու, որոնք ոամկօրէնին կը խոնարհին զայն հին լեզուին մօտեցնելու ցնորքով: Այլ Եղիա կրցած է գըտնել իր արդարացումը՝ իրականացնելով այդ գեղեցկութիւնն իր լեզուին մէջ: Արմատական փոփոխութիւններն արդէն քնութեան դէմ կը հռչակէ ան Littré́ի բերնով՝ իր գործերուն մէջ թէև քիչ անգամ մատնուին քարտած սկզբունքները, ուր և հաղուագէպ չեն հակասութիւններ: Այս դիմաչեղուածներուն Եղիա բոլորովին անդիտակից չմնար, կամ լաւևս, կատարեալ գիտակցութիւնն ունի անոնց.

«... Ես կ'երանեմ այն մարդիկն որոնք կրնան դրութեան մը լիովին յարիլ եւ դատի մը համար զոհուիլ...»: (**) *Սակայն հիւանդոտ չղերու տուած թուլացումը՝ կը խափանէ մերթ իր նկարագրին միջամտութիւնը, ու այն ատեն տպաւորութիւններ է որ կը հաղորդէ ան: Յոռետես վարկեանները հիւանդագին Եղիան կը մատնանչեն՝ Շոբէնհաուէրի տուներին ներքև, ուրկէ Հայ իրականութեան ամէնէն մութ կողմերը ցաւալի յստակութեամբ մը ցոյց կուտայ: Իր յուսահատած հեւքը, իր ահաւոր ողբը մարմնին սարսուռներուն վրայէն կ'իմանանք: Աղետալի ներգործութիւնն իր հասցուցած սերունդին վրայ ակնարկ կը ճնայ: Զօհրապ թող խօսի հոս. «... Եւ այն ատեն սրտերնիս չպիտի սեղմուէր տեսնելով այն յոռետես վարդապետութեանց ազդեցութիւնը որ Եղիայէ հասցուցած երիտասարդ գրողներուն վրայ առջի օրէն կը նշմարուի ...»: (***) Իր ներհայեցողութենէն ալ չեն վրիպիր մոլորեալ այդ խարխափումները.*

(*) **Փասխա**, 16V, 1892 (Ախոյանք աշխարհաբարի)։
(**) **Բիւրազունք**. 1887, էջ 463։
(***) **Հայրենիք**, 1892, I 26։

«... Ո՞ւր կ'երթանք, ո՞ւր կ'երթայ Հայութիւնը: Չը գիտեմ: Թերեւս գրիչս ապականութեան գործիք մ'է, թերեւս կոչուած եմ իմովսանցն նպաստել հայ ազգին բարոյական կորստեան(*):

Ինքզինքը պարակել կը փորձէ սակայն՝ երբ ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ.

«... Ցոռեսիսութիւնը հոգիին կամ մտին մեկ ձգտումն է, պետ չէ զայն դատապարտել, այլ պետ է չեզոքացնել իր ազդեցութիւնը: Պետ է հասկնալ յոռետես խմաստասէրները, այլ պետ է, այո՛, մտաւոյ ամոնց դեմ...»(**)

Ազգին յետամնաց վիճակն ողբացող միօրինակ ցաւագին յանկերգն է որ կը լսուի իր էջերէն: Կրթական հարցը՝ միշտ օրուան խնդիրներու կարգին՝ իր է'ն խոցելի կողմովը կ'ենթակայ անոր գրուածքներուն մէջ: Ազգային դաստիարակութեան մէջ գիտական ու գործնական ոգին ներարկելու հոգածոտիւն մը կը ջանայ գնել մանաւանդ, կերպով մը հակազդելով այն բոլորովին տեսական ըմբռնումին դէմ.

«... Գիտութի՛ւն, գիտութի՛ւն կ'աղաղակենք 50 տարիէ ի վեր, եւ դեռ մինչեւ այսօր գրագիտութիւնն է մեր գիտութիւնը...» (***)

Ծուռօի paradoxal միտքերը կը յիշեցնէ այս տողիս սա գրուածքին մէջ:

«... Այո՛, երբ հարցնենք որ դպրոցը կամ ուսմունքը օգո՞ւս թէ վնաս է մարդուն, այսպիսի հարցում մը ո՛չ միայն զարմանք այլեւ գայթակղութիւն պիտի պատճառէր... Պիտի հարցընեմ թէ մեր դպրոցները օգտակա՞ր կ'ըլլան կոր կամ թէ վնասակար, թէ լաւագոյն չէ՞ որ վերադառնանք մեր նախնական վիճակին, ըլլանք գիւղացի նորեն, քան թէ մեր տղաքները դպրոց ղրկենք, որպեսզի մարմնով՝ տկար, մտով՝ մոլորեալ, ոգով՝... անսիրտ, հոգւով՝ անհաւատ խաղաքաղիներ ըլլան: Ահա այս է արդիւնքը զոր դպրոցը կու տայ, կամ թէ կու տայ

(*) **Ազատամարտական Շաբաթաթերթ**, 1887, I 3:
(**) **Ծաղիկ**, 1894, XI 20:
(***) **Երկրագունտ**, 1886, VI 8:

կոր մեր մէջ: Այո՛, մեր դպրոցները, կամ եզակի բառով՝ *կրթութիւնը* վճռական է այն պայմաններուն մէջ ուր ան կը տրուի կոր առ մեզ...»(*)

Սրամիտ ու երբեմն լաւառահս dialecteներով կը մատնանշէ հայ մանկավարժութեան աչքառու թերութիւնները, ու կ'ընդունէմարէ ապագայ մը տարբեր պայմաններու ներքև: Անոնց մէջ երօք զպալի կ'ըլլայ բարախոզ սիրտ մը հանդէպ Հայ մանուկին: Իզմիրեան ուսին գարզացման վերապահ դիտողութեամբ մը կը մօտենայ ան «Աւելին ճառ»ին մէջ, թէև չունենայ Զօհրապի բայարձակ antiféministe ձգտումները. այդ համոզումին գարնուող զգայնութիւն մը կրնանք գտնել սա տողերուն մէջ,

«... Երանի այն աղջկանց որ..., գրի ու գրի երես չեն տեսներ, որ տախտակ կը սրբեն, աղբիւրեն ջուր կը կրեն, Ս. Սարգիսին ծոմ կը բռնեն... որ կայտառ ու զուարթ են...:»(**)

Աղգային յուսաւորութիւնը իր հրապարակագրական գործունէութեան առանցքը կրնանք համարել: Եղիա կրցած է գիտնալ թէ միայն անով կարելի կ'ըլլայ տալ ինքնագիտակցութիւնն ազգին, ու ո՛վ գիտէ, թերևս արթնցնել անոր մէջ քաղաքական երազներ: Կը տեսնէ ան առանց սահմանադրական ժողովրդի մը սահմանադրութիւն ունենալու թերին, և կը ջանայ քաղաքացիական կրթութիւն ներմուծելու վարժարաններէն:

Իր ազատ մտքերը կրօնական մարզերէն ալ նետ կը մանեն. այդ սահմանին վրայ մինչդեռ պահպանողական տարբերն է որ աչքի կը զարնէ, կամ աւելի ճիշդը, երբ մէկէն ընկերունքի փոխհարաբերութիւն մը կը մանէ ազատամիտներու դաւանանքին մէջ, անիկա չ'ըմբռներ Հայ եկեղեցիին առաքինութիւնն առանց թոյլատու ոգիին.

«... Հայաստանեայց եկեղեցիին նկարագիրն է ծոյլտուրիւն եւ ազատութիւն: Այն եկեղեցիք որ իրենց աննեռողու-

(*) **Ծաղիկ**, 1890, 15 V, (*Մանկանց խորհրդարանները*):

(**) **Երկրագունտ**, 1886, II S. (*Աղջկան մը Օրագիրը*).

թեամբ ու խաստութեամբ կը փայլին, ուր ուրեմն իրենց դեմ կը հանեն ժամանակն...»(*)

Աբտալեան Թշնամիներու դէմ անոր պահպանումը՝ խիստ սեղմուածներով չէ՝ այլ զարգացած կղերի մը ձեռնտուութեամբը կարելի կ'ըլլայ. և սակայն ան իր աչքառու ազիատութեանը մէջ ամբութեան գատապարտուած է.

«... Արդարեւ կեդրոնական Վարչութիւնն... ի՞նչ բրաւ եւ ի՞նչ կ'ընէ Սահմանադրութեան հաստատութենէն ի վեր բուն ժողովրդեան համար: Ազգ. Վարչութիւնը՝ հետեւելով ուրիշ ազգային վարչութեանց որ պյսօր մանաւանդ կը ցուցնեն արտաքոյ կարգի գործունէութիւն... հաստատի՞ց ժողովրդական դասարան մեր հովանաւորութեան ներքեւ, Ազգ. Վարչութիւնն ունեցա՞ւ փոյթ հիմնարկելու վարժապետանոց մը, ուսեալ դուրս ելնէին հայ մանկտւոյն հաստատուն կրթութիւն մը տալու կարող ուսուցիչներ, Ազգ. Վարչութիւնը մտաբերի՞ց բանալ կղերանոց մը՝ պատրաստելու համար ուսեալ եւ հայրենասէր եկեղեցականներ որ կարող ըլլային ներքին եւ արտաքին քրիստոնեաց դէմ, եւրոպացի եւ հայազգի Ցիսուսեանց դէմ պատերազմելու Հայաստանեայց Եկեղեցին, կամ որ նոյնն է Հայ Ազգը...»(**)

Ուրիշ տեղ մը՝

«... Հայրապետին վրայ խօսած ժամանակ կոնդակ եւ միւռոն միայն կը յիշեն...»(***)

Դառն գանգատ մը ունի նաև Մխիթարեան Միաբանութիւններուն «ազգ՞ն առանձնամոլութեան» դէմ.

«... Եւ դուք անմահութեան էիք կոչուած, ո՛վ իմ վանականք...»(****)

Եղիայէ ազատական գաղափարները քիչ անգամ հակառակ կ'ուտած են իր ունեցած հասունութեամբը իրատեսութեան

(*) **Արիրագումն**, 1886, II *Տ.* (Հայ եկեղեցին).
(**) **Մասիս**, 1882, V 17 (Հայ կղերն եւ Հայ ժողովուրդը).
(***) **Արիրագումն**, 4886, XI *Տետր.*
(****) « 1885, I *Տետր.*

մէջ, ուր ան դիտէ քիչ անգամ միայն ինքզինքը գտնել ու պատշաճեցնել իր համոզումները ժամանակին։ Ապակերպոնացման խնդրին մէջ ծայրայեղ պահպանողական մը կը դառնայ. այդ փորձին տակին քայքայումը կը նախատեսէ Հայ ընկերային կազմին մէջ, զոր հազիւ Սահմանադրութիւնը իր այդ վիճակին մէջ կարող կ'ըլլայ պահպանելու։ Անիկա կը չնչահէ կարեւորութիւնը ազգ. տեսակէտով երկու Հայ բաժանումներուն մերձեցման՝ առանց և անտես առնելու արեւելահայոց անձուկ, այլամերժ մտայնութիւնը հանդէպ իրենց (արեւմտահայոց)։ Հոս իր մօտ կը պակսի սակայն բոլորովին չեչտը հասկնալու. փորձելու անտարբեր եղանակ մը կը տեսնուի միայն՝ առանց նպատակ մը իրականացնելու կամակոր ճիգին։

Տնտեսական բարւոքումը որ ժամանակին դրեթէ կենսական և անլուծելի հարցերէն մէկը կը մնայ, իր յօդուածներուն նիւթ կու տայ յաճախ. անիկա աւելի գործնական ուղղութիւն մը տալու կը միտի՝ անտեսագիտութիւնը ամբողջացնելու (vulgariser) փորձերով։ Այս գործնական ոգին չատ լաւ կ'իմացուի սա պարբերութեանը մէջ՝

«Մեմ պետ է ջուր խմեմ, եւ ոչ գարեջուր.»(*)

Իրեւ ժամանակին մարդը՝ Եղիա տէնդոս հետաքրքրութեամբ մը կը հսկէ ազգ. գրական շարժման.

«... Գրասիր Աստմը տալեսցի մը պես [կեցած՝ կը դիտէ թէ ճոր տաղանդ մը պիտի փայլի՞, եւ ինչ ցնծութեամբ զայն կ'ողջունէ...» (**)

Իր բաղմաթիւ տեսութիւններն այդ առթիւ չունին յաճախ քննադատի լրջութիւնը. չփայած դրոդի իր լեզուով գովաբանութիւններ չռայլելէ չխուսափիր։ Բացատրելու այդ քոլորովին անլսնական եղանակը կրնանք աւելի ժամանակինը համարել քան իրը. այլ ատով իր մօտ սկզբնատիպ (original) մարդն ու քննադատն է որ կը ջնաս-

(*) Երիտասարդաց, 1887, էջ 242։
(**) Երիտասարդաց, 1886, II Տետր։

ուն միանդամայն։ Մեր դիտողութիւնը կը հատատուի իր սա սահմանումովը.

Թ. Թէրզեան կը սահղծէ գիտական բանաստեղծութիւնը
Զ. Սեմիեան » քարոյական »
Ա. Փանոսեան » յանգահրաշ »
Ե. Տէմիրճիպաշեան » իմաստասիրական » (*)
Ռ. Պէրպէրեան կը չտահարթիևանայ։

Այսքան կոյր խանդի մը ներքև կարելի չէ երթեք զրուցել դրադատը։ Ճշմարիտ կատարութիւնները դժուար է զանազանել հոն։ Կը բաւականանայ երբեմն դայտուն թերութիւններ արդարացումներու միջանցքէ մը դոյց տալու։ Ու իր հեղինակութիւնն այդ տեսակէտով օտար միջամտութեան չհանդուրժեր։

«Գոնէ, բարեկամնե՛ր ս, գրական խնդրոց վրայ վճիռ մի արձակեմ, երբ տգետ եմ...»(*)

Մերթ իր ռամկավար քրոնիկներուն մէջ այնքան ճիշտ կերպով կ'արտայայտէ Հայ ընկերային բարքերը, որոնց կը սիրէ մօտենալ, զառնութիւն մը ունի միշտ երբ կը վտարձուի անոնց ապականումը, դատապարտելի անտարբերութիւնն ազգին իր խոկ չահերուն նկատմամբ, կոյր այլասերումը մատնանշելու.

«... Ամենիս ալ ուրացութեամբ կը փափկանանք. մենք պարի, շպարի, օծարի սիրահար ենք...»(**)

Նախապաշարմունքներուն մէջ կ'ուզէ գտնել հատաք մը որ հինէն կու գայ, և որուն ինք ծնրադրել կը գիտէ. այլ երբեմն այդ ոտքէտ պարզութիւններուն առջև արդահատանք կը թողու միայն։ Իր խորհրդածութիւնները հոն ընկերային իմաստասէրի հովերը կու տան անոր։

Եղիսէի մօտ ամենէն աւելի խմբագիրը ձեռնուած է դրա-

(*) **Բիւրազունս**, 1886, II Տետր.
(**) **Ծաղիկ**, 1894, V 19.
(***) **Բիւրազունս**, 1886, II Տետր.

պէտէն, և փոխադարձաբար, ինչպէս պիտի տեսնենք: Անոր հրապարակագրութիւնը չունի տրվիճոսոի մը լրջութիւնը: Ամէն առտուընեամբ դաղափարներու անփոյթ փոխադրութիւն մը կ'ընէ մեր մէջ օտարներէն՝ չըմբռնելով յաճախ զանոնք տրվեզրելու ընդունակութիւնն իր միջավայրին: Ու անկա ժողովրդական չեղաւ բնաւ, և իր գրուածքներուն անձուկ ընդունելութիւնը այս տեսակէտով՝ լեզուին գեղեցկութեանը վերագրել պէտք է մանաւանդ. ասով գործնականապէս կրկնած է միշտ իր սա արտայայտութիւնը.

«... Հողագործութեան վրայ դասական ու ցամաք ոճով գրուածք մը՝ միմիայն հողագործոց մէջ ընթերցող կը գտնէ. սակայն երբ Լամարթին է որ կը խօսի կամ կը գրէ նոյն նիւթոց վրայ, հողագործութեան ամենեն օսար անձինք իսկ կը փութան ունկնդրել ատենաբանին:..»(*)

Չկրցաւ նոյնիսկ ըլլալ vulgarisateur մը, ինչպէս եղած է Զօպանեան: Եղիա յաջողեցաւ թերևս, մեր կարծիքով, միայն արդասաւորել՝ այլ ո՛չ սերմանել, այսինքն կրցաւ ոչ թէ տրվեճնել, բայց միայն տրվելու տրամադրութիւն մը ստեղծել իր շուրջը.

(*) **Մասիս**, 1881, էջ 16.

II

ԳՐԱԳԷՏԸ

ԳՐԱԳԷՏԸ

Մեզի անտեղի կը թուի, ընդհանրացման ոգիէ մը մեկնելով, Եղիայի ընդարձակ գործին մէջ գրական մասի մը քաժանումը կատարել, որովհետև ճնացեալները չեղումներ միայն պիտի ըլլային ուր քիչ անգամ պատահած է որ գրաքէտը կարենայ առաջին տեղը չտալ ինքզինքին։ Բայց քանի որ, ինչ ալ ըլլայ իրենց նկարագիրը, հարկ է գանոնք մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ ընել, մեզի կը մնայ սեղմել մեր սահմանը և ամփոփուիլ զուտ գրաւականի պիտակով ներկայացող կտորներուն վրայ միայն։

Այս մասնաւորումը չի վերաբեր անոնց ծաւալին։

Անոր առաջին նորավէպերը կը սկսին Շարժուելի հրատարակութենէն ետք եւ կը չարունակուին մինչեւ իր գրական գործունէութեան վերջը։ Ատոնք, Աղջիկան ալր Օրագիրքին հետ, պիտի կազմէին հատոր մը այնքան ստուար որքան այդ չքնաղ ամենէն բեղուն արձակագրին գործը։

Աղջկան ալր Օրագիրը կը սկսի հրատարակուիլ Երկրագունտի մէջ, 1885ի հատքերը, և անկէ կը տարածուի 87ի Մասիսին և Արեւելեան Աստղին (1887-8-9)։

Կատուի մը Յիշագիրքը քոնդիքներու չարք մըն է, առեղծուած մնալու համար իրր օժանդակ անոր հրատարակութեան դերին։

I

Մենք պէտք չունինք մանրամասն վերլուծումներու, երկար ապացուցումներու, ըսելու համար մեր խօսքը դրադէտ Եղիայեն վրայ։

Անիկա հիւսող մըն է պարզ ու դիւրակառոյց պատմուածքներու ուր եզական ձեւով մը կը բացակային տրամաբանութիւնը և իրականութիւնը և որ սակայն կը փրկուին բառակոյտեր ըլլալէ տարօրինակ միջամտութեամբը իր տաղանդին։

Պատրուակներ են անոնք ցուցնելու համար ինչ որ կըրնայ տալ արուեստագէտը որ կու դայ, դրաւելով անոր դրադէտին որ մտաւոր տարբերին հետ կը մեկնի այլևս։

Անոնք կցորդութիւններն են քանի մը իրականութենէ վերցուած դէպքերու, որոնց մէջ սակայն չաղկապուին և լրացուցիչի դերը կը կատարէ երեւակայութիւնը, երեւակայութիւն մը՝ որ զգայարանքը չունի իրականութեան և յաւիտեան անճարակ է դէպքերու ճիշտ ու պատշաճ ատուցումին մէջ։

Անոր անձերը մեր մօտէն ծանուցած են, կը ճանչնանք զանոնք յաճախ, ինքն ալ, մենք ալ, բայց միշտ ձախող է անոնց հանդիպումը, անսովոր միջավայրի մը մէջ կ'ապրին, անոնց ապրիլն ալ կասկածելի է։ Պատկեր չունին, ջիղ չունին, իրենց կնիքը չունին, չես գիտեր ինչո՞ւ գուարթ են, ինչո՞ւ կու լան։ Ու կ'օտարանան մենէ, մարդերն ալ, տեղերն ալ։ Ալ մեր դիտցած Գատը-գիւղը չէ, մեր դիտցած ջուրերը չեն, կը հեռանան ու, երբեմն, աղուոր մշուշի մը մէջ կ'իյնան—նորավէպը հէքեաթի մը կը դառնայ ու երբ դարձեալ վերջին էջը, խարող այլուրութիւն մը կը մոռցնէ քեզի աճապարութիւնը որ կը կատարուի աչքիդ առջև։

Եւ ո՞վ է միշտ դիմաւոր դերակատարը։ Պէտք ունի՞ ամէն անգամ ինքզինքը անուանելու։ Ծժգոյն ու «պանգրահեր» պատանին է, «տրամաղոյշ» երիտասարդը, «Հնդիկն» է, այն որ Ռիկ-Վէտան կը թարգմանէ ու սանսքրիտը դիտէ մօրը լեզուին

պէս։ Ու եթէ ինքը անոնց մէջ չըլլայ՝ չ'արժեր իրեն համար որ այդ պատմութիւնը ընէ։

*
* *

Վիզդօհան(*) ու իր մօրաքեորդին կը սիրեն դիրար, «մանու չուփ»։

Մենք չենք դիտեր Վիզդօհան, բայց աղէկ կը ճանչնանք անոր մօրաքեռորդին։ «Անառակորդիի նամբայ է բռնած ան, բայց հետը խօսելու կը հաւտւի մարդ, այնչափ ալ շուէր ծանր տղայ է. ուրիշ բան մը կայ վրան, չես կրնար չսիրել, չես կրնար մտիդ հանել, թէ ինչ գործ չի կրնար ընել. մա՞րդ չի ճանչնար, ուսմո՞ւնք չունի։ Ինչ մը պակաս խելք ունենար, ինչ ապէկ էր։» Գոլխա ուսում առած է. Եւրոպա գացած է առանց նպատակի, թերևս մահը հոն փնտուելու համար. պատած է Եւրոպա առանց հաճոյքի, միշտ «Պօսֆօրն երազելով ու միշտ մահուան ապասելով։» Ան տաբօրինակ է՝ իր դառնուն նման։ Որքան մահը կը փնտռէ, «սակայն ցաւօք պիտի մեռնի երբոր մեռնի. հանգի գալ դարը մերինէն աւելի տարօրինակ պիտի ըլլայ։» Հին կրօնքները նորէն երեւան պիտի գան, ընկերութեանց ամենէն ընտիր մասը, մարդկային ազգի ծաղիկը ամուրի պիտի մնայ և սրբութեան յարկին տակ դեղեցկութեան իշխանուհիները պիտի վայելէ, ինչպէս երբեմն Հնդիկներուն մէջ։

Բայց անկարելի է անոնց միութիւնը. պատճառ պիտի ըլլային ծնողաց վաղահաս մահուան և ընտանիքին մէջ զրժտութեանց։ Ասկէ զատ՝ Վիզդօհան «որեան կոյս՝ անբաւ է անոր համար, այլ ամուսնութենէն յետոյ, մեղրալուսնէն յետոյ, չը պիտի բաւէ անոր». «Ինչ սիրոյ սիրահարն է, ինչ անձնաւորին սիրահարն է»։ «Ու թերեւս իսկ գոյութիւն չունի, հանգի ոտանաւորի մը մէջ իր անգոյութիւնը կ'երգեր...»

Եւ Վիզդօհան ամուսնացաւ Գէորգին հետ, Հնդիկին՝ մօրաքեռորդւոյն բարեկամը։

(*) Պատմուճին մէջ ինչ կար, Գր. եւ Իմն. Շարժում, 1887, Տետր Ա. Բ. Գ. Դ. Ե.

Բայց դիչերախօս է ան և հիմայ ամուսինը կը ճանչնայ իր հին սէրը և անոր դէմքը, առաւօտուն, «Դատոյնի մը նման էր՝ Վիգտօրիայի կեանքին վրայ բացուած:»

Սպասափ:

Պատրուակներ են, ըսի, իր պատմուածքները ուր իրա-կանութեան եւ տրամաբանութեան մասնոգութիւնէն զերծ իր երեւակայութիւնը ասիկա կը գտնէ անհատիս յորդումով մը զծագրելու տարօրինակ ցանկութիւններէ, չըլլալիք երազներէ ուռած իր ջիղերուն ամբողջ ցնցումը:

Եւ մարդկայինէն դուրս փափաքներ, չեզածին, անասելո-րին հասնելու անհուն իղձ մը տեղ կը գտնեն միշտ անանց մէջ առարկայացումի ու չարչարող մտապաշարումը թևթևացում ձեռք կը ձգէ թուղթի վրայ չինուած աշխարհի մը մէջ զոր ուզածին պէս կրնայ ձեւել:

Վերի պատմուածքը, բան մըզի, ամինէն յաջողներէն է, իր հասկցած ձեւով վէպի մը համար: Համառօտութիւն մը երբեք չի կրնար ճիշտ դպաւիար մը տալ Եղիայի վէպերուն մասին, որովհետև այդ գործողութիւնը կը թաղէ անանց վե-րայէն ինչ որ իրենց հրապոյրը պիտի կազմէր:

Տարիներ առաջ՝ «սիրատանջ արտի անպատրուակ պատմու-թիւնը» կը կոչէր զայն: Անո՛ր համար մեր դնահատումը՝ որ յաջողած է գոնէ ինքզինքը դնել անոր մէջ, իր անհատականէն երանութեանց երազներով՝ որոնք կը պաշտպանուին տարօրի-նակութիւններու անոր քիչ մը չատ ցուցամոլ փափաքէն:

Եւ եթէ գրագէտէն պահանջուած խորունկ դիտողութեան մը ատրպածումը կամ մեծ յղացումի մը չէնքը չի տար, իր իսկոյն տեղափոխութեանց հետ կը տանի քեզ ալ, խարեբայ արչաւի մը մէջ, որուն գազանիքը ինք միայն դիտէր:

Եթէ քարող մըն է ան (Տոստոյեւսքի, 1885 Մայիս), կամ ուևէ ձեւով ինք միշտ չէ իր պատմութիւններուն, այն տանն Նորավէպը կը գտնայ չատախօսութիւն մը, անմարսելի կտաւակ մը որուն պիտի չուզէիր հանդուրժել:

Մտնոցի մը մէջ ինչ կարը յանկարծ մէջտեղ նետուած

խոչոր տուփ մըն է պարզապէս անոր համար յօրինուած՝ որ մինչ լանչ, իր մէկ այլակերպութեանը, Նուրանիայի հետ, կնոջ մը բերնէն՝ պատմութիւնը անդրաշխարհիկ արկածներու, վիպական սէրերու, Ֆանթասթիք ուղեւորութիւններու այդ բանաստեղծը հալեցնող բաղձանքներուն.

«Այսօր հասայ Լոնտոն, Եւրոպիոյ ծայրը գացի. դեռ մահու չհանդիպեցայ. կը մտաբերեմ աւելի վեր ելնել· դէպի հիւսիս, Է. Բոյի մէջ կարդացած եմ Մալէսդրումի յոռնաճիին նկարագրութիւնը եւ Եւրոպիոյ մայրաքաղաքաց մէջ տեսած ամենէն գեղեցիկ բաներս ոչինչ կ'արժեն անտարակոյս այդ յոռնաճիին գեղեցկութեան հով: ... Քաղաքակրթութիւնն ամեն տեղ ինկն իրեն կը նմանի եւ քաղաքակրթութիւնն Մալէսդրումի յոռնաճիի մը չունի. բռնուիլ յոռնաճիին, նայիլ, նեսել կասած ժամացոյցդ, գոհաւիժիլ՝ Վիզդորիան չիշելով, *Վիզդորիա* մրմնջելով ...»

Տարօրինակ են իր սենեակն ալ, իր կարասիներն ալ, իր մտատուկն ալ· ամէն բան կայ ասոր մէջ, բոլոր աղբերուն Ս. Գիրքերը, բոլոր խմաստասէրները, առուիներ, սրուակներ, կոկորդիլոսի ձեւով գրիչ-ամելին մը, անեաթի չոր տերեւներ, դաչոյններ ու խաչեր, կեցած ժամացոյց մը, կարկին մը, նշխարհք մը, վրան խիճ ու մարգարիտներ եւ ժամոսկրի վրայ սեւ տառերով գրուած. «La date fatale!»:

Առանց մէջ կը պակսի միայն ոսկի բզեզը, որպէս զի կատարեալ ըլլայ չարքը Բոյի գեղօրներուն, որովհետեւ դաչոյնն ու խաչը, կեցած ժամացոյցն ու կարկինը ապահովաբար Contes Etrangesներէն կու գան:

Ծաւխտենապէս անկայուն, յաւխտենապէս անկարող ինքզինքը մնալու, անիկա եթէ Եւրոպա չէ՝ Պոլսոյ մէջ կը պատրաստի. «Բուիճիքօ, Պեօյուխտէրէ, Պեճիքթաշ, Գասըգիւղ» ... եթէ Սպանիան է, չես դիտեր թէ չգնա՞ց քիչ մը ետքը Հընդկաստան, «Ալլահապատի կիսաւեր տաճարներուն մէջ, Ուրուվիլվայի նուիրական աճատուաց խորն, Հիմալայայի բարձանց վրայ, Գանգեսի ծոցը, Նիրվանայի գիրկը ...»

Ներքին մտապատկերը որ արուեստով կը հասնի իրականութեան՝ արուեստին պայմանն իսկ է անշուշտ։ Բայց ատիկա եղիայի մօտ բացառիկ ձեւով մը կ'ըլլայ։ Կատարումին (exécution) իր եղանակը երբեմն կը յաջողի, չատ յաճախ կը ձախողի։ Եղիայի կը պակսի չափի, համեմատութեան, պատշաճութեան զգայարանքը. ան չգիտեր ո՛ւրկէ սկսիլ և ո՛ւր վերջացնել. ան չգիտեր մնալ իր ըսելիքներուն սահմանին մէջ։ Անշուշտ, առանց պատճառի զարտուղութիւններ են ասոնք որ եթէ պարտաւոր են իրենց գոյութեան հաշիւը տալու քննադատին՝ այլ սակայն կը գրաւեն մարդը և կը պարարկեն իրենց տարօրինակ խաղը։ Կը յաջողի այն ատեն՝ երբ ինքզինքին կը դառնայ, չահադրդռուած է այդ պարագային, և խորունկ կերպով։

Եթէ կեանքին մէջ երբեք չէ կրցած կազմել հոգեբանութիւն մը, ատոր փոխարէն անիկա տուած է իր «տարօրինակ անձնաւորութեան» ամբողջական վերլուծումը, բայց դարձեալ այնպէս՝ ինչպէս կ'ուզէ որ ըլլար ինք՝ հպատակեցնելով իր դիտողութիւնները իր վախճաններուն և իր երեւակայութեան ու ցուցնելով ինքզինքը այնպէս՝ ինչպէս կարող պիտի ըլլար ուզուած տպաւորութիւն մը ձգելու մեր վրայ, և ատիկա երեւան կը հանէ այնքան անխոհեմութեամբ՝ որ անմիջապէս կ'իյնայ մեր մէջ կասկածը իր անկեղծութեան մասին։

Իր պատմութեան մէջ այնքան գրաւուած է այդ ուղղակի իրեն կապուող տարրերէն որ միւս դէմքերը կը քչուին երկրորդական գծի վրայ, կը գունատին, կը մահանան եւ կը ստանան երեւոյթը figurantներու, որոնք կանչուած են պատրաստելու այն գետինը ուր ան ինքզինքը միայն պիտի ցուցադրէ։ Իր չինութիւնը, առանց բացառութեան, խարխուլ բան մըն է զոր կը վախնաս ձեռքդ առնելու, որովհետեւ երբեք հոգածութիւնը չունի հանգոյցներու ընտրութեան և կցումներու ճշտութեան, օժտուած է անհաւատալի facilitéով մը որ աղետաբեր կ'ըլլայ իրեն, իր բոլոր գրութիւնները մէկ գրչէ կ'ելլեն և գրելէն յետոյ «վրայեն կը կարդայ անգամ մը, ... ինչ անգամ ջնջելով, ամբողջ պարբերութիւն մը գրեթէ

երբեմ»։ *Ինչքան է որ կ՚ըսէ ասիկա Փոթորիկըին ստեղծումը պատմելով։*

Այդ Փոթորիկը(*) *կը սկսի պալդաքեան procédé-ով.* «Պարզուկ սեղանատուն-սրահ մը՝ տան-անկիւն, զոյգ պատուհաններով, ճակատի պատուհանը արեւմուտքի հանդէպ ու կողմնականը՝ հիւսիսէ... Գաճէ առձաճիկներ Անտռէ տէր Սարդոյի, Անտռէ Շենիէի...։ ...Սեղանին վրայ չորս լրագիր՝ հայերէն ...։ ... Ամիսը՝ Յունիսի սկիզբն է։ Օրը՝ կիրակի է։ Ժամը՝...»։ *Կը սպասես հիմայ որ այն սենեակին մէջ, զոր կը ճանչնաս քուկինդ նման, գան նստիլ մարդերը, զորս ճանչնալու կը պատրաստուիս, սենեակին պէս, ու սկսի փոթորիկը։ Ոչինչ այս ամենէն։ Գիտէ՞ք թէ ինչու գրուած է Փոթորիկը։ Անիկա ոտանաւորի մը կամ նկարագրականի մը դերը պիտի կատարէ, փոթորիկի մը առնն ամպերուն և արեւին լոյսի խաղերուն պատկերը պիտի տայ։* «Առջի իրիկուն փոթորիկի երկիւնը դիտեցի եւ դիտելով հանդերձ մէջիս մէջ նկարագրեցի զայն եւ այդ նկարագրութիւնն ընթերցողացս աւելի հանելի կերպով ներկայացնելու համար շրջանակ մը ներեւակայեցի, Ռաֆայէլի ու Ֆուլիանեի սիրային վէպն։»(**) *Եւ այդ սիրային վէպն այն է թէ Ռաֆայէլ նկարիչ մը՝ փոթորիկը դիտած պահուն գոչած է «Բնութի՛ւն, միմիայն պաշտելի»։ Եւ կինը՝ սրտղած՝ այլևս չէ խօսած իրեն հետ։ կեանքին մինչեւ հատը, թէեւ գաղտնի կը սիրեն զիրար։ Իսկ Գրիգո՞րը, — Գրիգորը, Չլսախտաւորը, անկասկած ինքն է, ինքնահո՛չ հիւր իր պատմութիւններուն մէջ։ Եւ անձնասպան Մաքրուհին, որուն ակնարկութիւն մը կ՚ըլլայ, իր մօրաքրոջ աղջիկը*(***) *ապահովաբար, որովհետև՝ Եղիայի վէպերը հասկնալու համար, յաճախ անոր ընտանիքն ալ ճանչնալու է։*

Հօրեղբօր կաղանդչիքը պատմութիւնն է իր աղայութեան

(*) «Փոթորիկը«, **Մանգ. Էճճիեան**, 1901, *թիւ* 51—55։

(**) «Գրարանորոգ *Ծագիք*»։ **Մանգ. Էճճիեան**, 1901, *թիւ* 59։

(***) *Մաքրուհի եղիայի մօրաքրոջ աղջիկն էր որ անձնասպան եղաւ այս պատմութիւնը գրելէն իրը տասը տարի առաջ։*

տաեն Պէյքթաչէն Յասպիւղ փոխադրուելուն։ Հոն կայ ա՜մենէն գեղեցիկ նկարագրութիւնը իր մեծ հօրը պարտէզին, իր աւազաններով, ծառերով, թռչնարաններով։ Հոն կայ իր եղբայրը, դեռ չատ պզտիկ, ազու հետաքրքրութիւն, ճիչեր, զարմացումներ, հազար անկապակից հարցումներ, մանկական ճաշակի և բարքաի հմաութիւն մը որ կ'ապշեցնէ։ Հոս կայ դարձեալ հօրեղբայր մը, գինով, կոչտ, որ սենեակ մը քաշուած կ'ապրի և քոյր մը ու քեռայր մը, զորս չէ ունեցած քնաւ, և որոնք՝ ուսեալ ու դաստիարակուած, (նիւթական պատմութիւններուն մէջ դրամի իսօք չըլլար), կոտրած թեւի մը պէս կ'երեսան պատմութեան կուշտին, իրենց բոլոր գնահատելի համակիրպութեամբը անոանելի հօրեղբօր մը քովին տակ չարչարելու։

Վերջին պահուն պիտի խմանանք թէ արգիլուած սէր մը պատճառ եղած է հօրեղբօր այդ վիճակին։ Բայց մեր մտքին մէջ ծալքը կապմուած է արդէն և ուշ միացող այդ յայտնութիւնը չի կրնար փրկել խեղճ մարդը։ Նիւթի մէջ այս խաղը հազուադէպ չէ։ Նոյն անձը, նոյն դէպքը տարբեր երեսներով ցուցնել, պատմութեան սկիզբի սառանան յեսոյ հրեշատակ մը դարձնել — և փոխադարձաբար — իրեն հաճելի կատակներ են ասոնք, որ սակայն իր վէպերուն մէջ հակառակ տպաւորութիւն կը թողուն և իր քննադատականներուն մէջ հակառողի տիպարը կը չահեցնեն իրեն։

Նոյնն է հանդոյցը Էրիկ-Կնիկին։ Բայց այս նորավէպին թիթիմ հանդամանքները այդքանով չեն վերջանար։ Անիկա հրատարակուեցաւ 89ի Աւետիքին մէջ, իբր «ուեր գրականութեան առաջին ոանկիպեզու նորավէպը» որուն սակայն յղացումին խոէալ անիրականութիւնը այնքան աչք կ'առնէ որքան անոր կատարումը ունի աւելի քան իրատեսական մոլեռանդութիւն։ Տգեղ աղջիկ մը, անօրինակ չարարի մը և ծպտումի մը տակ դեղեցկացած՝ մարդուկի մը կու տան։ Խարուած ամուսինը, չուկայի մարդ, Շօքէնհաուըրը կը կարդացնէ իր կնոջ Հայերէնի դասատուին։ «Առաջին միամտութիւն» կ'ըսէր ինք Ս. Տիւասրի վարժուհի մը սիրող մեծատունը յիշելով։

Բայց ինչ չան նոյնայն միամտութեանց վիճակագրութիւնը պատրաստելու մէջ։

Ինչ որ նուազ խղճահար կ՚ընէ մեզ այդ բառը գործածելու, այն է թէ նոյնայն նորավէպերը, անբռնելի պարզամտութեամբ մը, պատմական վայրկեաններ խորհրդանշելու, ընկերաբանական եղելութիւններ և հոգեբանական վիճակներ սեւեռելու դիրքը ստանձնած են։ Թերթօն ու Գոհմ Սիմօն կոչուած թեթեւ ու անիմաստ նորավէպ մը «Անկապաշտութեան (*decadence*) յաղթանակը» կը մատնանշէ։ Եւ մտցնողին մէջ ինչ կարծն Հնդիկը «Հայ ընկերութեան արդի զարգացեալ վիճակին արդիւնքն է. եւ եթէ գէթ Հայ ընկերութեան վրայ փոխադարձաբար պիտի ներգործէր։ Հնդիկն ի մի անձ ամփոփուած մարդկային ընկերութիւնն է»։

Իր երկու Դատնուկներ (*) ստանաւորին մէջ, ինչպէս վերը յիշուած Հօրեղբօր Կաղանդչիքին, նոյնքան խորունկ հմաւութիւն մը կը ցուցնէ մանկական լեզուի ոլքան ոամկօրէնի հմաւութիւն մը այդ նորավէպին՝ Էրիկ-Կնիկին մէջ։ Անիկա չէ մոռցած բնաւ իր ոտայութեան օրերը և կրնայ նոյնքան մանրամասնութեամբ կենտրոն բաղնիք մը նկարագրել ձեզ (Թերթօն Ծաղիկի 1894), բաղնիքը իր գաւերուն եղերքը ցանուած ու սանտերուն փաթթուած մաղի խուրձերով, անկիւնները ծրար եղած դննջակներով և սարսափելի ժխորով։

Ասիկա դիտելու մեծ կարողութեան մը ներթագրութիւնը չարթնցնէ սակայն։ Կը կրկնենք, յաւիտենապէս անընդունակ ինքզինքէն դուրս ելլելու՝ անիկա երբէք չէ կրցած իջնել հոգիներու խորը, որոշ ոիպար մը, մարդերու դաս մը երբէք չեն կրցած չահագրգռել դինքը։ Եւ նոյնիսկ չէ կրցած ինքզինքին ճշդիւ պատկերը տալ, քանի որ եղած է իր ինքնավերլուծումները անոնց դխուն պատճնելով իր ներաշխարհին վարիչ մտքակը և իր կամեցողութեան վերին հսկողութեան ներթարկելով իր քննութեանց արդիւնքը։ Քանի որ միևնոյն ինքնավերլուծումը կը քայքայէ, կը վկնա-

(*) Տե՛ս Եւ Իմ, Շաբաթուայ 1886, էջ 110.

թափէ» իր էութիւնը, կ՚արդիլէ անոր իր անդիմադրիկ ու ազատ արտայայտութիւնը, զգայնութիւններուն անկաշկանդ ընդլայնումը և զգացումներուն համարձակ արտաղեղումը։ Ձայն ինքզինքին կը ճանչցնէ այնպէս՝ ինչպէս չէ, դիմակ մը կը դնէ իր երեսին ինքնիրեն հանդէպ իսկ, իր առջև կը դնէ իր մէկ doubleը զոր կը քննէ, կը քրքրէ, այլ որ սակայն անկարող է, ամուլ և ընթարմացած, որովհետև կաչկանդուած է յաւիտենապէս։ Ան ատեն կ՚ընկճուի ահռելի տառապանքին տակ, ու ահա երեւան կ՚գալէ իր յոռետեսութեան գլխաւոր չիզը և անոր հանդիսաւոր մեծամտութիւնը՝ ծնունդ իրմէ դուրսին անդիմութեան որ անկարելի կ՚ընէ բաղդատութիւնը և պատճառ կ՚ըլլայ որ դերազանց նկատէ իր անձը, ստիպուած ըլլալով զայն նկատել մէկ և եզակիան։

Ըսինք թէ անկարող էր դիտողութեան, որքան անկարող համբերատար ուսումնասիրութեան, հզօրապէս լեցուելու արտաքին գոյութեան մը սիրովը և անոր յուզումով արուեստի գործ մը բեղմնաւորելու։ Զուրկ՝ վերջապէս՝ դիտական միտքէ — բառը գործածելով մտածման ձեւը որոշելու համար միայն — այսինքն հետազօտութեան ճաշակէ, փորձարկութեան մտահոգութենէ, դատողութեան ճշգրտութենէ։ Իր խմաձյականութիւնը, ծայրայեղօրէն ճկուն և նրբին, բայց երբե՛ք դիտական կամ իմաստասիրական՝ կը սպառի յուզական և տեսողական արտադրութիւններու համար և հոս կ՚ըսենք արդէն թէ մենք իր մէջ կը հաւատանք ամենէն աւելի արուեստագէտի մը։

Ամփոփելով՝ երբ կը փրկուինք իր հեքեաթասնակ տեսիլներու չփոթեցնող տողանցքէն կ՚եզրակացնենք թէ վիպելու արուեստը Եղիայի չէր որուած բնաւ։

«Եթէ Աւփիարեանի ճորավէսի Կանմի Պատկերներ կը կոչուին, Տէմիրճիպաշեանի ճորավէսի կրճայիճ կոչուիլ Իրական Անուրջներ։»

Միանիան է որ կ՚ըսէ ասիկա(*)։

(*) Փառնա, «Աղջկան մը Օրագիրը, 1887, թիւ 3857։

Իսբուի ունէր։

«Վէպուս»ներու, «Ճարտասանութիւն» ուսած դպրոցականներու ուրուագիծեր տուած է որոնք անպատուաբեր չեն արժէքաւոր երիտասարդի մը գրչին։ Կատուի մը Ցիշագիրքին մէջ միջանկեալներ, փակագծեալ նախադասութիւններ ունի, որոնք ամբողջ էջը անթերի հեգնութեան մը կը բաւ ձգացնեն։ Աւելորդ է ըսել թէ այդ տողերուն հերիւնական չնորհը ոճի ճարտարութիւններով եւ բառախաղերով կ'իրականանայ եւ ոչ ամենատես աչքի մը ամբաստած խորունկ դիտողութիւններով։

Ճառեր կարդացած է։ Առաջինը՝ 1869ին, Շահնազարեան վարժարանի մրցանակաբաշխութեան հանդէսին, Մ. Զերազի հետ(**)։ Յաջորդ տարին է որ կը կարդայ Շահնազարեանի մի խղճին պարզ ինքնութիւնը ուր դարերը ակնարկով մը վերէն վար տեսնելու մեծ կարողութիւն մը կը ցուցնէ եւ որուն անդամ մըն ալ չենք հանդիպիր իր մօտ։ Ուշագրաւ է մանաւանդ Աւելին Ճառը զոր կարդաց 1890ին՝ Օրթաքէօյի Հրոփսիմեանց վարժարանին մէջ։ Եղիայի մեծ փառասիրութիւնը եղած է ճօխաբոյս մը լլլալ եւ մանաւանդ ոսկեօրէն գրող առաջին հեղինակը ինք մէջ. «Սկսայ ոսկեօրեն գրել ոտանաւորներ (*Երկու գառնուկներ*), սկսայ ոսկեօրեն վէպ գրել (*Իրիկ-կնիկ*), սկսայ՝ *Մասիս* օրաթերթին՝ ոսկեպատում յօդուած ու ճոռավէպ ու դասախօսութիւն գրել, եւ ահա ոսկեպատում բանախօսութիւն կը գրեմ»։(**) *Այդ խառնուրդը սակայն չափազանց բանաստեղծական է. բանախօսութիւնը հրահանգ մըն է միտքինին չափ մարմնին ալ կրթութեան հոգ տանելու։ Ոչ մէկ թերթ ուզեց տպագրել այդ ճառը եւ Եղիա ստիպուեցաւ առանձին գրքոյկով հրատարակել զայն։ Ինքնին անհետաս գրութիւն մը՝ սակայն խորհ կը դառնայ մեր աչքին իր ամե-*

(*) Եղիա Էֆ. Տէմիրճիպաշեանի եւ Գ. Մինաս Զերազեանի խօսած ճառերն ալ մեծ ընդունելութիւն գտան եւ ծափահարութեամբ պսակուեցան, բայց առաջնոյն պատճէնը չունենալով՝ երկրորդը միայն կը հրատարակենք։ **Մասիս**, 1869, թ. 1889։

(**) »Աւելին ճառը», Ցառաջաբան.

նէն ու ամինէն գեղեցիկ տզերուն մէջ չատ կամայական ընօրէն նետուած ռամիկօրէն բացատրութիւններով։

*
* *

Աղջիկս ալ Օրագիրը լաւագոյն գործ մը պիտի ըլլար անկասկած եթէ հոն դրուէր որոշ նպատակ մը որուն ձգտէին բոլոր օրագրութիւնները, դրուած ըլլար աւելի ամփոփ եւ աւելի կարճ ժամանակի մը մէջ, փոխանակ հինգ տարի հանդէսներու եւ օրաթերթի մը անուշման սահմանուելու։

«Կը կարծեիցիք թէ միշտ միասին պիտի ապրիցիք, կը կարծեցիք թէ պիտի տեւէ յաւէտ երիտասարդութիւնն։ Ահա բաժնուեցաւիք, աւա՛ղ, որ մ'ալ երիտասարդութիւնն այսպէս պիտի բաժնուի մեզմէ։ Մեզի կրնաւիք նորէն իրար գտնել, այլ ծաղիկ հասակն ո՞ւր պիտի նորէն գտնեիք գայն։ Որպէս զի կերպիւ իւիք շարունակէ մեր կենակցութիւնն, որոշեցիք գրել մեր օրագիրն եւ պարբերաբար իրարու հաղորդել գայն։»(*)

Այս է պատրուակը։

Տունի աղջիկներ, առուերուս անմեղականերուս խորը, գոց վարագոյրներուս ետեւ, ոսկան՝ ծունդերուն վրայ եւ արցունք՝ աչքերուն մէջ. կու լան անգոյ էակներու համար։ Անհասանելի սէրերու հետ՝ ցնցուղներու մէջ անկարելի յոյզերու։ Ուրիշ աչխարհներու վրայ բացուող վարագոյրներ անխմանալի վէպերու. ամայի ծովափներ, առանձին տուն, մո՛ւթ, լո՛ւռ, միայն ափերներուս չըլլուն, միայն ալիքներուս մռնչիւն, միայն արև՝ որ ծովէն կը ծագի եւ որ արդէն մարած՝ սրտերուն մէջ։

Երիտասարդներ առանձնացած՝ մաղէնիներու եւ մրրիկներու հետ կենակցելու, ովկէանոսի մը ամայի ափերուն վրայ։ Ու գերբերը կրակը նետող մայրեր, եւ աղջիկներ՝ հնոցին առջեւ, աճիւններուն մէջ կարդալու պատմութիւնը մարդատեաց պատանիին. եւ մատերը մոխիրին մէջ...ինչ սարսուռ...«Ա՛հ, մոխիր մի՛ խառնեիք...»։

Հեռաւոր մշուշի մը մէջ՝ անոնց չարքը կ'անցնի բեմին

(*) Ժիլպերտեան, «Աղջիկս մը Օրագիրը», 1885, էջ 377։

վրայէն, ամէն տեսակ են անունք, Մարիամը, հրեշտակի պէս անոյշ աղջիկ, Էլիզը, վէպերու մէջ խեղդուած, որ չը գիտեր դանդին սահմանը, և պարտէզին մէջ Գարգասոնը թևերնուն տակ.

Ouvre ton aile blanche, ô sainte poésie!

Ո՛հ, այո՛, թեւաւոր ու սուրբ բանաստեղծութիւն գիտութեան նման...գեցնամարը չորհոտանի չէ՞ այն:»

Եւ դերակ Հռիփսիմէն, հալած, դերձան դարձած: Իտալիա պիտի երթայ Բաքիան տեսնելու, կռանձիէլլայի ծնած, կռանձիէլլայի մեռած տեղը տեսնելու. բժիշկը տուներն դուրս չ'ելլեր. «երկաթ ա՛ռ, տուճ նստի՛, կռանձիէլլա կարդա՛, Աթալա կարդա, հառաչի՛, արտասուի՛, ցորե՛ն երկաթ ա՛ռ:»

Այս ընդհանուր միջավայրին մէջ կը լացուէին աւելի մօտիկ ու չօշափե՛ի հոլիզոններ ալ: Առանց երբեք հոն դնելու Մելանիայի և Նուբանիայի ամբողջ ներքին յօրինուածքը, անիկա անոնց բերանը կը դնէ ինչ որ կ'աւելնայ ամսօրեայ իր խմբագրականներէն, իր «ցոր հրատարակութիւններ»էն, ինչ որ կը դիտէ օրուան եղելութիւններուն մէջ, բայց վերէն նետուած դիտողութիւններ, խօսքի մէջ, չնորհալի անտարբերութեամբ, ինչպէս կը վայլէ աղջկան մը սեղմ օրագիրներուն: Այդ ամենուն կը խառնէ իր անձնական տպաւորութիւնները, պատմա մը, դիրք մը բնութեան մէջ և ջնջին մանրամասնութիւնները եւ պատահարները իր կեանքին:

Եւ պէ՞տք է ըսել. «Նիրվանայի խօսեցեալը» միշտ ձեռք մը տեղ կը գտնէ անոնց նօթերուն մէջ. և աղջիկները արցունք մըն ալ ունին Տէմիրճիպաշեանի համար որ «պատկերն է... աճմանն»:

Մելանիա բանաստեղծ աղջիկ մըն է, աւելի կը սիրէ վէպ կարդալ քան իմաստասիրել, աւելի յօդ ու հառաչել. «Միշտ չըտարամերժեր ցոր գաղափարներն բոլորովին, այլ դոխա յոյժ ցամաք բան մ'ունին' որ աճիւնամածայն են իր խառնուածքին: Իրականն, ծանօթն, բանձրացեալն երբեք գայն չը գոհացներ»: Տարօրինակ կին մըն է անոր մայրը, «անհանդարտ, յանախ վրդովեալ: Երբ կ'արտասուեն աչերն, ինք կը խնդայ: Եւ անա

յաճախկնկալս իր աչխեն ալ կը նոսի արտասուք, ոսք կ'ելլեն, ցնա-
կաս գործ մը կ'ըլլեն հապճեպ, յետոյ կը գրէ՛, կը գրէ՛, կը գրէ՛.
ի՞նչ կը գրէ եւ ո՞ւր կ'երթաս իր գրերն:» *Բոլոր իմաստասէր-*
ները կան անոր գրատան մէջ: «Հրմպոլս, Տարուին, Հեհել,
Սբենսըր, Լըպպօք, Լիննեէ, Պըֆլ, Շոբենհաուըր, Պիւհ-
նեէր, Տրէյքեր, եւլն. եւլն. Բոլոր այդ իմաստասէրներն ընթեր-
ցած եւ իւրացուցած է, եւ դեռ երեսուն երկու տարեկան է:»
Մելանիա կը պաշտէ իր մայրը, որովհետեւ կը սոսկայ անկէ,
և պիտի սիրէր զայն միայն, եթէ պարզ ու կատարեալ մայր
մը ըլլար ան: Մենք չենք գիտեր ինչո՛ւ անոր մայրը այդ
խորհրդաւոր կինն է. բայց չենք զարմանար որովհետեւ մուխ
ու խորհրդաւոր անկիւն մը անտեղիտալի պայման է Եղեայի
գործերուն մէջ:

Նուբանիա հակառակ դէմք մըն է: Անիկա ճաչակը ունի
իմաստասիրական դատարակոծման մը և «հոկտմ մը ազա-
տախոհութեան զոր մօտիկն ժառանգած է անշուշտ:» *կը կարդայ*
ամէն տեսակ գրքեր, որովհետեւ անոր մայրը չի պահեր գր-
քատարանին բանալիները, Մելանիայի մօր նման:

Նուբանիա «մագնիսուած» է *խորհրդաւոր դրացիէ մը,*
անձնուիրեամբ անոր վերապարծին կը սպասէ, երբ չրջապա-
յութեան ելլէ ան և կը յաղուի, երբ երգէ ան:

Խորհրդաւոր երիտասարդը սկսած է գրքեր փոխ տալ
Նուբանիայի. Լուի Ժագոլիոյի գործերը Հնդկաստանի վրայ:
Անիկա «Հնդիկ ըլլալու է. սանսկրիտ լեզուն գիտէ եւ ամբողջ
մասեցադարան մ'ունի Հնդկաստանի վրայ, վէտաներն Հայե-
րէնի կը թարգմանէ եւ աղօթք մը կարդացած է Նուրա-
նիա Ռիկ Վէտայեն, որու վսեմութեան բան մը չի հաւա-
սարիր:»

Պիտի սպասէինք որ սիրոյ հիւսուածքի մը թելը քակուէր
երկու աղջիկներու մէջ փոխանակուած այդ ամենօրեայ ար-
ձանագրութիւններէն և հանդիպառնա ըլլայինք ամենէն հե-
տաքրքրական ձեւով տեսարան հանուած մտերմասացութեան
մը գաղտնիքներուն, ուր Եղիա, անկարող վիպական ժեժ-յո-

ուածներու, յաջողէը գոնէ անդիմադրելի զգացումի մը գոհացում տալ։ Դարձեալ՝ ոչ մէկը այդ ակնկալութիւններէն։

«Հնդիկ»ը Օրագիրներու հաղորդակցութեան այդ հինգ տարիներու ընթացքին, տարտամ մշուշի մը մէջ, պիտի պտտի երկու աղջիկներուն ետեւ, յաճախ երեւան գալով խորհրդաւոր ձեւի մը եւ խորհրդաւոր յարգարանքի մը տակ։ Իշխանակղզին է ան երբեմն, մանկամարդ կնոջ մը հետ, որ «յոյժ վարվուռւն, յոյժ յարեալ աշխարհի», հակապատկեր մը կը կազմէ անոր հետ։ Այդ կինը՝ «խօսակցութիւն մը ունեցալէ յեռոյ ճորաձեւութեանց եւ ճոր հրաստարակութեանց վրայ՝ յանկարծ՝ մակոյկի մ'ի տես՝ խորին խոհաւուց մը ընկղմեցաւ. յանկարծ սթափելով ճորեն մելամաղձութեամբ ըսաւ թէ՝ պիտի լիներ աշխարհի երանագոյն անձն, երէ ճոյն մակոյկն իր տրամադրութեան տակ դրուեր, թէ իմին առանձին զայն վարեր, թէ վերջալոյսոյն՝ ծովածոց մը հասներ, ուր սրբուհիք զայն ընդունեին մեհեասանի մը մէջ՝ առ nsu խաչին, յաւերժական պատսաման մէջ անցընելու համար իր կեանքը»։

Բոլոր այս խորհրդաւորութիւնները, effet մը ձգելու համար կամ իր երեւակայութեան անհրաժեշտ մէկ տրամադրութիւնը, ոչ մէկ արդարացում կը գտնեն չարունակութեանը մէջ, այլ պատճառ կ'ըլլան միայն անտեսանելի մշուշի մը ստեղծումին իր ներկայացուցած միջավայրին խորը։

Երբեմն աշխարհագրութեան քննութիւն մը կը պատմուի, տարիներ առաջ, Նուրանիայի դպրոցը, եւ իր աչքերուն մէջ գողդողացող կայլակը երբ Հնդկաստանի քարտէսին առջեւ Նուրանիա մասը ճշմարիտի վրայ կը դնէ, կամ իր բարեկենդանի այցելութիւնը ծերունիի դիմակով եւ իր «հուր շրթանց հպումը Որ. Նուրանիայի ձեռաց»։

Այս վաղանցիկ երեւումներէն եւ զգացումի անորոշ ու տկար արտայայտութիւններէն դուրս մնացեալը սովորական թղթակցութիւնն է երկու բարձրահասակներուն։ Եւ չկայ ուրիշն ալ որուն հետ անանցմէ մէկը պատմութիւն մը ունենայ։ Այդ երազի աղջիկները, հակառակ իրենց վիպական մթնոլորտին, հինգ տարուան միջոցին նոյնն են մնացած, առանց

փոփոխութեան մը իրենց կեանքին մէջ, մինչ չատ համեստ ու չատ վերապահ այդ մասին: Անոնք չունին ապագայ յոյսերու եւ ծրագիրներու, ներքին կեանքի անցքերու մանրամասնութիւններ իրարու հաղորդելիք: Մելանիան «քանի մը կը դիտէ. վարդապետներն ընդհանուրապէս or pus orէ կը գիրնան՝ ամուրիութեան մէջ, մինչդեռ ամուրի երիտասարդ՝ ընդհանրապէս or pus orէ կը նիհարնան... այլ ասկայն չէ մեզ վայել այսպիսի խնդիրներով զբաղիլ:»

Աղջկան մը Օրագիրը ասիկա առած է իրեն բանաստեղծութեան ամենանուրբ եւ ամենէն ինքնատիպ քանի մը էջեր արտադրելու: Բարեբախտութիւն մըն է դարձեալ իրեն համար որ իր ջլափառուորի առանձնաչնորհեալ ջիղերը կրցած են զինքը անընդօրինակելի թողուլ եւ պատճառ ըլլալ որ մեր «առձակ բանաստեղծութեան» դերազանց չրջանը (մինչեւ հիմայ կը չարունակուի ան) իրմէ չներչնչուի եւ ինք գոհ չըլլայ կապկութեան մը աղիտալի հետեւանքներուն: Անոր տեսակ մը քրոնիկ ըլլալու կրկին հանգամանքը կը փրկէ զինքը արդէն, առանց որ մեր վինառածին նման Օրագիրի մը բացակայութիւնը վճռական հարուած մը ըլլայ իր արժէքին: Մինչդեռ իր գործին դուա վիպական մասը առանց մեր քիչ մը չափազանց ապատրապաչա (impressioniste) ակնոցին, ոչինչ պիտի ունենար դիմանալու կարող: Իրականին մէջ, ուրիչ ամէն նկատումէ եւ ծրագիրէ աւելի, այդ երկու դէմքերուն առեղծուածը, արդէն չատ մակերեսային, նպատակ ունի մեզ ներկայացնելու զինքը՝ իր կարծեցեալ երկուութեամբը. զոր նախապէս կը չանայ որոշ կերպով ցուցնել իր տիպարներուն մէջ, (մենք ալ իրեն հետեւցանք), եւ զոր յետոյ կը մոռնայ գրեթէ. «Ստոյգ է թէ տիրոջս մէջ երկու անձ կայ, որ երկուքն ալ պէտ ունին արտայայտուելու, մին գերադրապէս զգայական, ճիւրապատ, դրական, մանաւանդ դիւային, միւսն իտեական, բանաստեղծական, սուրբ, երկնային:»(*) Ասի՝ զինքը

(*) Տե՛ս եւ Ժան Տարժուա, 1887, էջ 9. «Կատուի մը Յիշագիրը».

փայփայող ու հպարտացնող ամենէն մեծ պետան է զոր ըրած ըլլայ ինքզինքին մէջ։

Ինչպէս Շօքենհաուըր իր չունը, Եղիա ալ իր կատուն ունեցած է որ Շարժումի դադրելէն ետք երեւան չելաւ։ Քիշոպիրը Օրագիրին նման առօրեայ արձանագրութիւն մըն է, բայց պատմողին հանպատանքը անոր բոլորովին տարբեր դիրք մը կու տայ իր գործին մէջ, զայն դարձնելով իր անձական կեանքին մէկ նկարագրութիւնը կամ ազգային խնդիրներու մասին դիտողութեանց պատրուակ մը։

Աչխատութեան այս հարեւանցի եւ կցկտուր եղանակը միշտ հրապուրած է Եղիան։ Տարիներ վերջ, 1901ին, սկսաւ գրել իր Մայսաւերջեան եւ Դարանորոզ օրագիրները (Մանգուամ), ո-րոյհետեւ «գրագետ բարեկամներեն ոմանք երբեմն օրագիրը գրելու սովորութիւնն իրեն յիշեցուցեր են, այնպիսի եղանակաւ մը՝ որ ըղձի արտայայտութիւն մ'եր այդ սովորութեան վերադառնալու»։ Բայց ատոնք հոս մեզի համար չահեկանութիւն մը չունին։

*
* *

Ընդհանրապէս նկատած են թէ սիրոյ կեանքի մը ամբողջական ապրումը եւ լիուլի վայելքը ո՛չ միայն պայման մը չէ արուեստի գործի մը արտադրութեան, այլ ընդհակառակը անիկա կ'ըլլայ ի վնաս արուեստին։ Այն ատեն մենք իրաւունք պիտի ունենայինք աւելի պահանջկոտ ըլլալու Եղիայի համար։ Բայց չենք ուզեր չատ կսթիռել յանդուգն կամ բացառութիւններու մասին նեղսրտամիտ տեսութեան մը վրայ։ Անո՛ր համար մեր այս անդրադարձումը, որ այդ բացակայութիւնը Եղիայի պէս մէկու մը մօտ, չի կրնար բացակայութեան մը լուսթիւնը պարտադրել մեզ։

Ուրանալէ ետք իր մէջ վիպագիր մը — իբր աչք մը եւ ուղեղ մը, դիտող մը եւ քննադատող, պրպտող մը եւ տրամաբանող, տարիներու փորձառութիւնները եւ ծանօթութիւնները գումարող ու եզրակացնող, եւ ճանչնալէ ետք զայն վիպելու անընդունակ, անոր գործին էջէ սիրոյ տարթի մը բա-

ցակայութիւն առորագծել՝ այդ դիտողութեանց, քննութեանց էական առարկաներէն մէկը, չգոյութիւնը ապացուցած քան մը նորէն փնտռել պիտի ըլլար։ Զայն բացատրելու ձեռնարկել՝ այդ ապացուցումին կրկնութիւնը։ Անշուշտ։ Բայց, իր երևակայութենէն իրաւունք ունէինք ապասելու երազ մը անպարփակելի սիրոյ, անհաւատալի իր անիրականութեամբը, այլ անդիմադրելի՝ եզական արուեստի մը հրապոյրովը, աւելի ամբողջական ու կատարեալ քան՝ քան իր նորավէպերուն հատակտորները, Այս ակնկալութիւնը մեր առօրեայ լիքներով ծանրաբեռնուած գրադէտէն չէ որ կ՚ըլլայ, աւելորդ է կրկնել։ Եւ, նուազ մանաւորելով մեր պահանջը, իրմէ պիտի սպասէինք մանայատուկ ձև մը աչխարհը տեսնելու, իր հիւանդագին փոփոխութեանց խուսափուկ մէկ տրամադրութեանը պահուն՝ հասարակ մահկանացուներու անիմանալի զգայնութիւններ՝ որ իրեն յատուկ ըլլային, իբր եզական չլսխատաւոր, և զոր՝ իբր գերազանց արուեստագէտ՝ անկորնչելի ձևի մը մէջ բիւրեղացնէր։

Ըսինք ինչ որ կը մտածէինք «իտեապաւշorեն(?) սիրուած աղջկան մը ուղղուած նամակներուն մասին։ Պիտի ուզէինք ճանչնալ առանկ սէր մը, հետաքրքրութեան համար։ Բայց Եղիա՝ որպէսզի այդ նամակները գրէր՝ պէտք չունէր Սրբուհիի մը որ հասցէ միայն կը հայթայթէ անոնց։ Հոն կայ Եղիան իր «տաrօրիճակ բանաստեղծի յիմարակարճ տեղծերով», իր մշտատև յուսահատութեամբ և պանդամներով։ Հոն կայ Եղիան՝ զոր կը գտնենք Շարժուձին և Երկրագունդին մէջ, առանց աւելի անկեղծութեան մը որ թանկագին փաստաթուղթ մը ըլլար իր անձին ճչտուքին մէջ, քանի որ ամէն տեղ անկեղծ է ան, անկեղծօրէն ինքն ալ հաւատալով կամ հաւատալ ջանալով իր ըսածին։ Բայց հոն չկայ ան՝ որ պիտի արդարացնէր գրքերին տիտղոսը։

Ջենք գիտեր թէ մեր ակնկալութիւնները պիտի արդարանայի՞ն եթէ ինքզինքը տրամադրած չըլլար չհզած միջոցներու։

Երբ նկատի չառնենք դիտողութեան, տրամաբանութեան,

մաքի ճշդութեան, չարունակականութեան (continuité) պակասը, որոնք կրնան ուղեղի այլ թերութիւնը ըլլալ, եղիայի մէջ մաքի հիւանդութիւնը յայտնի ազդեցութիւն մը չէ ունեցած դրադէտին վրայ, որովհետև բուռն ասպնապի տարիներուն լուսած է ինք: Միայն՝ դրադէտով երկրորդուած յիմարը երևան կ'ելլէ ինքնավերլուծումի էջերուն մէջ: Այդ էջերը հիւանդագին արտայայտութիւններ են, որովհետև ինքնագիտութեան այդ փորձերը ամէն հայածնալի մէջ ախտին յառաջընթաց նշանները կը կազմեն: Ու եթէ ենթական արուեստագէտ մըն է միանգամայն, այն ատեն կ'ունենանք Rêveries d'un Promeneure solitaireը, ինչպէս է պարագան Ժ. Ժ. Ռուսոյի, և Մոնագնը ու այն զանազաններու ուղղեալ բազմաթիւ նամակները, արդէն դրեթէ կորսուած, ինչպէս է պարագան Տէմոքճիպալեանի:

Միայն 98ին Եւրոպայէն դառնալէ ետք այնքան առատօրէն ալ տարբած յօդուածներն են որ որոշակի կը մատնանշեն մտաւոր գործադրանին խաթարումը: Մեր Պասփորը և ուրիշ քանի մը հատակտորներ անտուղղ բաղադրութիւններ են, ամենիւ խակութենէ մը լայնածաւալ ջրակոյտի մը մէջ նետուած կաթիլներ: Անոնց մէջ ոչ միայն մտածումի և ձանբախտահութեան ամենէն յետին մանրիկը կը պակսի, այլև մինչև ետք գինքը չլքող արուեստի չնորհը դժնդակ ձևով մը կը բացակայի:

Իսկ Երկրագունտի և Շարժումի տարիներուն Եղիային մէջ տուղորական ուղեղ մը չտեսանել՝ ետքի խեղաթարութեան յայտնութիւններով միայն կ'արդարանայ:

*
* *

Շատ յաճախ քրոնիք մըն է, ըսինք, Աղբկան վը Օրագիրը թայց հան չկայ Մարդիկ եւ Իրեր «սիրելի ընթերցող»ը, որովհետև Եղիայի գրականութիւնը «հասարակ հատուածներուն չէ:»

Մեր (պոլսահայ) գրականութեան այն տխուր չրջանին մէջ՝ որուն մէջտեղը 1880ն է, և որուն հնագոյն թիւը Սահմանադրութեան ետքի տարիներուն կը հանդի և միւսը՝ 90ի

իրապաշտ չարժումին, Եղիա ըրաւ իրենը, իր սրտին անկեղծ յուզադրութեամբ եւ բոլորովին բաժնուեցաւ անոնցմէ՝ որոնք կ'ընէին այն գրականութիւնը զոր «ճայկական ռօմանթիզմը» կ'անուանեն:

Շինուած նախապատմութիւններ կային: Խնամով պատրաստուած յուզումներ՝ որոնց գործածութեան եղանակը ճարտասանութեան ուսուցիչներ կը սորվեցնէին վարժարանին մէջ: Լուսինը միշտ չիրիմներուն այցելուն էր, Հայաստանը՝ Թորգոմայ Տունը, և ոճը ա՛յնքան վսեմ կ'ըլլար որքան գրուածքը չատ պիտոյիր պարունակէր: Հարկ էր, հետևաբար, ուշադրութեամբ ուսանիլ Ցունական դիցաբանութիւնը, Հռոմէական համապատասխաններով, զանազանութեան համար: Վիքթոր Հիւկօ կը թարգմանէին և Պուալօ զոյգ կ'ընէին, իսկ Ովրաթիոսը չէին մոռնար անոնք՝ որ «աչխարհաբարեան» կը կոչուէին այն ժամանակ:

Այս նոր իրապաշտական և պաշտօնական գրականութեան մէջ ուր ամէն բան դասաւորուած էր ու ամենուն քսկիքը որոշուած նախապէս, Եղիա, ի միաս իր անձնական վարկին, կը չահեցնէր գրականութիւնը իր թանկագին միամտութեամբ, իր անվերապահ խոստովանութիւններով, ոճով մը՝ որ ոչինչ ունէր հասարակաց միւսներուն հետ եւ գունով երակի մը պէս կը զատուէր այդ անձև ու անդոյն մարմարին վրայ:

Այդ անանձն, «աշխարհաքաղաքացի» գրականութեան մէջ Եղիայի ասկի քան անձնական, ինքնամոլ գրականութիւնը կը յայտնուի հակազդեցութեան դերի մը մէջ և առով կը չահի արդարացման իր մանիկը: Հակազդեցութիւն մը՝ որ առանց որոշ նպատակի մը հետապնդումին պարտականութիւնը առանձնելու, ծայրայեղ սահմաններու կը հասնի: Տիգրան Կամսարական՝ ընդունելով հանդերձ Եղիայի խառնուածքին բացարձակ հակադրութիւնը իրենց գրականութեան ուղղութիւն տուող ոգիին հետ, նկարչին նուրբ խնամութիւն մը տեսնել կը կարծէ անոր և իրենց մէջ, իրենց գրականութիւնը կոչելով «գեղազանցապես անկեղծութեան գրականութիւն»: Բառերու զուգադիպութեան այդ թելադրանքը քիչ մը յան-

դուգն է անտարակոյս եւ Եղիայի ու իրենց անկեղծութեան հանգամանքներու նոյնութիւնը այլապէս բացատրելի։

Այդ առնչութեան գոյութիւնը, նուազ քննադատելի, իրենց արուեստին թեմնիքի պարագային մէջ է միայն։ Եղիայի լեզուին օրինակովը իրապաշտ գրականութեան մը կարելիութեան առնձուկին մէջ, քանի որ հարուստ միջոցներ արտայայտութեան՝ անհրաժեշտութիւն մըն են բնապաշտ արուեստի մը համար։

* * *

Եղիա, վերջապէս, անբաւական երեւակայութիւն մըն է, անբաւական՝ վիպական յղացումի մը ուռք ու մարմին տալու, ընդլայնելու, տարածելու, հաստատելու անխախտ եւ չափելի հիմերու, տրամաբանական կարելիութիւններու վրայ։

Հոն ուր կը ձգէ ինքզինքը եւ կը դառնայ արտաքին իրականութիւններու՝ այդ երեւակայութիւնը յենարաններու պէտք կը զգայ կամ բոլորովին կը թեւատի ու կ'ոչնչանայ. մէկէ աւելի նորավէպ բարեկամի մը պատմութեան վրայ կռթնած է. մէկէ աւելի նորավէպ կիսատ կը մնայ։ Ամէն վէպ թեւաղրուած է չատ յաճախ արտաքին եղելութենէ մը, քանակականաբար, բայց ան իբր խմոր եւ իբր կորիզ ծառայելէ ետք ամբողջ չինութեան՝ անոր մէջ հալած, տարածուած ու ձեւափոխուած անճանաչելի իսկութիւն մը կը դառնայ այլեւս։

Եղիայի նորավէպերուն մէջ դէմքերը կը մնան իրենց երկրորդական մանրամասնութիւններով, եւ առով անտեղի, իրենց անուններով, իրենց վերաղիրներով զորս կը ճանչնաք եթէ ուրիշ տեղ ալ հանդիպած ևնք անոնց, իր դրչին տակ։ Եւ Մայիսի գիշեր վր խորագրուած նորավէպը պատմողը, որ պատմողն դերը միայն ունի, Մայիս 8ին ծնած է։ (*)

Անոր համ կարելի չէ քնաւ ֆիզիքական և բարոյական կենդանագիրներու (portrait) հանդիպիլ։ Իրմէ ալ գիտենք միայն թէ «սեւահեր» և «սեւաչուխ» է։ Ու եթէ Վիդոկիայի մօրաքեռորդին կը ճանչնանք, ան ալ իր «անառակորդի» ըլլալն

(*) Եղիայի ծննդեան թուականը։

է, «շաs ուսմուցիf» ունենալը և «իr դարուն նման տաrօրինակ» ըլլալը, բոլոր այն բաները՝ որոնք անտուոր պիտի թուէին և մեր աչքերը մեծ մեծ պիտի բանային։

Իր անձէն դուրս չելլելը խորացուցած է գինքը ինքնավերլուծումներուն մէջ։ Բայց հոն չենք կրնար տեսնել ճշդիւտ ներքնապատակները իր էութեան, խղճամիտ ուսումնասիրութիւնը մէկու մը որ վայրկեան մը մոռցած ինքնութիւնը իր ննթակային՝ գայն կը քննէ օտարի մը անչահախնդիր ակնոցովը։ Անիկա հոն ինքզինքն կը դիտէ, անոր հագցուցած եզական առանձնակեացի մը չապիկը, անոր տուած հասարակ մահկանացուներու անծանօթ զգայնութեանց ճաշակը, և գայն ընկճած մտազարութեան հետապատկերին տակ, տեսնելով անոր մէջ մէկը՝ որ «իբր մտախտաւոր (*phrenopathe*) աճտարակոյս or մը դատարանաց սանդուխներէն իrof վեր պիտի ելլեր, երբ մբտախտաբանական անլուր պարագայ մը չը լիներ իւրն, որովհետեւ ո՛չ առարկայ կամ անձ մ'եւեր բնաջինջ ընելու տեղջովն է վառեալ, այլ կամե՞ր իսպառ-ըսպուռջնջել տիեզերքն(*)։

Հակառակ իր երկոտասանեակ մը կեղծանուններուն(**), չէ կրցած երբեք գոնէ իր այդ «տաrօրինակ անձնաւորութիւնը» նիւթ ընել վիպական հաղուագիւտ յղացումի մը։ Տասնևինհներորդ դարու բոլոր մեծ բանաստեղծները չեն կրցած իրենց անձէն դուրս ելլել. Շաթոպռիան իր բոլոր գրքերուն մէջ այլազան անուններով ինքզինքն է որ կը դնէ եւ զանազան պիտակով իր հերոսները իրենց նկարագիրով կը նոյնանան յաւիտենական Ռընէին հետ որ կը պատի աշխարհէ աշխարհ, հպարտ տրտմութեան մը մէջ իր կեանքը «յօրանջելով»։

Ինչպէս իր զգայնութեամբ իր անձին վրայ միայն կրցած է ամփոփուիլ, նոյնպէս ալ իր երեւակայութեամբ անկարելի է իրեն գայն թողուլ։ Եթէ Շաթոպռիանի ինքնամփոփ զգայնութիւնը կ'երկրորդուի երեւակայութեամբ մը որ կը թեւածէ բնութեան անսահման միջոցներուն մէջ, ուր դիւրին

(*) **Աբեւելի Մոնա՛զն**, 1892. 29 փետրուար։

(*) Դրասէր Ատոմ, Մելանիա, Նուրանիա, Թեւանիս, Մոնազն, Ա. Ազատախոհեան, Մշակ, Շարժեանց, Զ. Խայթունի, Ձգնաւոր, Ձին Յակոբ, Հուր Հայրան։

ու տարտամ տպաւորէպ մը կը բացուի իր մտքի թափառումներուն, Եղիա հազիւ քանի մը հատակտորներ կրցած է տալ բնութեան պատկերներու, որոնց մէջ կարելի չէ ճանչնալ ինչ որ բնութենէն կու գայ, և ինչ որ իր անձնական զգացողութիւնները փոխ կու տան անոր:

* * *

Մարդ մը որ՝ բացառիկ երեւոյթ պոլսահայ պատմութեան մէջ՝ երեսուն տարի գրականութիւն միայն ըրած է: Անոր գրականութիւնը գործատեղիէն ասելցած ժամերունը չէ. անիկա արհեստ մըն է իրեն. ինչպէս ամէն ճշմարիտ գրագէտի համար: Մեղի անծանօթ չէ տիպարը անոնց՝ որ տարին երկու նորավէպ նետեցին մէջտեղ և «ամպհոն»ներ կոչուեցան գրականութեան, անոնց՝ որ փայլուն մուտքէ մը ետք դադալիք եղան, որովհետեւ իրենց աղնւագարը դիւրաբեկ գըտնուեցաւ հարուածին տակ կամ որովհետեւ այլեւս աչխարհի ըսելիք չունէին, անոնց՝ վարժապետներուն և օրագրողներուն՝ որոնք գրագէտ եղան անունի չփոթութիւնով:

Մենք Եղիան կը գտնենք իր գրագէտի (ecrivain) դէմքով, իր առաջին փորձերուն մէջ. արտակարգ պայքարի մը հոսանքէն տարուած, մէկ ձեռքով բռնած Նոր կեանքը, միւսով փիլիսոփայական Բառարանները, յետոյ Մտսիսի սիւնակներուն մէջ, յետոյ Երկրագունտին և Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժումին ճակատը: Այսօր խմբագրական մը մէկուն մէջ, վաղը քերթուած մը միւսին մէջ, հոս քննադատական մը, հոն ակնախօսութիւն մը, տղին Օրագրութիւն մը, անդին Յիշատակիրք մը, անտեսագիտական տեսութիւն մը, խմասատասիրական գասախօսութիւն, լեզուաբանական ուսումնասիրութիւն մը: Եւ ասիկա աւելի քան քառորդ դար, հազիւ քանի մը անգամ քանի մը տարուան դադարով ընդմիջուած, հիւանդի անկողնին մէջէն, յիմարի արդելարանին մէջէն, ամէն տեղ միաժամանակ, ամէն օրթերթի ու ամէն հանդէսի մէջ, ամենէն աննչանէն ամենէն համբաւուածը, ամենէն պահպանողականէն ամենէն ազատականը: Եւ անոնք ամէնն ալ ճար-

տար, ինքզինքին ամէն և ինքզինքը ճանչցող մասներէ եկած, իր ինքնայատուկ ձեւով, ցուցադրումի (exposition) իր ճաշակիսք խաղերով և մերթ չնորհ ունեցող թափթփածութեամբ,

Այս ամփոփ նօթերը անոր համար որ տակաւին կը մընայ ուսումնասիրութիւնը իր մեծադոյն սիրողոսը ամբողջացնող երեսներուն որոնք մեզ կը սպիպէն չատ բան առնելու քառին սովորական իմաստէն:

Դարձեալ՝ վերջացնելով այդ նօթերը, կ'ըսենք որ կ'ուզենք անոր միակուռ և խորունկ խարիսխներու վրայ հիմնուած պրակտն յիշատակարան մը ըլլալու փառքը: Վաղնզի ունենալով տարրերը, ունենալով սարսուռը և կայծը, տառապեցաւ յաւիտեան՝ զանազանք համադրելու և զանգուածի մը մէջ չաղուելու ճիգին առջև, այն ճիգին՝ որ իսկական պրագէտը կը յատկանշէ մեզ, որ կը կանոնաւորէ ցրուումները և ամբողջութեան մը մէջ կը սեւեռէ զանոնք:

Թերևս իր ժամանակն է պատճառը որ զոհացած է անոր պատառիկներով, ու Թերևս ամբողջ հայ պրակտնութիւնը— արևմտահայ— որ քաջալերած է կտոր կտոր սպառումը և չէ պարտադրած հեղինակին՝ ամբողջական յօրինուածքի մը տպագրումը: Երեւակայեցէք նաև պրագէտին նիւթական և բարոյական չրջապարը, Պոլիսը անոր առջև՝ որ ճառերուն կը ծափահարէ և յօդուածները կը գովէ, բայց գիրք մը ձեռք չ'առնէր:

Եւ Թերևս իր խոր արուեստագէտի խառնուածքն է որ արդիւնք ըլլայ անոր չիրի և ուղեղի անսպառ նոյնութիւնը պրագէտին առաջին օրերէն մինչև վերջնական:

Գրագէտի մը անհրաժեշտ եղող յատկանշական երեսը դժնդակօրէն պակսած է իրեն: Իրմէ հոգեբանական կացութիւն մը, ուժգին ու տարածուն յուզում մը, իր անուան կապուած անթիւերի էջ մը երբեք անմիջապէս չի ներկայանար մեր մտքին՝ երբ կ'ոգեկոչենք իր յիշատակը:

III

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

Սահմանադրութեան խանդավառ տարիներէն ետք եր-
բեմն կ'ելլեն նոր անուններ՝ որոնց ամբողջ գործունէու-
թիւնը կու գայ ամփոփուիլ դաստիարակութեան չուրջ: Նա-
խորդ չրջանի ոգին տեղի կու տայ աւելի հանդարտ ու համ-
բերող ձգտումներու որոնք այս անգամ ազգային իտէալին
կը պառնան քերականութեան և ճառերու դրականութեամբ
մը: Կը չատնայ թիւը նորաբաց վարժարաններուն և եթէ Կաթ-
ղիկոսը կը քաչուի՝ Սկիւտարը կու գայ բռնել անոր տեղը ար-
ժանաւոր կերպով:

Եւ այդ չրջանի բանաստեղծութիւնը կը կնքուի սերուն-
դին անստոյգ և որոնող կայունութեամբը: Նախորդ օրերուն
անամէջ բայց մեծուռոյց և աղմկող բանաստեղծութեան կը
յաջորդէ ուրիշ մը՝ նոյնքան անամէջ ու ցուրտ, բայց աւելի
դանդաղ և ժժգոյն:

Չենք կրնար ծտար ազդեցութեան ոեւէ հարազատ ու ա-
րուչ նկարագիր երևան հանել մեր դրականութեան այդ չրջա-
նին մէջ որ պիտի հասնի մինչև 90ի սկիզբները: Ոսմանգիզ-
մը որուն եղափոխութիւնը վերջ կը գտնէ Ֆրանսայի մէջ
1850ին, մեր մէջ հազիւ 80ին իր լիակատար արտայայտու-
թիւնը կը ստանայ, Բայց մեր ոսմանգիզմը սրտին խորէն հաս-
նող ինքնիկ ժայթքում մը չէ և ոչինչով կրնայ բաղդատուիլ
1830ի մեծ երևոյթին հետ: Ցեղային գերազոյն իտէալ մը
կամ պատմական վայրկեանի մը հոգեբանութիւնը չէ որ

առն կու տայ անոնց: Անոնք պիտի վնտռեն յուզումը ներքին թեւարրանքներու մէջ, բայց հոն կը հանդիպին ընթերցումներու յիշատակին միայն: Եւ քանի որ ժամանակը չ'ընծայեր քացատապէս օժտեալ մը, այլևս անկարելի կը դառնայ անոր մէջ ընդգծել ոեւէ արժանիք:

Լիմը, Էդիթը կու գան երբեմն անոնց չրթունքներուն վրայ, բայց 1820ի քացատապէս անձնական բանաստեղծը ոչ մէկ ձեւով կրնար իրը տիպար ծառայել ուրիշներուն: 1850ին յաջորդող Ֆրանսական չարժումները մեզի համար անհասանելի կը մնան, քանի որ անոնք իրենց երկրին մէջ իսկ տակաւին հարիւ կրնային իջնել ժողովուրդին:

Ժամանակը չ'ընծայեր քացատապէս օժտեալ մը. ան՛ տորագծելի կէսը:

Մէկ քանի ճշմարիտ արուեստագէտի խառնուածքներ ո՛րոնք երեւցան այդ չրջանին, չի կրցան ինքզինքին փրկել իրենց ժամանակէն: Բայց դիմէ բոլորովին դուրս ինկող հանճարը որ ժամանակ չի ճանչնար, քացակայեցաւ միշտ:

Ու դարձեալ լեզուն ալ կը պակսի անոնց: Գրաբարախառն է ան եւ նոյն քերթուածին մէջ տողէ տող գոյն կը փոխէ տաղաչափական տեխնիքներու համեմատ: Եւ արուեստի ամենադոյդն դեղեցկութիւնը որ անոնց համար կարելի պիտի ըլլար իրականացնել՝ կը կորսուի թերի լեզուի մը խառնակութեանց մէջ:

Տեսնելէ ետք Դուրեանը, չենք կրնար աւելի ժամանակ ձգել անոր վերջնական ձեւաւորումին: Լեզուի օրինակը դոր ան կու տար՝ այլևս անիմաստ կը դարձնէր իրենց գրչին արժանի աչխարհարարի մը որոնումը:

Անոնց նիւթերը արուսաւոր նոյնութիւն մը եւ հասարակութիւն մը կը ներկայացնեն: Գրական անբարեխղճութիւնները մէջ անճանաչելի դարձած բանաստեղծութիւնը, անկումի այդ չրջանին այցելաքարդի դեր կը կատարէ: Սմէն հարանիք կամ յուղարկաւորութիւն, ամէն կնունք կամ տաքեղարձ ունի իր բանաստեղծը որ վսեմ քերթուածով մը կ'անմահացնէ զայն:

Տօներու եւ յաւիտենական աչնան ու գարնան, ծովուն ու լուսնին այդ երդիչներուն ամբողջ գործին մէջ անկարելի է տեսրակ մը կամ դիտել վայրկեանի մը կամ կեցուածքի մը բանաստեղծականութիւնը որ անձնականութիւն մը խտացնէ:

Կարելի պիտի ըլլար քանի մը էջի մէջ ամփոփել ամբողջ տարօրինակութիւնը այդ բանաստեղծութեան, իր յուզումին բոլոր խորութեամբը, իր մտքի ու հաւատքի հորիզոնին բոլոր լայնութեամբը եւ արուեստին բոլոր դիւաերովը եւ հրապոյրներովը, ու դարձեալ պիտի ունենայինք էջ մը ժժդոյն ու դրքնակ՝ ուրկէ ամբողջ սերունդ մը իր հանճարը վերցուցած է:

Նորէն, ասիկա մէկը չէ այն պարադաններէն որ կը դիտուին դրականութիւններուն մէջ: Ամբոխի մը պարադան չէ այս որ վարպետի մը եռեւէն կ'երթայ՝ առնելով անոր գործէն իր նորութեան համայքը եւ բաժնելով ամենուն անոր բիւրեղացուցած դեղեցկութիւնը:

Շրջանը այդ երեւոյթը չ'ընծայեր: Չես դիտեր ինչո՞ւ ա՛նոր սերունդը աւելի բանաստեղծի գործը կը կատարէ քան կօշիկակարինը կամ մեքենագործինը: Միամիտ այլ հաւատաւոր հաւատքով մը անոնք կը համակերպին անոդոք օրէնքին որ բանաստեղծելու պարտքը կը դնէր ամէն վարժապետի եւ ամէն խմբագրի վզին: Եւ քիչիկ մը փառասիրութիւնը զոր չատ չէին տեսներ իրենց այս անցաւոր աշխարհին մէջ, այդ երանելի օրերուն դրականութեամբ միայն կ'իրագործուէր:

Յորդոր մը՝ որ գոյն մը կ'ամփոփէ՝ 1882ին հրատարակուած դրքի մը կողքին, ժամանակ մը կ'ամփոփէր(*): Ոչ մէկ աստեն բանաստեղծը այնքան խաղալիք դարձած է տապալական հարկադրութիւններու: Ոտանաւորը տեսակ մը ձեռքի ճարտարութիւն է ուր ածականներու երկար տողանցումներ իրարու կը յաջորդեն յանդերու հոգեզմայլ նմանաձայնութիւններ կատուցանելով:

(*) Գրական գրօսանք, Յովհաննէս Սեթեան.

Գրականութեան մասին խորունկ եւ առողջ հասկացողութեան մը պակասը պատճառ դարձաւ որ գրողները չգիտենան իրենց չափը եւ պատմութիւնը բանաստեղծութեան համար սխալ բայց աղնուական լուծումներ մը փոխարէն ինքնակոչ տաղաչափներու չաղակրատութիւնները արձանագրէ։

*
* *

Ահա՛ այն չրջանակը որուն մէջ պիտի գայ զեւեղուիլ Եղիայի բանաստեղծական գործը։

Անիկա ցրուած է թերթերու մէջ առանց առանձին հատորով մը ամփոփուիլ կարենալու։ Անոր քերթուածները կը սկսին հրատարակուիլ Շարժումին մէջ, երկրորդ տարիէն քակսեալ, եւ կը չարունակուին մինչեւ իր դրական գործունէութեան վերջերը։ Երկրագունտին մէջ չատ ցանցառ է անոնց թիւը, դրեթէ տասը հատ, հինգ տարուան ընթացքին։ Այս երկուքին դադրելէն ետք իր ոտանաւորները կ'երեւին ժամանակի բոլոր թերթերուն մէջ, որոնց կը բերէր պատահական աչխատակցութիւնը։

Իր վայրկեաններուն ոչնչացուցածներէն զատ, ժահէն ետք կարդ մը անտիպ ոտանաւորներ հրատարակուեցան զանազան տեղեր, բայց դեռ կը մնան հատուկտորներ որոնք առանց մէկ քանիներու չափազանց պահասիրութեան ալ չատ քիչ նոր բան պիտի ճանչցնէին մեզ —քան ինչ որ պիտի կարծուէր— իբր հատանական զանազանութիւններ մէկուէ մը ուրուն մչատուն փոփոխութիւնները այլեւս նոյնութիւն մը եւ քնական վիճակ մը կը ստեղծեն իր անձին համար։

I

Եղիայի բանաստեղծական գործը կը բաժնենք երկուքի, այն որ կը սկսի 1884էն եւ կը տեւէ մինչեւ 90ի սկիզբները, եւ այն որ՝ 90էն ետքի արտադրութիւնն է եւ որ արժանի կ'ընէ զայն՝ իրմով զբաղելու իբր տաղանդի բանաստեղծ մը։

Չափազանց որոշ բաժանում մը չէ անչուչտ ասիկա, քանի որ պիտի մատնանչենք ոտանաւորներ որոնց նկարագիրը չփոթուի ետքի արտադրութեանց հետ։

Այդ առաջին մասին մէջ, անիկա աւուր պատշաճի նիւթեր բանաստեղծն է, մահեր, մկրտութիւններ, հիւանդութիւն մը բառական են դինքը ներշնչելու։ Շնորհակալիքներ, նոր տարիի ողջոյններ, «ի պատասխանի» դրուած ոտանաւորներ դրեթէ ամբողջութիւնը կը դրաւեն իր գործին այն մասին որ լեցուց Երկրագունտի և Գր. եւ Իմաստասիրական Շարժումի էջերը։

Կարելի է նաև հոն հանդիպիլ այն տեսակէն քերթուածներու զորս ինք սապէս կը սահմանէ 99ի Մասիսին մէջ. «ոտանաւոր շարադրութիւն մ'ի խորն իմաստասիրական մտածում մ'ունենալով մերթ կամ բնաւ խորհ չունենալով, ուստի եւ բնաւ մտածում կամ դաղափար իր մէջ»։(*)

Քարոզներ են անոնք որ կը կարծեն իրենց խորքին մէջ մեծագոյն իմաստասիրութիւն մը ամփոփել և որոնք բառական կ'ըլլան իրեն ապահովելու «իմաստասէր-բանաստեղծ»ի տիտղոսը(**)։ Ինքն իսկ կը գրէ Աղբիւրին մէջ. «Եղիա Տէմիրճիպաշեան կը ստեղծէ իրական եւ իմաստասիրական բանաստեղծութիւնն»։ Ատոնք անշուշտ կ'արդարանան այն մեծաւոր փակագծեալ ծանօթութիւններով որ կ'երեւին քերթուածներուն դլուխը. «Եղերգ իմաստասիրական», «Հոգեբանական ուսումնասիրութիւն», չատ անգամ վախնալով որ ձեւ բնաբանով մը.

«Ոչինչ ստեղծանի, ոչինչ եղծանի»։

Եղիայի համար այդ տարիներուն անկարելի կ'ըլլայ գլուխ հանել իրական ներշնչումէ եւ բանաստեղծական յուզումէ։ Իր գործունէութեան անհամար երեսներուն մէջ անիկա չի կրնար որոշել իր տաղանդին դոյնը և հոն հակեցնել իր կարողութիւններուն ամբողջ ծանրութիւնը։ Ու քիչ մը ժամանակը որ դասարաններէն և իմբռագրատուներէն պիտի աւելնար՝ կը սպառի ամենէն այլազան աշխատութիւններով։ Իրեն ան-

(*) Մասիս, 1899, թ. 8—9։

(*) «Բան եւ Աստուած» Գր. եւ Իմաս. Շարժում, 1886, էջ 38։ —«Թորոս պէյ Ագնուր», Գր. եւ Իմաս. Շարժում, 1885, էջ 195. — «փոշի», Մասիս, 1887.— «կօշկաջինջն», Արկրագունտ, 1886։

կարելի է հոգեկան վիճակ մը պահել երկար ժամանակ, ապրիլ անոր հետ, ճանչնալ զայն իր բոլոր երեսներով և աշխատուած արուեստով մը տալ մեզ ամբողջական գործ մը որ սիրտ մը կամ ժամանակ մը խտացնէր իր մէջ: Ատոր փոխարէն կարճ բայց ուժգին վայրկեանն ալ կը պակսի անոր: Եթէ ոչ տեւական բայց զօրաւոր ցնցումը որ բաւական էր յանառեղծական առեղծուածի մը համար՝ մինչեւ հասուն տարիքը չի հանդիսիր անոր: Ան կը ներկայանայ ամենէն թեթեւ ու վիժած ձեւին տակ. տողեր են անոնք, ոճի փայլակներ, բացառիկ երեւակայութեան մը մանրանկարային մէկ յօրինուածը որ վայրկեանի մը մէջ կը բարձրանայ, խնդալու համար անմիջապէս: Սկիզբ մը երբեմն որ կը վերջանայ ամենէն ողորմելի ձեւով, և տաք ու վազող վերջ մը, դանդաղ ամբողջութեան մը վրայ:

Եղեայի բանաստեղծական գործին մէջ տեղ չունին մայիս ու լուսին, արշալոյսներ, վերջալոյսներ և ամբողջ բնութիւնը, այլ անոր ոսանաւորները ընկերական և բնականական պատահարներու արձագանգն են և իրը այդ աւելի յարմար ալպօմներու մէջ ամփոփուելու քան հասարակութեան ներկայացուելու: Հոն է որ կը գտնեն իրենց պայծառութիւնը, եթէ ոչ արժանիքը, և կը փրկուին այն մթութենէն որ յաճախ կը պարուրէ դիրենք: Հոն, չկրնալու զերազանց դատարուի մը տակ, չէ կրցած գտնել անանկ տողեր՝ կոչում ընել այն տեսակ պատկերներու՝ որոնք դուրս հանէին զինքը իր ժամանակէն: Անոնց մէջ չկայ ամենանրբին զգայնութեան մը հոդորդականութիւնը, ամենակատարեալ արուեստով մը ձեւ առած պատկերացումներու չնորհը, կամ իր վհատութեան, յուսահատութեան, տարակոյսներուն պատմութիւնը: Թեթեւ, մակերեսային յուզումներ, յաճախ հասարակ սրամտութիւն միայն, ալփասանական ոսանաւոր մըն է անորը այդ տարիներուն, եւ որ մեզ կը ներկայանայ ամենէն դժբաղդ ու չարչարատին արուեստով:

Վերջապէս, ամէն բանէ առաջ չափուած տողերու արուեստագէտը չէ Եղեա. ոսանաւորներ ալ գրած է, և ա՛յդ-

չափ մխայն։ Մեզի դժուար է այսօր ատիպուած ըլլալ իր դրութենն այդ մասր ուսումնասիրութեան մը առարկայ ընելու։ Անոր կը նայինք մենք իրր դործ մր՝ որ չէ կրցած մօտենալ միջակութեան և որ մնծ անունէ մը ատորագրուած՝ դիպուածով՝ կր հարկադրէ մեզ իր առջև կանդ առնելու։

Անոր մասնակը կը հարատարձրին մամբ ու մեռելական պատկերներու մէջ.

« Ցերիկամուռնդ յածին ատուերք դամբանին ».

Հաղուագիպ չեն ոտանաւորներ ուր յուշադրուի «պիւալին», գազրելի դգացողութիւններու ճաչակը, չունեցու հաչիւն, ոսկորներու յօդուածմ և ամրան տաքին մէջ նեխած դիակներուն «բո՛յրը»։

« Ոհ, դիակաց սիրեմ բո՛յրն, եւ մանաւանդ ատթ յառաջ»։

Եւ նկարագրութիւններ դերեզմանատուններու, «մահուհարամ»ներու.

« Ուր ծիծաղնուկ լռեն եւ վէմք բարբառին»։

Ահա ինչ որ կը դնէ Եղիա ինքզինքէն, թէև անբացատրելի ճաչակ մը միայն, թերևս չատ բռնազբօսիկ ու կեղծ։ Ու իր յանդգնութիւնը, ևորէն։ Անկարելի է ուրանալ անոր ոտանաւորին բօն մը որ զայն կ՝որոշէ ժամանակի քանաստեղծութեան անձև խմորին մէջէն։ Անիկա չունի անոր պլխէն գարնուածի կոտրածութիւնը, այն միշտ վերապահ ու կիսկատար չարժումները որոնք կր վախնան նուազ ապրեցած արտայայտութենէ։

Յանդուգն է, ատիկա իրեն կու տայ անանկ դիրքեր, որոնց իր մօտ միայն հանդիպած ենք և որոնք իր մօտ միայն կը տանան իրենց հանդիսաւոր լրջութիւնը։ Ու Յիսուս ոտանաւորը պիտի յանգի ի վերջոյ Ըմբոստ Յարութենէն։

Ու Յիսուսը(*) (1885) յքատած Աստուծոյ համար ոտանաւ-

(*) Երկրագունա, 1886, էջ 68։

ման կարեկցութեամբ լեցուն ոտանաւոր մըն է որ մեզ անդիմադրելի կերպով կը յիշեցնէ այն հսօսմ ընդ Աստուծոյն, ճիշդ տասը տարի ետք գրուած եւ չատ է տարբիներու այդ միջոցը որ կը բաժնէ բանաստեղծին տողերը.

Դաս առանձին ընդմէջ երկրին եւ երկնից
Վերուստ ոչ ձայն, քեզ վարի ձայնք յուրատ կան
... Եւ սուրբ մատեանքն, ազգաց փարոսք երկնային,
Կան յըստուերին, եւ գոգցես իմն են դողդոջ։

(Ա. Ցիսաս)

Խանձարուրիդ համար չըկայ սուրբ մատր.
Մոգաց շըրթունք չեն յիղձերը ա՛լ անունդ
... Արցունքդ, արիւնդ, հին թուրծդ ու նոր պատուիրանդ
Անդնդոց խորն են, Տէ՛ր, ինչ որ մեզ տըւիր։

(հսօսմ ընդ Աստուծոյ)

Նկարագրութենէ մը ետք անկեալ ատտուածութեան բռնապետ ափսոսանքէ մը աւելի արդարացի հղելութիւն մը հաստատումը (constatation) կարելի է տեսնել, անիկա կ'ուզենայ իր բանաստեղծի մշտափոխոխ մէկ վայրկեանին ապաստորութիւնը և

« Ըզգամ թէ մահդ է մերձ, եղբա՛յր իմ եւ Տէ՛ր,
Եւ բանամ սիրտս, զի հոն, Ցիսո՛ւսդ իմ, հանգչի՛ս...»։

Պատկեր մը իր ամբողջ կեանքին մէջ յաճախած է իրեն. խաչը՝ ոտքերուն տակ «դատարկ մուր գանկ»ով, եւ իղձ մը՝ անոր չնորհիւ փրկութեան. «Անյաղթելի բնութեան հակազդեցութեամբ՝ իրաւ է՝ կ'առուգանամ երբ երբեմն, եւ ինձ կը թուի թէ պատպիճի փոխարկուած՝ կը պլլուիմ խաչին բառնակ թեւերուն(*): *Նոյնը դարձեալ հսօսմ ընդ Աստուծոյին մէջ.*

Վերածնէի՛... թո՛ղուն Տէ՛ր, խաչդ ինծի թող։

Բայց ատենցմէ առաջ, 1886ին, Նիսմանան դեռ չատ յարդի էր իր մօտ և խաչը իրեն՝ իր հոգիին փրկութեանը համար՝ Ցիսուսէն ալ մեծ մէկը կը յանձնարարէ.

Դանկ մը դատարկ խաչին առ ոտս, սեաւ ու սառն,

(*)Սրեւելք, 1891. Մայիս 8.

Ինձ խօսեցաւ անշուրթ բերնովն անակռայ,
«Այս լեռնէն բարձր, ցիտաւէն հին, նաեւ մեծ,
Լեռ մը, մարդ մը կայ, ո՛ն, ի Հինտ, Բենարէս»։

Այս երկար ոտանաւորը ուղղուած է Յովհաննէս Սէթեանի որ կը հարցնէր իրեն.

«Ընդէ՞ր արդեօք մեծ տրտմութիւնն ես դիտեր, եղիա՛»։

Անգեղն երգին և Առ Ցիտաւեն հետ կարելի է ասոր մէջ ալ ճանչնալ յաղթութեան ասպր մը։ Հոն կ'ըլլայ պատմութիւնը իր մանկութեան և անկէ վերջ դժնդակ որոնումը «աշխարհի առեղծուածոց բառին», ու հնդիկ անուններու կրկնուած ոգեկոչումներ՝ իրենց հմայքով և հնչականութեամբ այժ կը բերեն իր տողերուն։ Ես ի վերջոյ անտեղի է չըհաւատալ անկեղծութեան որ կ'ըսէ.

Ես զայն ցանկամ, զանէացումն իմ եսին
Յանյատակ ծոց, տիեզերաց անպարոյր,
... Գանկն իմ լիցի թաղար ծաղկին սրբարոյր.
... Դիշերախառն, Յովհան, ի ծայնդ յարուցեալ
Յբմահ տրտում, պատասխան տամ «Զը գիտեմ».
Հարցմանն՝ զոր ինձ ուղղես ի խոր դու յուզեալ·
«Ընդէ՞ր արդեօք մեծ տրտմութիւնն ես եղիա»
Գիտութիւնս է, տենջս է միակ Նիրվանա՛...»։

*
* *

Կարելի չէր որ Եղիայի վերլիսափայական յաւակնութիւնները իր բանաստեղծութեան մէջ ալ տեղ չգտնէին։ Այդ տեսակէտով բացառապէս չահեկան է Անգեղն Երգը «որուն հետ հայ հերքութիւնը կը թեւակոխէ նոր շրջանի մը —իմաստասիրական չրջանին— մէջ։

Եւ կը չարունակէ. «Ըսուած է թէ բանաստեղծութիւնն իմաստասիրութեան հետ ամհաւոտ է։ Գուցէ տողերով ալ յաջողիմ հակառակն ապացուցանել, եթէ չմատնեն գիս անճնական դժբախտութիւնիս, իմ վեհագոյն մուսայ»։

Տիրող պատկերին յաջող ընտրութիւնը ինքնատիպ չէ սակայն. թէև հաղուստէպ՝ բայց դարձեալ կարելի է անոր քով վեր հանել անդիսակից վերյիշումներ։ Փոխ առնուած

ընկու ձևեր են անոնք. սիրուած ռահնաւորի մը ձգած դաբրիմաիը որուն համեմատ կ'իջնեն իր ստեղծումները, կամ կեցուածքներ՝ որոնց թատերականութիւնը չահագործուած է ուրիշներէ: Անգեղն Երգը տարօրինակ կերպով մեզ կ՝ յիշեցնէ Էտկառ Բօյի Le Corbeau-ն.

Սեւ մեծ թուչուն մը սեւ ամպի նման
Մեծ սեւամիւղ գլուխս վերեւ միշտ գայ ման

Մոռցուած էջերու չուրջ գարձող այս աչխատութեան մէջ ամփոփումները անօգուտ չենք համարիր: Ու կը չարունակէ.

Մարմնոյս վրայ, մարմնոյս շուրջն յար թեւածէ,
Հիւծեալն իմ անձ — ասեմ — արիւնք մեռաճ է:

Անոր թեւերուն տակ կը չրջի երկրի վրայ, այն օրէն ի վեր ուր՝ տասը տարի (*) առաջ՝ Մոտայի ժայռին գագաթը նեւթն և Նիրվանան մատնեցին զինքը: Եդերական թուչունին թեւերուն տակ կը թափառի և ա՛լ չկայ տուրբ հաւատք,

... Ես դիակ մ'եմ մշտատև,
Անգեղ միս ոսկ, թէեւ մանկանց ալ դասեր:
... Ա՜հ, սեւ թուչուն, տատնակ ամէ է, ալ չէ՞ բաւ,
Մարմինս, ատա՛ղ, լափելով յար՝ չը հատա՞ս:

Նիւթը և Նիրվանան են անտարակոյս որ իմաստասիրականի ծիրանին պիտի հագցնեն քերթուած են: Չի կասկածիր թէ ուրիշներ յաջողցուցած են փորձը, առանց ինքնակենսագրութեան: Իր «վեհագոյն մուսայէ», ա՛տա, կը մատնեն գինքը՝ որ «տայ մանկանց ալ դասեր»!

Բայց երբ հաւանի հրաժարիլ ըր ռահնձած պարտականութիւններէն, քերթուածը կը չահի: Անոր տողերը միս ու կենդանութիւն առացած են, որովհետև պատկերներով է որ կը խօսուի հոն: Ու յանդերու անսովոր հոգածութիւնը անոր կը բերէ որոչ ներդաշնակութիւն մը:

Սիրոյ արտայայտութիւնը կրցած է գոհանալ քանի մը

(*) 1874ի անմոռանալի փորձ. ռահնաւորը գրուած է 1884ին:

պզտիկ ոտանաւորներով։ Երբ ամէնէն հասարակ նիւթերը քաւական են ղինքը ներշնչելու, քնարերգութեան այդ մայր եղակը կը լոէ իր մօտ։ Առ Մելա, առ Նայիա, Նաոխնա, Աստիանա, Ծաղկանոյշ ուղղուած քառեակները արամատութեան նմոյշներ են աւելի քան իրական զգացումի մը հաղորդութիւնը։ Աւելի եաքը՝ չափազանց ակրոպետուած է մտաւոր ասրով եւ այդ յարը բան մը չ'ըսեր իրեն։

Եղիա Երբեմն կը փորձէ իրապաշտ պատկերներ որոնք թափանցող աչքի մը եւ կարեկից չահագրգռութեան մը փոխարէն didactique բան մը ունին իրենց մէջ որ չափազանց զգալի կը դարձնէ գրական առդիմիքը(*)։

*
* *

. Հոգ չէ թէ անիկա ըսէ Փանոսեանին համար, «հաւիրակոխան ծաւրեն դուրս եկնելու, տարօրինակ բան մ'ընելու դիտաւորութիւ՞մբ արդեօք այն ատիճան կ'արհամարհի Գեղակատարութեան, Տաղաչափութեան ու Տրամաբանութեան կանոններն», մենք իրեն կը մօտենանք մոռնալով բոլոր տաղաչափական տուէքները, սահանց վնասուելու բաղդատութեան եղերք տանմանուած կանոններու հետ։ Այդ տեսակ աչխատութիւն մը մեզի պիտի տար երկար չարքեր յանդերձ անհատատարիմ յաջորդութեանց, անսահմանելի և անկարելի աղումներու, բառերու՝ որոնք կ'արչաւեն հատածին մէկ թեւէն միւսը, չափի յանկարծական փոփոխութիւններ որոնք անկարելի կը դարձնեն ընթերցումին չարունակութիւնը։ Անոր ոտանաւորները առաւել քան երբէք արձակուսնակ են։ Անոնք ամէնէն աւելի կը տատապին կշռոյթի rythme պակասէն և իր ամենէն յաջող հատուածներուն մէջ իսկ չատ հազուադէպ է որ բարդութեանց նոր ձեւեր և նմանաձայնական թելադրանքներ կարենան իրականացնել որոշ կշռոյթ մը։ Օրէնք ու վայելչութիւն արհամարհող այդ յանդգնութիւնները, արտայայտութեան նորութիւն-

(*) «Եանգօ», «Գնչուն», Կօչկաշինշը», եւլն.

նները, վայրկենական ատիպումներու տակ ստեղծուած բառերը զինքը պիտի մօտեցնէին սեմպոլիսթներուն, բայց տառից վոխարէն ոչ միայն անիկա չէ իրագուցած անանց վարպետութիւնը խորքի տեսակէտով, այլ և չունի ներքին երաժշտութեան ու չափի մտահոգութիւնները որ այդ ամէնուն տեղ յուզումին խուսափող վայրկեանը պիտի տային։ Ստանկ effetներ չեն անոր տողերուն նպատակը։ Կ'ընէ այդ ամէնը ուրիշներու դժբախտութիւնը ունի facile ըլլալու։ Բայց անոր վայելուչ անխնամութիւններու facilité չէ, անիկա անփոյթ ու կոճակները քակած չարաղրող մըն է որ երբէք համբերութիւնը պիտի չունենայ իսկական նկրչուժի վայրկեաններուն մէջ ալ արուեստի հոգածութեանց վրայ կանգ առնելու։

II

Հապուաղէպ երեւոյթ մը չէ դրողներու կեանքին մէջ որ նոյնիսկ հասուն տարիքին, անփայլ նախընթացէ մը հետ առնոց գործը ենթարկուի յանկարծական փոփոխումի և անակնկալ արժանիքներ ու տարրեր երեւան գան անոր մէջ։ Հապուաղէպ չէ նոյնպէս անկումը և նոյնիսկ ժամանակաւոր կամ տեւական լռութիւնը։

Ընթայի բանաստեղծական գործը նոր հանգամանք մը կը առանայ 90էն առաք։ 95ին՝ երբ կը քաչուի Խասպիւղ՝ կ'արտադրէ մէկ քանին այն օտանաւորներէն որոնք կոչուած են կեանքի, իր լայնածաւալ գործին մէջէն։

Հրատարակութիւն հետ հետ կեանքը չէ սպրեւս, պարապ մնացած էջեր լեցնելու կոչուած օտանաւորներ չեն. այլ ինքզինքին մէջ սուզուած, իր ծանրութենէն ճնշուած հոգիի մը արտաղեղումները։

Շունչը եւ նիւթերը կը փոխուին, Շարժումի «Տաղարան»ին յաճախ զուարթ ու անփոյթ չեչտը մարած է ալ։ Դժգոհ ու ցաւոտ, ամենամեծ ատառպանքի տակ ճնշուած, աստուածներու հետ կը խօսի ան երբեմն, երբեմն մեռելներու

չուրջ կը դիզերի ու քիչ անգամ կրնայ գտնել իր անդորրութիւնը առուներուն և մթութեան մէջ։

Այն տարիներուն ուր Եղիա իր լաւագոյն ոտանաւորները կը ձեւէր, նոր երեւոյթներ, բանաստեղծութեան մէջ ալ, կը հետեւէին արձակին։

Յուզական տարրերով չափազանց լեցուն, մշուշային ու հալած ոտանաւորը, ուր տարտամ ու մաշած պատկերը անօգուտ զարդ մըն էր ու չէր գօրեր քիչ մը relief ու չօշափելի անկիւններ եւ կարկառներ տալու անոր, այս ուղղութեամբ ձեւափոխումի մը կ'ենթարկուի 90էն ետք։ Եւ սակայն, այդ ետքիններն ալ, ամենէն տագնապաւորները, անոնք որ նոր էին և անոնք որ հինէն հասնող, կու տային դրած մը սկար չունչով, առանց բարձր հեւքերու և ամօթխած աղուորութեամբ։

Եղիայի ոտանաւորը չի խուսափիր ժամանակի ոգիէն և կը յարմարի պատկերներու տողանցումներէն ջիղ ու կարծրութիւն առացած ձեւերով։ Բայց նորէն անոր չեչաը ժամանակինը չէ. իր պոռացող բողոքը, անկարելի յուսահատութիւնը և սրտառուչ քէնը ունին անտարակոյս հանդիսաւորութիւն մը և պարտադրող թախծութիւն մը։

Իսկ միւս կողմէ անոր պատկերները չեն կրնար ձեւընկալ (plastique) պայծառութեամբ մը գծադրուիլ տիրող խորքին վրայ։

Անոր մտածումը պատկերներով կ'իրագործուի, բայց, նոյնպէս, աւելի կը մտածէ իր պատկերները քան կը տեսնէ։ Իր հոսող ու միգամածային երեւակայութիւնը, անկարող միտ ու մարմին ղրկուած ձեւերու առերծութեան և անընդունակ՝ գրաւելու իրականութեանց չղթայաւորում մը որ չարժի իմանալի տիեզերքի մը մէջ, յայնօրէն կը չտեսադործուի սակայն մտածումի հատուածներու, բառական պատկերներու համար։ Եղիա կը յաջողցնէ առարկայացումներ՝ որոնք կ'իրագործուին կասկածելի լացուած քէ մը հաղիւ ընդունելութեան վրայ,

Զեւերուն հրահանգիչ կարկառներէն չէ որ իրեն կը ներչնչուին պատկերները, այլ մասնաւոր մերձեցումներու, իմաստական աշխատութիւններու և քիչ անդամ (ստանաւորին վրայ կը խօսինք) ձայնական հանդիսաւորութիւններու թելադրանքէն: Եւ ասով չեն կրնար ասանձալ իրենց թանձրացումը, իրենց ցցումները և խորացումները, զիրենք սահմանող չրջադիծերուն ճշտութիւնը և պայծառութիւնը: Մօրհրդանչանի դերը ցորս յաճախ կու տայ իր պատկերացումներուն՝ կը նպաստէ անոնց այդ հանգամանքին:

Այս գիտողութենանց մեծ մասին վրայ Հրայր Մուրինի վերլուծումը բաւական լոյս կը սփռէ:

*
* *

Երբա 1899ի Մարիսին մէջ հրատարակեց երկու ստանաւորներ, գրուած չորս տարի առաջ, Յաստիւղի մէջ, Ներածութեան մը հետ զոր սապէս կը վերջացնէր.

«Ամենեն դժբաղդ տարիներուս մէջ գրած տպերս են...: Իմիւ թի բանաստեղծին ըրած բարիքին իրենց ընթերցողուն ալ ընեին»: *Մուրքն նուիրուած քերթուած մըն է ա*նանցմէ առաջինը. «զիս ամենեն աւելի ներշնչողը մութն եղած է միշտ. իրիկուան ստուերներն, անդնդոց ու հոգւոյն մութ ալիքը, խաչն — իր ոտքի մութ գանկն ու իր գլխուն վրայ մութ ամպը. սեւ մազերն ու սեւ աչքերը. գոռալն ու անգղը քունն ու փորարիկը. ինչ որ սեւ կ'երգի եւ ինչ որ սեւ կը թորէ:»

Այդ ճաշակը, որուն անգրադարձանք քիչ մը վերը, չի բաւականանար Մուրքին նուիրուած տողերով միայն: Հոն տգեղութիւններու և չարագուշակ բաներու համար ունեցած իր միտումը առիթ կը գտնէ արտայայտութեան, երբ կը հարցնէ Մուրքին իր քաղցրութեան պատճառը.

Բոյներուն վախ՞ն գրեզ յօրինէ
... Կամ ուղե՞ն ուտես մարդուն՝ երբ նընջէ,

Երկար քերթուած մըն է Հրայր Մուրինը(*): Սիրոյ ա-

(*) «Հրայր Մուրին» ընդհանուր խորագիր մին է որ կ'երթայ Ռոստոմի քեզի Պատուծոյին վրայ ալ. զայն կը պահենք դիտութեան համար:

թեանը մէջ հազիւ տեղ մը կը չփոթինք դերասանի մը աչքը պահելու համար: Անիկա չարք մըն է պատկերներու որոնք երաքու կը յաջորդին անակնկալ նորութեամբ մը:

Թերևս, բանի, նեղութին բնաւորութիւնն է որ տուեալ մը կը ձգէ առարկաներուն վրայ: Բայց, միայն անոնց լուսաւոր դիծերը և երեսները չեն որ ընդունակ են մեր աչքը ապասորելու: Այն է պատճառը՝ որ փոխանակ գծագրելու իր պատկերները, կը բացատրէ ու կը պատմէ դանոնք: Սկիզբէն մինչև վերջը թուում մըն է ոտանաւորը բոլոր այն վիճակներուն որոնց մէջ կը յայտնուի մարթը. «գոհարին պատեան, հոգւոյս մթնոլորտ», Թաչուհին կարօտ, դառնալու համար իր բոյնին և նորամոլներուն՝ իրենց ինջախորշը պարուրելու:

Բայց անոր մտածումը կը պատի անանկ գեղիններու վրայ որոնք իրեն միայն հասանելի ձևացած են: Անիկա կը յաջողի հասնիլ մատնրամասնութիւններու՝ որոնք պիտի խուսափէին հասարակ արուեստագէտներէ և որոնք իր պատկերացումին (représentation) կը բերեն տեսակ մը չօշափելիութիւն: Բայց նոքէն այդ պատկերացումը առնելի մեր մտքին կը խօսի քան աչքերուն, որովհետև ինքն իսկ դանոնք տեսողական ապասորութենէ մը չէ որ կը քաղէ, այլ դանոնք կը բռնէ մտքի ստրօքնական հասողութեամբ մը: Ինք միայն կրնայ ձեղի յիշեցնել մարթը որ կը լեցնէ մարզարիտը.

Ու մարգարիտը դու կ'առլնուս, մո՛ւթ:

Անոր աչքերը ընդունակ են երթալու մինչև գոգին մէջ ծալուած ծոմնկերուն և անուժներուն, ուր մարթը կը ճնշուի և մինչեւ տակը ճերմակ թևերուն՝ ուր մարթը մերթ դնդնդան կը դնէ...:

Ո՞չ բու թևդ ըզրկէ աղօթքն երկնաձեմ,
Ո՞չ թևդ որ զըրկէ մարդն յարգանքի մօր:

Անա քերթուած մը որուն երկրորդ բանին վրայ խոհուրդ մը չի չարժիր, որուն մէջ խորհրդանշան մը խարացուած չի ատնիր մեզ և հոյս դաղափար մը չի բանար մեր

մաքին առջեւ։ Բայց որ կը գրաւէ ու կը համակէ մեզ, որովհետեւ լեցուած է պատկերներով։

Եղիա իր եռաքի տարիներուն հնչեակներ միայն գրեց։ Անոնց առաջին եւ երրորդ տունին մէջ կ'ընդլայնուի պատկեր մը ու յաջորդ տուներուն մէջ պարզուող դաղափարին խորհրդանշանը պիտի ըլլայ. կամ հակառակն է որ կը պատահի եւ պատկերը կը մնայ վերջի տուներուն (Կայծոռիկը)։(*)

Այդ պատկերները մեզի համար անմերձենալի տեղերէ քերուած չեն, բայց դանոնք տեսնելու եւ ներկայացնելու ձեւն է որ նոր է իր մօտ։ Լեռն է ան, կամ ծայրը, կամ Ծովը, Ողկոյզ մը, թերեւս միջատ մը։ Լեզուի մեծ ժուժկալութեամբ մը, առանց ածականներու քայքայիչ ու թուլցնող միջամտութեան, առնելէն սեղմ, ձգուած արտայայտութեամբ, անկիւ կրցած է առարկայացնել դիտնալ յաճախող մտապատկերը։ Հակառակ մեծ ղրկինիկ մը ըլլալու, իր ոտանաւորներուն մէջ չենք հանդիպիր մէկէ մը որուն յուզում մը լեցնէ մեզ ու աւելնայ։ Զգացական վիճակներու հաղորդութիւնը երբեք չէ կրցած պարունակուիլ չափուած ու համրուած տողերու մէջ։ Միտակը(**) բաւական չէ մեզ ապահովցընելու թէ աւելի յաջող պիտի ըլլար ան այդ մասին, եթէ փորձէր ազատ չափը։

Ամենէն յաճախ հազիւ պատկերներուն ստեղծը կը զիմանայ հատանումներուն եւ պատչաճեցումներուն զորս կը պահանջէ ոտանաւորը։ Բայց նոքին հազուադէպ չէ որ խոյս տայ իրմէ իրականութեան չօշափումը, իմաստը փախչի, Ֆռազը պակսի ու մնայ առկախ, զուգորդութիւնները կորսընցընեն իրենց յարաբերութիւնները եւ ամբողջ կառուցուածքը փլչի այլեւս (Ըմբոստ Ցաւոթիւնի վերջին մասը)։ Հակառակ իր պատկերացումներուն նորութեան, հակառակ իր անակնկալ եւ յանդուգն կեցուածքներուն, երբեք չէ կրցած

(*) **Ամենուն Տաթեցոյցը**, Թէոդիկ, 1910 (Անտիպ)։

(**) «**Միտակ**», «Պատկեր Աշխ. Դրականութեան, Յ. Փուրպէն, 1893։

խորացնել ինքզինքը: Եւ իր յաջողած կատարներուն մէջ ամենէն աւելի կը տեսնենք մէկը որ իր յուսահատութիւնը եւ հիւանդագին զժգոհանքը ցուցուցած է ինքնասիրական ներկայացումի մը միջոցաւ: Եթէ յուզական տարրը կը պակսի, առարկայական ու մտմտուկով պատկերացումներն ալ մեզի նոր հորիզոններու չեն առաջնորդեր:

Հետեւեալը լաւագոյն օրինակ մըն է բոլոր այդ հնչեակներուն մէջէն եւ բաւական՝ անհրաժեշտ լոյսը քերելու մեր ըսածներուն.

ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՅ ԴԱՌՆՈՒԹԵԱՆ (*)

Եւ երբ ծովուն կաթիլն յետին ցաւագի՛ր
Հուսկ հոսանուտ իր հեւքին մէջ պրկելով
Լուսաբերին նշուլագեղ կաթ գորով,
Պիտի յառնէ շիրմէն, համակ եւ ա չքի

Պիտի փոխուի կմախս հանդէպ երկընքի,
Եւ զոհերուն բոլոր ինքեան ձըգելով
Կուտակալ արցունքը դարերո՛վ, դարերո՛վ
Անդնդոց մէջ հոսանք վրայ հոսանքի՛

Պիտի հեղու կազմելով նոր ովկէան
Մկրտութեան աւազան նոր մարդկութեան.
Ցարեա՛ւ Պայրըն, երգաբարիչն անհուն.

Եւ ոյք ապա յարեան յերկրի կամ ծընան
Եւ յաւազան մըրճեցան դառնութեան
Պիտ' ըլլան տէրն, եւ ո՛չ ըսորուին ալ կեանքին:

*
* *

Դասականներէ հաք որոնց մօտ կրօնքը ոչքան դիպուած մը նոյնքան ալ մասնաւոր կառուցում մըն է և ուր գրական ամօթխածութիւնը չի թոյլատրեր երբեք գեղումներ, ոճականիկ գրականութիւնը կը յայտնուի կրօնական ներշնչումներով լեցուած: Անոր քնարերգութիւնը իր մեծութեան նըկարագիրը կը պարտի այն պատկերներուն և զգայական մթնոլորտին ուր տիւզերականին ու անճանաչելիին խորհուրդը կը սպառի ամէն վայրկեան: Կրօնքը որ կը ցամքեցնէր բնական-

(*) **Բագին**, 1911, թիւ 2 (Անտիպ).

ցական սարսուռը և մոռնալը հիմայ կը լեցնէ ամբողջ գրականութիւնը և դայն կը հակեցնէ դէպի քնարերգութիւն։

Ասիկա տեղը ամբողջ ատենքիննութիւն դարձնել մէջ և անոր ամենէն հաքի բանաստեղծներն ալ բոլորովին նոր եղանակներով (procédé) կը յաջողին մեր ժամանակներուն վերապրեցնել կրօնական ոգին ու անոնց մէջ կը հանդիպինք իսկական ներշնչումին որ դէպի Աստուած կ'առաջնորդէ։

Եղիա մէկն է անոնցմէ որոնք ֆրանսական այդ չունչը մեզի փոխադրելու վարձը կ'ընեն։

Այդ սեռին և իր բանաստեղծական դրծին մէջ յաջողածներէն է Ռոսֆ րնդ Աստուծոյն։ Հոն կեցուածքին արտասովորութեանը և անիրականութեանը մէջ անիկա կը խօսի սլատակերներու նոր ու սրտի հասնող լեզուով մը։

Բայց խուռնկի ծխուններով գաղջցուցած դեղնութիւնը չէ որ պիտի պահէ անոր պատկերներուն երեսին վրայ ու մինոլորտին մէջ եւ կրօնական զգացումը չէ որ կը չրջապատի այնտեղ ամենէն աւելի։ Մեծ իմաստութեամբ մը մանկացած այդ քերթուածը հաւատալի մը բայազանչութիւնը չէ անոնք այլ զրական fiction մը ուր կը յայտնուի Եղիան յաւէտ անկարող ինքզինքը ճնշող և տարնտղուած «նոր զգայնութիւններու» ծարաւով։ Անիկա ինքնախաբութիւնն է մէկու մը որ հաւատալ չի կրնար և սուրբ սարսափելի ճնշումին առակ չի կրնար ճչդել իր յուզումին պոռը ու կը տարուի Աստուծոյ հետ դէմ առ դէմ խօսակցութեան մը.

Ռոսֆ րնդ Աստուծոյ

Անիկա կը սկսի արարչութեան հինցած նոյնութեանց թուումով և մեղադրանքով մը Աստուծոյ ուղղուած.

Ա՛վ իմ Աստուածս, արարչութիւնդ ալ հինցաւ.

Ցամաքները նոյն տեղը կը գրաւեն միշտ, նոյն չորը մեզ ամէն դիշեր կը հանեն աստղերէն,

Եւ... խաչիս նոյն երիսթ թեւերն յար գամես։

Հին անցութեան ամենէն ծայրայեղ տարրներուն գրաւած

այս առանձաւորին մէջ անկարելի էր որ երեւան չի գար Յիսուսի կողքին խաչուող Եղիան։

Ու յետոյ վերադարձ մը դէպի անցեալը վարպով, մայիսով, բոյրով ու բուրվառով լեցուն, և ըղձական ապառնիի մը մէջ փափաք մը վերածնունդի ուր ինքը Յոչոն՝ Թաթի Տիրոջը խաչին վրայ։

Քրիստոնէական վարդապետութիւնը անմահ չի մնար և անիկա «Սէր» կ'ադաղակէ արարչութեան խմորին տեղ որ կը հատնի։

Ջենք ուզեր քնաւ որ այս քերթուածին մէջ երեն կարելի ըլլար առարկայացնել դիանալ ստօր մչուչներու մէջ մարմին առած ենիճագիտակցական վիճակ մը։ Հոն կը նայինք մենք տեսնելու համար բանաստեղծ մը որ բոլոր ձևերուն և իրերուն և անոնց աստուածներուն հպատակէն Թրթռալով խաչ մը կը փնտռէ հանգչելու համար. անիկա չի նոյնանար անչուշտ քրիստոնէական խաչին հետ այլ պիտի ծառայէ կրելու փիկուիթեան անվերջ որոնումներէ ծնած առասպանքի ոգիի մը թեւերը և անոր Աստուածը չ'երեւիր մեզի իր քաղցրակեր ժպիտով ու բարի խաչուողի ձերմակ լամներով։

Բայց անկարելի է չհաւատալ անկեղծութեանը պատասանքին որ կ'ըսէ.

Ա՜հ, Տէր իմ, իջնենք անդունդն անյատակ,
Հոն է, կատած խաչիդ տերը մութն — որ գօրէն։

Այստեղ սակայն անիկա կը կորանցնէ ինքզինքը, խօսքը կը պղտորի եւ չենք կրնար հասկնալ յաջորդ տողերուն մէջ ալիքներուն տակ կորսուած Սեւը։

Բայց անդրադարձը չուտ է, քնութիւնը մչտանոտ է եւ ներդաշնակ.

Հրաշածայն նա բիւրամատն է դաշնակ։

Ջայն չենք լսեր մենք, նիւթապաշտ արուեստի մը ծառաները ու կը հրաւիրէ Աստուածը դէպի անդունդներուն խորը ուր են բոլոր քրիստոնեայ նկրտնչումները որ հնչին թեւերէն կը ծնին Յոչոններու պէս։

Ու դարձեալ Թուումը կը չարունակուի ամէն անոնց զորս առաւ մինէ անդունդը։ Ա՛լ մոռնալը Աստուծոյ անունը չեն յեղյեղեր և անոր խանձարուրին համար չկայ սուրբ մնալ։ Եւ հրաւէր մը դարձեալ դէպի անդունդին խորը ուր պահուած են ինչ որ մնդ սուաւ։ Այն իրր անկորնչելի և խոր,

Ե՛կ, իջնենք հոն։ Հանենք ի լոյս արեգին
Ինչ որ կորոյս անմտութիւնն ... իւաստնոց,
Թոյլ պիտի տաս որ ի խոր անդրը վըհին
Ջո՛ւ ետեւէդ իջնեմ, բարձանց տէ՛ր՝ խորոց
Չի ետեւէդ գիս Գողգոթա հանեցին...։

Ահա այս քերթուածը որ Եղիայի դրչին մէկ երկու լաւագոյն կտորներէն է։ Անիկա թափանցող է ու ներդաշնակ։ Հակառակ իր անկատարութեանց, մթութեանց ու կշռոյթի պակասին, անմիջապէս կը համակէ մնդ։

Հոն կան գիւտեր, հնդնութիւն ու իր յատկանական մտադարութիւնը։

Չի ետեւէդ գիս Գողգոթա հանեցին...։

V

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏԸ

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏԸ

Եղիա Տէմիրճիպաշեան անհուն զգայնութիւն (sensibilité) մըն է։ Սարսուած մը ջիղերու՝ որոնք կը տառապին մշտադրդիռ ընցականութենէ մը։

Ամբողջ գերդաստանի մը յատկանիշն է ջիղերու այդ բնոյթը. ինչ որ բաւեցաւ Եղիայի ժառանգական աղդակրութեանց մասին՝ կը գտնէ իր ամբողջ կարեւորութիւնը անոր կաթեկան (affectif) անձնաւորութեան վերակազմութեան մէջ։ Անիկա զգայուն է ծնունդով, ինքզինքին պարտադրած կեանցաղով, ուղեղին ընդունած ճակատագրական հարուածով։ Զգայուն էր, այնքան զգայուն՝ որ առկէ չմարացաւ։

Անոր կեանքը չեղաւ անոնցմէ որոնք ջղային բացառիկ դրութիւն մը, կը տանին ի վերջոյ փթացումի։ Իր բոլոր ծայրայեղութիւնները ուրիշ բան չեն ըներ եթէ ոչ դերազգռել այդ դրութիւնը։ Եւ այդ ծայրայեղութեանց տարիներուն է է որ կը հանդիպին անոր տաղանդին ամենէն յատկանշական արտադրութիւնները։ Վերջապէս, անիկա ամենէն աւելի ժառաւածն է ջիղերու ապնուականութեամբը, որոնք առոր համար չկրցան խուսափիլ ջլախտէն։

Մեծ զգայնութեան մը հետ Եղիա ունի երեւակայութիւն մը որուն առջեւ հարկ է կանգ առնել։ Շահեկան է ճշդել անոր ձեւը։ Առիկա մեզ պիտի տայ այն տեսակ յատկանիշեր այդ կարողութենէն՝ որոնց իր մօտ միայն պատահած ենք եւ որոնք մեզ կը մատնանշեն որոշ դասի մը հարազատ տիպարը։

Նախ բնությիւնը այդ երեւակայութեան: Անիկա կը բացուի աչխարհի մը մէջ որ լոյսին աւելի մշուշով ողողուած է, ուր առարկաները գիծէ աւելի գոյն ունին: Անոր պատկերները ո՛րոշ ու թանձրացեալ անհատականութեամբ մը, ձեւքնկալ ամբողջութեամբ մը չէ որ կը ներկայանան, այլ կը կորսուին տարտամութեան մը մէջ որ կը ջնջէ ու կը մաշեցնէ զանոնք և անոնց մէջէն կը պահէ մանրամասնութիւն մը որ պիտի խուսափէր սովորական աչքերէ և որ նախընտրուած է զգացական ու տպաւորական վարկեանի մը քմայքէն: Բայց ատիկա բաւական է ոչ միայն մեր առջև վերակենդանացնելու պատկերը, այլ նաև մեզ հաղորդելու արուեստագէտին տրամադրութիւնը փոփոխական այդ պահուն մէջ:

Ան կը ծնի ու կ'ընդլայնի ո՛չ արտաքին զգացողութիւններէ (sensation), այլ ներքին զգացումներէ ու թելադրութիւններէ: Անոր յատկանիշը էապէս ներքնական է:

Եւ բացառիկ ձևով մը պատահական ու չատ անգամ անպիտակից կապեր են որ կը կառավարեն այդ պատկերներուն ու հոգեկան վիճակներուն զուգադրութիւնները և յարաբերութիւնները: Այդ կապերուն մէջ կարելի չէ միայն գտնել մտային սղոսկներու ճչգրտութիւնը եւ զուգադրութեանց սովորական ձևերու յաճախութիւնը, այլ հեռաւոր ու փախչող մերձեցումներ որոնց դրդապատճառը կը խուսափի ենթակայէն ալ և որոնց անձնատուր կ'ըլլայ ան կարեկան վիճակի մը մղումին տարուած: Եւ մանաւանդ ձայնական հանգիսութիւններ ոչ միայն միացման գիծը կ'ըլլան անոր պատկերացումներուն, այլ և զայն կ'առաջնորդեն նոյնիսկ իր մտքին տրամաբանական աչխատութիւններուն մէջ:

Եւ յետոյ՝ տարօրոշութիւնը այդ երեւակայութեան, այսպէս բսելու համար:

Եթէ արուեստագէտի մը արտադրութիւններն են որ մեզի պիտի ծանօթացնեն իր հանճարը բաղկացնող տարրերուն մասին, մենք չենք կրնար Եղիայի մէջ ճանչնալ իրակուած երեւակայութիւն մը որ թեւ բանայ անսահման տարածութիւններու վրայ, «մբցողարհն վեր ուր օդ չկայ»: Թերեւս կասկա-

ծելի պիտի թուի ասիկա։ Ան օրերուն ուր տակաւին կը խօսէին իր վրայ, մարդիկ սիրած էին համոզող գեղեցկութիւնը պատկերներուն՝ որ մեզի պիտի բացատրէին անոր «անհատականի եւեւէլներ», սակէ սար ինքնալին ճախրանքը, «երբեմն աւելի անդին ուր պարապուրիւնը կը տիրէ ալ»։ Հակառակ անոր որ իր երեւակայութեան ձնը, այնպէս ինչպէս առեանք, ամենէն աւելի ձեռնատու էր այդ կարգի ծաւալումներու, իր գրական պատասխաններուն մէջ անիկա հաղիւ-քանի մը անգամ կրցած է քաշել գիծեր որոնց չափազանց կօտուքիւնը աչք առնէ, որոնց նկարագրական ձգտումը մեզի դուշակել տայ երեւակայութիւն մը որ միշտ բնազանց պիտի չըլլար ազատ բնազանցումներու։ Մեզի կը թուի թէ անիկա մարդ մըն է որ միտքն կրցած է հրազանքի անձնատուր ըլլալ առանց առկախ անոնց առարկայացման ճիգին։

Եւ յետոյ թերևս իր նիւթերուն բնատուքիւնը ամենէն աւելի նպաստած ըլլայ իր երեւակայութեան այդ կաշկանդումին։ Մեր Նորավէպի չըլլանին նախակարապետը ըլլալու իր յատկութիւնը, իրապաշտներէ կանխելու միտումները յառաջ կը բերին իր ստեղծագործութեան այն բոլոր ձեւաղեղծումները որ տեղի կու տայ վիժումներուն՝ որոնց վրայ խօսուեցաւ արդէն։ Կը տեղծէ, փոքր համեմատութիւններու վրայ, եղերերու չըլլալով մը, հակադրութիւն մը Ժանթաաիի վիպասանութեան (Բօ, Հօֆման), ուր անբերական ու տարօրինակ միջավայրի մը մէջ անձեր եւ իրողութիւններ իրարու կը յաջորդեն համաձայն որոմատանութեան ամենէն խիստ պահանջումներն և պատկերները կը գծագրուին ամենէն ծայրայեղ իրապաշտութեամբ։ Եղիայի մօտ միջնորդը ընտրուած է մեր չուրջէն ու մեզի համար ամենէն չօշափելի իրականութիւններէ, բայց դէպքերը ու դէմքերը կը չարժին մշուշի մէջ և որոնք կը տարածեն իրենց տարտամութիւնը և անիրականութիւնը միջավայրին վրայ ալ։

Եղիայի իմացականութիւնը չէ այն որ կը գործէ վերլուծումներով և վերացական կերպաղութիւններով (élaboration)։ Անոր մտքին աշխատանքը կ'իրականանայ չօշափելի պատ-

հերնեռով ու նչաններով, ինչ որ իրեն կը թոյլատրէ գաղափարներուն վրայէն սահելու բառական ճարտարութիւն մը։ Իր մտքին այդ ինքնայատուկ ձևը երբէ անկարող կը դարձնէ զայն ապացուցումներու և տրամաբանական կառուցումներու, կը մնայ առաւել քան երբեք թիլատրական։

Անոր երեւակայութիւնը կը սպառի, հետևաբար, պատկերներու, մանրանկարային ստեղծումներուն մէջ։ Ոչ ոք իրեն չափ ունեցած է այն ոճը զոր «պատկերալից» կը կոչեն։

Իր երեւակայութեամբը, դարձեալ, տարուած յաջորդական պատկերներէ, չէ կրցած կեդրոնի մը չուրջ այդ տարատարկները յարդարել մեծ յօրինուածներու ի խնդիր։ Ատկէ՝ ինչպէս իր կամքի տակառ սիւնին՝ ամբողջական գործ մը տալու անկարելիութիւնը անոր համար, որովհետև արուեստի գործ մը երբէ բացը չէ վայրկենական բռնկումի մը, արդիւնքն է յարուած ճիդերու և հոգեկան վիճակի մը երկար պահպանումին։

Ու ամէն բան, չքնապատի պայմաններր, իր տագնապայոյզ կիները, դիւրաբեկ կամքը ու մշտափոփոխ իր դատողութիւնները կը դատապարտէին զինքը որ չկարենայ ցուցադրել մարդոց առջև լայնաբաց գանձը իր բանաստեղծութեան որ գանոնք բռնէր կեանքով ու արիւնով տրոփուն զգայնութեան մը սարսուռովը, վանդի, որքան ալ ցնցուն ու խորին, անոր զգայնութիւնը չկրցաւ երբէք պարունակել ապրուած վայրկեանի մը դողը, այն դողը՝ զոր, իր օրերուն, իրեն քով հասարակ արուեստագէտներ պատցուցին մեր մարթին վրայ։ որովհետև անոր մէջ դրին բան մը որ կեանքէն կու գար, անոր ջերմ ու բիրտ ցայտումէն։ Անոր արուեստը որոշադրուած (déterminé) է անոր զգայնութենէն եւ այդ զգայնութիւնը չկրցաւ մեզի բերել «նոր սարսուռ մը»։

Բայց նորէն իր երեւակայութիւնն է որ ամենէն աւելի արժեցուցած է իր տաղանդը։ Եթէ անընդունակ եղաւ երկար ու բարձր սաւառնումի, ուշաւ կատարեալ հատուածներ, մանանակի խոյակներ, կրցաւ իրականացնել փախչող դիպեցկութիւնները հետանկեալ անկիւններուն։ Անիկա քանդակ-

ներու դաղանիքով պարտկեց մարմարին կասկածելի ազնուութիւնը: Մամուռի խաբող կանանչութիւններով խորութիւններու պատրանքը ստեղծեց:

*
* *

Այդ երեւակայութիւնը, որուն վրայ մինչ ամպեր կան, կը յաջողի, հազուադէպօրէն, ցայդալոյս մը ստեղծել, ամէն ծրկիրներու և ամէն դարերու կայծակներովը ճեղքուած: Եւ անկէ կրնանք ընդհնչմարել կարելիութիւնը Եղիայի մը՝ որուն քամակը աչխարհներ պատցնէ իրեն հետ:

Վէպ մը, երաժչտութիւն մը, բաւական են որ անոր հոգիին խորը տատանող բոլոր տարտամ բաղձանքները, ծանօթ աչխարհները ձգելու անսանձելի ցանկութիւնները, այլութեան անդիմադրելի երազները, կեղծ հայրենաբաղձութիւնները օտար և անծանօթ երկիրներու, հեռաւոր դարերու համար, անդսպելի զմայլանքը և պաչտամունքը անոնց քաղաքակրթութիւններուն հանդէպ, ձեւ ու մարմին առնեն և դառնան միտական պատկեր մը որուն տեւական մտապաչարումը իր անկարելիութեամբ կը հատցնէ զայն:

Այդպէս է որ ընթերցումէ մը ետք օրերով անոր ուղեղին կը տիրէ «իր ազնուականներով ու դղեակներով այն Սպանիան, հայրենիքը Ֆանթիզիին or իր կեանքին է»: Եւ չի կրնար դուրս ելլել «Ալհամպրայեն, ուր ինքը Արեւելից արեոյս մըն է բոյն դրած Արեւմտից այդ Արեւելասմանչ ապարաններն մէջ»:(*)

Դարձեալ նոյն ձեւով իր երազային ճամբորդութեանց մէջ կը կրէ խորունկ հրապոյրը հնդիկ կրօնական յօրինուածներուն:

Բոլոր այս կիսատ ու հազուադէպ արտայայտութիւնները հազիւ բաւական կ'ըլլան քիչ մը պայծառութիւն բերելու անոր մինչ ամպոտ երեւակայութեան մասին: Եւ այդ ցայգալոյսը նչմարելէ աւելի մեզ ստիպուած ենք ենթադրել:

Սրուեստի այն անսահման կարելիութիւնները որ բաց էին այդ կարգի երեւակայութեան մը և այդ կարգի հոգեկան վիճակներու առջեւ, Եղիան լռութեան միայն կը հրաւիրեն: Եւ

(*)Մաննգուարէ, «Մայսավերջեան Օրագիր, 1901, թիւ 46·

իր ամենէն յաջող հատուածները, ամենէն կատարեալ գծագրութիւնները և վերլուծումները այդ կարելիութիւններուն ընծայած կալուածէն են, այն կալուածէն՝ ուր հրաժարած իր «իրական» պատմուածքներէն, իմաստասիրական ուսումնասիրութիւններէն, անհատապիտական դատախօսութիւններէն ու խմբագրականներէն, անկիա մեզի պիտի տանէր իր քմայքին հետ դէպի իրեն ընտանի ու հասկանալի միջավայրեր։

Բայց Շահնազարեանի մը խղճին սարգ գնդութեան մէջ պէտք է ճանչնալ զգացած և հաւատարակիտ քայլերը դեռ պատանեկի մատղաշ ու անխոց ուղեղին, բոլոր ժամանակներուն և անոնց դէմքերուն չուրջ, անոայիաք՝ դէպքերու եւ թուականներու խառնակոյտի մը մէջէն։ Մտքի այդ ոյժը անդամ մըն ալ չպատահեցաւ իրեն։ Անկիա թերացաւ միշտ իր մօտ, նոյնիսկ աննշան յօդուածի մը յօրինուածքը կառավարելու համար։

Ամենէն տարօրինակն է անոր չարաշրութեան եղանակը։

Չունի չարաշրութեան եղանակ, պիտի ըսէինք, եթէ նախադասութեանց կազմութեան կամ ամբողջական հատուածի մը ձեւաւորումին անկատար կեդրոնը ամէն դրոյի համար երբեմն ինքնատիպութիւններ չյայտնէր։

Անոր յղացումը կը մարմնանայ ինքնաբուխակցային վիճակներու մութ թելադրանքներուն մէջ, առանց կատարումի (execution) պահուն մերկանալու իր տարտամ ու խուսափուկ հանդերձանքէն։

Զգայնութեան անկապ վիճակներ և հաւաքի ու համոզումի անհաչտ ծայրայեղութիւններ իրարու քով կու գան անոր յօդուածներուն մէջ ուր իրը միութեան պիծ կարելի է ճանչնալ միայն ամէն զոյներուն և ամէն ձեւերուն հրապոյրին ենթարկուելու ընդունակ իր հոգ։

Իրիկունը, «ամիսաման պահուն», վերջին յօդերուն եւ առաջին աստւերներուն հետ, Սէրքէսիէն Պէյքկծաշ հասնող չոգեկառքին սուլումը իրեն համար կը առնդէ ախորժեան աղօտ մշուշներու վիճակ մը ուր «անդրալապէս»(*) կը զրէ

(*) Երկրագունա, «Հմնկ, Հմնկ», 1888, էջ 141։

կառախառնքին տակ անձնատուր Հունկ գրաչարին նախրուած իր առաջին ուսումնասիրութիւնը(*)։ Դարձեալ անպատասխան գրած է անշուշտ կարգ մը դիրերու մասին լեզուաբանական այն ուսումնասիրութիւնը որուն տարօրինակ պատմութիւնը մեզ ձգած է Ս. Սրիխարեան(**), եւ որ կը վերջանայ Նիբելունգի ձօնուած տողերով։

Այդ անդարիւն ոսոխներուն կը տարուի ան մանաւանդ ամէն վայրկեան զրկին ծայրը եկող բառերէն որոնք սիրակաղնոյին կ'առաջնորդեն զինքը, առանց որ կանխատես ծրագրի մը հետեւելու մատնութիւնը փրկէ զինքը անոնցմէ։ Եէնիքէօյի նկարագրութեան մը պահուն Չիւրեանները ապարանքը իրեն կը յիշեցնէ Բագրատունին որ համ՝ «վեցդարի օրհնակներու վրայ ճկարապրած է հայ Բիւանդիոն Հայկազնոյս դիւցազնութիւնները»։ Եւ տակին պատճառ կ'ըլլայ որ այլեւս մոռցած իր նիւթը՝ ան մեզ խօսի Հայկ Պիւզանդին եւ անոր քննադատան դուն վրայ։ Օրինակներու բազմապատկութիւնը անօգուտ պիտի ըլլար։

Բառերու այդ թելադրութիւնները ո՛չ միայն իր գրութիւններուն հիմնական գիծերը կ'որոշարկեն (déterminer) այլեւ իր պատկերները ու յիշատակութիւնները. և յաճախ նոյնիսկ բառերու անիմաստ մերձեցումներով կը կարծէ տպաւորութիւնը ընել։ Լսելէ ետք մէկ պիտի պատասխանէ. «Երանի բացատրող բառարան մը», կ'ուզեցնէ.

«Բառարանի տեղ «բառախա՛ղ» պիտ' ըսեն գուցէ ոմանք, անգիտանալով թէ խաղն իմաստասիրութեան մէջ եւս ճաշ գեւս ընդարձակ ճառնակութիւն մը կը ստանայ»։

Բայց եթէ չկրցաւ տալ հատուած մը ուր գաղափարներու կամ եղելութիւններու եւ զգացումներու տրամաբանական շղթայութեամբ մը քակուէր մեր աչքին, անիկա իր բոլոր խոտոր գիծերուն մէջ դրաւ ինքզինքը՝ ամենէն այլազան զգա-

(*) Հունկի նախրուած վերջին երկու ոտանաւորները երեւցան 1892ի եւ 1893ի Մասիսներուն մէջ։

(**) Ռամքեար Գրանգաճեաքեան եւ Սրուեսան, Ս. Պետերբուրգ, 1903։

ցաղութիւններու և տրամադրութիւններու պրիսմակովը դուրս նաւորուած, ինքզինքը՝ իր բոլոր տագնապի և ցնծութեան ժամերուն մէջ, իր անվերապահ գաղտնաասացութիւններով, իր «պատեղի անկեղծութեամբ»,—բառը Տ.Կամսարականինն է:

Իր անձին ամբողջ խոհութեամբը կեդրոնացած իր ղդայարանքներուն վրայ, այս բանաստեղծը մաքուր խոշոր բիւրեղ մըն է իրերուն մէջատեղը դրուած՝ բոլոր ձայներուն և բոլոր ձեւերուն հանդէպ անվերջանալի թրթռացումէ մը բռնուած:

Ազատ ուղեղային գործունէութեան ծանր ու չրջահայեաց միջամտութիւններէն, կծիկ մը ջիղերու՝ մագնիսի ղգայնիկութեամբ լեցուած, անոր ինքնամփոփ և պարունակուած (contenu) ղգայնութիւնը սպառեցաւ պատկերներու և ձայներու հմայքը կրելու և իր թերաւարտ կեանքին պատրանքներ բաշխեղծելու համար: Կեանք մը՝ միշտ կիսատ, որուն միւս կէսը բռնի ինքնախաբութիւններով կը լրանայ, կեանք մը՝ որ կ'անցնի փակ պատուհաններով սենեակներու մէջ, վասն զի «միշտ գուշակել հաճ ակնյանդիման տեսնել սիրած է ճա»:

Այդ բոլոր խաբկանքներուն մէջ անիկա յօժարութեամբ զոհը ըլլալ պիտի ուզէր անտարակոյս անոնց որ պիտի հաւատացնէին իրեն և ուրիշներուն իր կարծեցեալ մժդունութիւնը «ցմահ՝ անյա՛գ ու վայրա՛գ ծծմամբն աւրջային իգաւուրթն համբուրից» եւ իրեն պիտի տային արտակարգ հաւատք մը փոխանակուած ժպիտներու, «խանդավառ սիրազեղ խօսակցութիւններու» համար:

Ամէն այդ ենթադրութիւնները, ամէն դոյութիւններուն եւ ամէն եղելութիւններուն հանդէպ զինքը կարեկան ծայրայեղ վիճակներու մատնող իր չափազանցութիւնները կ'ընեն որ իր տողերը լեցուին մեծ յուզումներ և ցնցուն տպաւորութիւններ բացատրելու կոչուած նախադասութիւններով, որոնց հաղուադէպ համադրութիւնները կը չինեն անոր մէկ քանի թանկագին հատուածները և ցրուումը անոնք՝ որ իրենց բառերու և նախադասութիւններու հմայքով վաղանցիկ փայլ մը ունեցան իրենց օրին:

Եւ արդէն մենք կը հասնինք Եղիան սահմանելու իբր էակ մը որ չատ նուրբ զգայնութեամբ, չատ առաձիգ ջիղերով և բացառիկ երեւակայութեամբ մը օժտուած, իր տպաւորութիւնները առած և տուած ժամանակ անոնց ինը դրոշմէ իր խառնուածքին կնիքը: Եւ մենք ուրիշ կերպ պիտի չկըրնայինք տալ սահմանը առնէն կատարեալ եւ առնէն խոր արուեստագէտին:

Պատմելու համար առնէն սովորական իրողութիւնները և առնէն սովորական հանդիպումները, առնէն աննշան հանդիպումները և կեցուածքները ունեցաւ չեչաեր՝ որոնց գաղտնիքը ինք միայն պահեց:

Զանոնք բանաստեղծականացուց անոնց մէջ դնելով յաւզումը առնէն խորունկ զգացողի, հոգ չէ թէ գայն պարուրնակելու համար նախադասութիւններ բաւական եղան: Եւ, բոլոր եղելութիւնները, բոլոր դիրքերը, բոլոր կացութիւնները տրամադիզէ ըրաւ բացատրութիւնով մը որուն արձագանգը դեռ կը հնչէ մեր ականջին առակ:

Բայց եթէ բաւերով չէ որ կ'ըլլայ խորապէս զգացուած գեղեցկութեան մը լրիւ իրականացումը, մեզի անկարելի է իր մօտ ճանչնալ ամբողջութիւն մը կատարելութեան ուիպարին մօտեցող, որուն տաղնապումը չյաճախեց երբէք իրեն: Եւ եթէ ցաւը անոր համար պատրաստութեան մը և զրգռութիւն մը եղաւ, եթէ հոգիէն ներս բերաւ այրող երանգ մը, երբէք չկրցաւ դառնալ ստեղծող: Եթէ տուաւ բառերու բեմադրութիւններ ու զանոնք դալարեց չարչարուած ձեւափոխումներով դուրս հանելու համար ներքին խռովափոթ պահը, չկրցաւ սակայն բռնել գայն վայրկեան մը իր փախուստին մէջ և գոռաղնեցուց յաջորդութիւնները չի զօրեցին տալու համար էջ մը որ պայծառանար լոյսովը աստուածային կատարելութեան:

Այն որ իր կեանքը անցուց ներքին զգացական վիճակներու հայեցողութեան (contemplation) վայելքովը, հազուագէպօրէն միայն կրցաւ անոնց առարկայացումը յաջողցնել ձեւի մը վրայ որ սակայն անխառն չէր անհարազատ տարրերէ:

Անոր ղրկում և դիտելու բոլոր կարողութիւնները, բաներու յարգարանքին իր ինքնայատուկ արուեստը, յուսահատութեան և ցնծութեան բոլոր արտայիները կը ասպածուին ու կը ցրուին իր անսահման գրքին մէջ ու եթէ կուտան անոր համակող հոգոտքականութիւնը մը կը մեռնին սակայն դիմանք կրող թերթերուն հետ։ Այդ ցրուած քանի մը անգամ միայն կրցած է աւիսիուել ու չարունակուիլ քիչ մը ատեն նեւիի մը չուրջ՝ ապրու համար արձակի քանի մը էջեր որոնք կը մնան աւելնէն հարազատ նմոյշները իր տաղանդին։ Այդպէս՝ մէկ քանի հատուածներ Աղջկան մը Օրագիրէն։

Հաղուագիւտ պատկերացումի մը յաջողութիւնը չէն անոնք, այլ «աննշուի կաթիլ մը»(*) որ բաւական է արտայայտութիւն տալու համար ամբողջ ներքին կացութեան մը, ամենէն թափանցող և ամենէն հոգոտքական ձեւերուն վրայ։

Բառերը ճիգեր են այնա, ճիգեր՝ որոնք պիտի բանին իր հոգւոյին մէջ վախչոտ վայրկեանին ցնզուկանալ թիւնը։ Անոնց տեսակին բանի ու տանջուած այլասիրութիւնը կը չափէ խորութիւնը յուզումին որ չի կրնար պարունակուիլ սովորական բառամթերքին մէջ և կը ստանայ դուրս բերելու համար անկարելին, դծագրելու համար «միլամածային պարը արտի ի-գակաճապոյճ յոյզերուն»։ Հոն այլևս պատկերներու տեսողական ներկայացումները չկան։ ոչ ալ զգայական վիճակներու բառական բացատրութիւնները, այլ յուզում մը որ կը վերանայ ամենուն մէջէն, որ չբռնուիլ, այլ կը թեւատրուի, մշուշ ու տարտամութիւն, երանութեան անբացատրելի իրերու, քամուած վարդերու անոլորտութիւնէն և տպաւորելու թափանցիկ ժպիտներ։ Ու ամէնը կաթիլի մը համար որ կը հոսի, Հոկտեմբերի լոյծ ու մթին կիրակիի մը մէջ։

«Եւ ոչ պատերազմ մը կրնայ տալ վրձինովն աննշուի կաթիլին բուն գոյնը. հիւանդի գոյնն է ան, զգայախուսիկ, անդրմբռնելի, գոյնն է հիւանդին որ մատնիլային հօդոյ մե-

(*) Գրիգորեան, «Ուռենուոյն երգն» (Աղջկան մը Օրագիրը). 1888, էջ 478։

տեւեն ակամայ կը տեսնեն տիեզերքն եւ որ փեսոյ մը հպմամբ միջն ի խորս հոգւոյն կը սարսռայ ջլաթուղդ»։

Կաթիլ մը որ կը հարուածէ ապակին ու կը սահի վար խոտոր փայլուն ակօսի մը մէջէն իրը թորեալ խակութիւնը գոլշ ու խոնաւ երկնքին.

«Հոսեցէ՛ք, հիւանդ կաթիլներ, մռայլ ովկեանուց ազի՛ վերածխութիւնք, ո՛ մաղձաբեր արտաշունչներ անդնդաբոյն ամպոց. բախեցէ՛ք ապակւոյն, հեղուկ ատամունք, ոյք հաճ զժանիս գիշախանձ գազանաց կը յօշէք ախտագգայուն արտիկս»։

Բայց երեւան կ'ելլէ քանաստեղծը որ չի կրնար տեւելի երկար պահել վայելքը նոյնիսկ տրտմութեան որ կը հոսի աչքին դիէ։

Եւ անոնց կը փոխուի տեսարանը.

«Այս ակամոզական եւ հոգեկան սեւեռմանց դեմ խիզախած էր հուսն եւ յաղթած էր այնց»։

Եւ՝ երազին մէջ՝ խնկաւէտ պարտէզը Ենիգիւղի Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցիին, «ուռենին արտասուաթորմ», և այն՝ զոր չէր տեսած Թատերաբեմին վրայ, Պարպարան(*), տեսա մորմուռին սիրատարփ. «Անա ուսին, Պարպարա, ի հեն իր երգն հայցէ ձա»։ Եւ ոսոխը ուռենիին երկարեցան մինչեւ աստեղն ու մինչեւ մարմարը եւ իւրաքանչիւր հիւղի ծայրն թանձր արտասուքներ խորհրդակաթ՝ Թափեցան վար(**)։

1898ին էր որ Եղիա գրեց Մեր Պոսփորը(***) երբ Եւրոպայէն վերադարձաւ։

Հոն աւելի մեզմ ու աւելի հանդարտ չունչ մըն է որ կը չրջագայի և բառերը մանիւ ընելու իր արուեստը կ'իրականացնէ յաջող երաժշտութիւն մը։ Իր լաւագոյն կատարներէն է, անտարակոյս, այդ հատուածը, բայց չատ բանի կը կարօտի դառնալու համար քանաստեղծ մը իսկոյն որ կուգայ կը

(*) Եղիա Պարպարա կ'ըսէ, փոխանակ Տէզտէմոնայի։

(**) Դէպի մարմարը երկարող ճիւղերուն այդ պատկերը կը գտնուի Տէզտէմոնայի երգին մէջ. նոյն երգը ամբողջութեամբ հրատարակուած է Մօնթէկիւի թարգմանութեան մէջ։

(***) **Բիւզանդիոն**, «Մեր Պոսֆորը», 1898, թիւ 544։

կանգնիլ այդ քաղաքին հանդէպ։ Մարդ ակամայ կը մտածէ թէնի մը կամ Ռընանի ոգեկոչումներուն հնութեանց առջեւ որոնք դարերը ոտքի կը հանեն ամենէն ինքնատիպ ձեւի մը վրայ և միշտ նոր բան մը ունին մեզի ըսելիք։ Եղիայի Պոլիսը մեռած յիշատակարան մըն է այդ տեսակէտով որուն ճնացորդները հողը պահած ըլլար մենէ։ Պատմական քանի մը յիշատակութիւններ եւ ակնարկութիւններ դասագրքերու համեմանէն անդին չեն անցնիր։ Եւ Եղիա աւելի բան մը ընել չէ փափաքած ապահովաբար։ Ու եթէ չենք տեսներ այդ Պոսֆորը, անիկա փայլուն ու նուագաւոր բառերու նպաստովը կրցած է ըսել մեզի սաստկութիւնը իր հառաչանքին «երբ չիղերը ածգամ մըն ալ հեռացնեին գիմբր Պոսֆորեն»։

Բայց Մոնմ՛զնը կը խտացնէ ամբողջ Եղիան իր գրելու արուեստին բոլոր թերութիւններովը եւ առաւելութիւններովը. ու այն վիճակներուն մէջ զորս իր զգայնութիւնը կը ստեղծէ իրեն համար և որոնք, ինչպէս ըսի, կ՛որոշադրեն իր արուեստագէտի դէմքը։

Հոն, անիկա ինքզինքն է որ posé կ՛ընէ մեր առջեւ եւ այս անգամ իր միսթիֆիէ ընող մարդու ձեւերը արգելք մը չեն որ մենք զայն տեսնենք չատ պայծառօրէն ու ապահովութեամբ իր առանձնակեացի ճշգրիտ կացութեան մէջ։

Լաւագոյն ինքնավերլուծումի էջն է թերեւս զոր ան թողած ըլլայ մեզի, թէեւ հոն չի խորասուզուիր ինքն իր մէջ, այլ կուտայ ինքզինքին արտաքին պատկերը, երբ՝ առաւօտուն՝ «դեռ ջուրն անդոհական երազոց հետքն երեսին վրայ ջնջած չէ», ակ ձեռքը երկարած ծաղիկներու խուրձի մը մէջ և ձախը ձգած կատուին լիզուններուն, աչքերը յառած կէտի մը վրայ, որ գարիի հատիկ մըն է գետնաքարչ, չոր տերեւի մը տակ ապաստանած։

Բայց հոն կը տեսնենք իր չափազանցուած ինքնաքննութիւնը, երբ ծայրայեղ ճշտութեամբ մը անիկա՝ իր չուրջը «բնութեան ժպիտին» մէջ կը գտնէ պատճառը խրախոյսին որ ինքը նետարանին կը գամէ։ Հոն կը գտնենք Եղիան որ վարագոյրները ձգած՝ կը խորհի իրերուն վրայ որ դուրսը՝ «մտած-

ցային երեւոյթներ կ'առնուն» եւ «տարածութիւնը հրեշտակադիմակ աստղերով կը շողշողացնէ եւ պարացիկ թռչնոց թեւօք կը բրդուացնէ զայն»։ *Եղիան՝ որ կը մտահոգուի ենթադրեալ դրացուհիներով՝ որոնք* «միմեանց հետ կը մրցին հաճոյ թուելու համար Մոնազին» *և որ պատի օրացոյցի մը պատկերը միայն ունի անսահման սիրով մը համակուելու համար, որ* «մսեղէն, լկամիս, հրաւեճ» *ակնարկներ կը նետէ հոն կիսամերկ բաղուկները երկարած սիրասարփ աղջկան, որ յետոյ կը տանի իր ակնարկները ուրիշ ինքնախաբեութիւններու, ուրիշ պատկերներու որոնք թափանցիկ շրջազգեստի մը մէջէն կ'արտափայլեն* «առնականազմ իգադիմակ մարմիններու ոսկեայ չողիւնն աներջասու»։

Բայց հոն է դարձեալ Եղիան, Եղիան՝ որ կ'ընկճուի փոթորկային մթութեան և աստուածային անխռով վեհափառութեան տակ զոր կը բերէ սենեակին մէջ պատկերը «վսեմ նուագահանիկ»(*), *ու կը ջնջուի, կը դադրի այլևս, և կու տայ morbide դրականութեան այն յուսահատեցնող էջը, զոր կ'արտագրենք միայն, երբ*

... «Թանձրախիտ եւ անսահման այն խուռնարծակ գիսակին ստուերաց ներքեւ ոյք կը մթնշաղեն սենեկին բոլոր սպիտակութիւններն արեան եւ իգական, դանդիւի ու սարսուռի զգայնութեանց մէյն կը փակէ աչքերը եւ...

***

Եւ կ'ունկնդրէ Պէթոֆընի **Փաթորիկին**...

***

«Իր ներքնահայեաց աչքերն յայնժամ պտոյտներ կ'ընեն մարմնոյն երակաց մէջ, յորս արեան գնտակը կը մանրին ընդհանուր զգայնութեան այդ սաստկայոյզ խռովութեան մէջ։ Փոթորկին ցանցառ լայն թանձր մութ-ներմակ կայլակներուն տակ աւելի մութ կ'երեւին իր արեան ոլոռունք խիտ կարմիր մանրադիտակտն հոսանուտ մարգարիտք զորս, Մոնազն՝ երեւակայութեան աներեւակ ունելիովն երակներէն դուրս կը հանէ ոսկի թելեր անոնց մէջէն կ'անցընէ կամ ոսկի օղակաց վրայ զանոնք կը շարէ, գինդ, մատնի, մանեակ ապարանջան կը շինէ, եւ դագաղին մէջ

(*) **Մոնա՛զը** նուիրուած է երաժիշտի մը որ իրեն նուագած էր Պէթովէնի **Մահուան Խայլերգը**.

ուր յանգգայս փոխադրած է զայն արեան սպառումն, դատարկերակ ու դեղնորակ, կը կանչէ՝ վերապահնալ արեան միակ իտացեալ ուրան մը գերմարդկային ուժով՝ զաղջկունս զոյս սիրած է, եւ կրնուիրէ միոյն մատնին արիւնէ, միւսոյն մանեակն արիւնէ, այլ ուրեմն ապարանջանն արիւնէ, եւ... կ'ունկնդրէ Պէթոֆընի Փառատեն Համլերգին:

Իսկ վերապահնալ արեան գնդակն, առ ո՞ զայն պիտի նուիրէ, — Ա՛յն աղջկան... յո՛ւռ, յո՛ւռ. չը նիրհիր այլեւս անուանել այդ աղջիկն: Իր Սահմանի արքին քանատաղծութեան մէջ Տանէ կապրիէլ Ռօսէդթի կ'անուանէ, ո՛չ, կը նկարագրէ այդ աղջիկն:»

*
* *

60ի սահմանադրականները, 70ի սերունդին բոլոր օսմանթիկները, 90ի բոլոր իթտիհատականները, Միխիթարեան հայրերը, 900ի բանաստեղծները, Օտեանէն մինչեւ Գրիգոր Զօհրապ, Պէրպէրեանէն մինչեւ Տիգրան Կամսարական, Երեմեանէն մինչեւ Ա. Շարուխեանեան հասմաձգուած են Եղիա Տէմիրճիպաշեանի մէջ տեսնելու ոճի ոսկերիչը, մեր արձանին «վիրթիւոզը», գեղագիտական ճաշակի եւ թանկագին տարազներու հինաւուրց աղնուական մը:

Իր կաթճատիս աչքերով որոնք մշուշի մէջ կը տեսնեն իրերը եւ որոնց թերին կը լրացնէ թափանցող երեւակայութիւն մը, ճաշակով մը որ կը չօշափէ, կը հոտոտէ բառերը եւ ականջով մը ուր ձայներու ստեղնաշար մը պահ դրուած է, անիկա կը ստեղծէ այն ոճը որուն իրը վերադիր բառական է ըսել. «Եղիա Տէմիրճիպաշեանին:»

Բառերը առանձին անհատականութիւններ են եւ անոնց չղթայաւորումը կը կառավարուի ո՛չ իմաստէն զոր կը ներկայացնէ իւրաքանչիւրը, այլ իրենց անձնական համակրութիւններէն ու խնամութիւններէն:

Այդ չղթային մէջ իւրաքանչիւր բառ այն է, ինչ որ է գիր մը բառի մը մէջ. ձայն մը: Ձայնը բառին առաջին տարրն է. ուրիշներ ալ ունի, աւելի անօսր, աւելի փափուկ, աւելի խուսափուկ, որ բառին կը բերեն իր լայնքը եւ երկայնքը, իր դրոշմը, իր գոյնը եւ բոյրը:

Բառը առանձին է. կ'երկարի ու կը կարճնայ: Բառը ձև

ունի, բաղաձայնները անոր չրջագիծ ու կարկառներ կու տան։ Իմաստը երկրորդական տարր մըն է բառին մէջ, որ գոհաւորական է զգացումին և կաղապարը իմաստին՝ որ կու գայ անոր վրայ ինքզինքը ձեւել։

Բառը զուրկ ոևէ նչանակութենէ, երաժշտական նօթի մը արժէքը կը ներկայացնէ յաճախ։ Անիկա կը միացնէ նախադասութեան մասերը և կը լեցնէ անոնց միջև խոռոչները, չնչտելով սիրող հնչիւնը նախադասութեան մէջ։ Գայնաւորները կ'երկարին ու կ'ամբողջացնեն բառը, որ իր կարգին կ'ամբողջացնէ ֆրազին յայնքը (ampleur)։ Երկար (՛) նչանները բօզերն են անոնց վրայ դրուած։ Ոչ ոք այդ նչանը գործածած է Եղիայի չափ։

Այդ «ոչինչ»ը, բառը, անձնաւորութիւն մըն է։ Պէտք է զայն ինամել, սղել կամ աճեցնել, կրկնել կամ կիսել, որովհետև «բառը զգայնիկ մըն է»(*)։

Այդ մչտնջենական ձեւափոխութիւնները իրարու կը թելադրեն անոնք իրենց չղթայաւորումին մէջ. կան որ իրարու կը նմանին իրենց ձայնով, իրենց հասակով, ուրիշներ իրենց սկիզբով, ուրիշներ իրենց վերջաւորութեամբ։ Այդ գունագեղ ու հնչական մօզայիքները իրարու կցելէ ետք ախպարին համեմատ զոր ունի արուեստագէտը իր ականջին եւ աչքերուն մէջ «անտարբեր իմաստին, երաժշտական խազերու կերպով չարչարելով զանոնք, վանելով մին եւ ընդունելով միւսն, յաճախ կոպտութեամբ վանածն վերստին խանդաղատութեամբ ընդունելով եւ իր համահնչիւն եւ համակիր մեկ բառին հով փափկութեամբ զեռեղելով.— եւ այդ սիրահարական դրից մէջ՝ այդ բառական ամոլներուն սիրային ներդաշնակ խօսակցութիւններուն ունկնդրելով»(**), *երբ կը կարդայ և «ականջը՝ ագահ ներդաշնակութեան՝ գոհ կ'ըլլայ, կը յիշէ Օտեան էֆէնտիի խօսքը ի վիպասան և կ'ըսէ.* «կարգը այս անկարգութեան մէջ է»։

(*) Մաղգումէ, «Գիրը կը զգայ», Ե. Տէմիրճիպաշեան, 1901, Ք. 28.

(**) Գր. եւ Իմ. Շահխաթլեան, «Խոստովանութիւն առ Հրաչեայ», 1883 էջ 161։

Այդ անկարգութիւնը պատճառ մը չէ սակայն որ չդիտցին օրականները թերանան, պակսին ու սխալին իրենց ազուցուածքին մէջ: Եղիա չէ դրած տող մը ուր քերականական սխալներ կարելի ըլլայ ստորագծել: Ոտանաւորներու մէջ միայն քանի մը անգամ տողերը կը պղտորին դերանուններու առթիւ: Այդ անկարգութիւնը կը կայանայ մանաւորաբար բառերու սովորական դիրքերուն չրջումին մէջ:

Ամէն նախադասութիւն տիրապետուած է որոշ հնչիւնէ մը: Ամէն բառ, մանաւորաբար ածականները, ածանցումներով և բարդութիւններով կը ստանան այդ հնչիւնը: Աստր տիրապետութիւնը կը չեչտուի մանաւանդ նոյնահնչիւն կամ նոյնավերջ բառերով որոնք իրարու կը յաջորդեն, ածականներ ու մակբայներ, երեք ու մինչև չորս հատ, կանչուած կամ ստեղծուած իրենց ձայնական նպատակին համար, և որոնք ոչինչով կը մանաւորեն խօսքին իմաստը: Հետևաբար ամենէն աւելի ֆիզիք նկարագիրը ունին գիւտերը զորս ան կը յաջողցնէ բառերու այդ առարկայացումով:

Այդ նկարագիրը ձայնական է: Ոճի տեսակէտով Եղիայի մօտեցող մը ամէն բանէ առաջ նկատի պիտի ունենայ անոր լողական բացառիկ բնազդները: Երաժշտութիւնը անոր ոճին էական յատկանիշն է: Ատկէ՝ երկու տեսակ վերադիրներ, անոնք որ մանրամասնութիւն մը կը մատնանշեն և անոնք որ բերուած են հնչական նկատումներով: Ձայնի և կշռոյթի մտահոգութիւնն է որ կ'որոշէ բառերու ընտրութիւնը և նախադասութեանց կազմութիւնը:

Իր նպատակը միայն բառերու վանկային հանդիսութիւնները չեն, այլ խօսքին լայնքը ևս անոր չունչի հատասար բաժանումները, գոյականներու յաջորդութեան մէջ անոնց ընկերացող ածականներուն թիւի նոյնութիւնը, որ տեսակ մը հաւասարակշռութիւն (cadence) յատաջ կը բերէ: Յաճախ նախադասութեան մը բաժանումները կը վերջանան նմանաձայն բառերով(*) կամ գոյական մը կը ծանրաբեռնուի նմանավերջ

(*) Թեւը կրկնակ՝ ձեռքը մէջքին, միւս թեւն ետին՝ կամ օդին մէջ

վերադիրներով(*), և արձակը կը ստանայ ստանաւորի մը դնացքը։ Այս պարագաներուն մէջ գրաբար հոլովման կամ խոնարհման ձեւերը գրա լայնօրէն կ'օգտագործէ, իր ամենէն մեծ օժանդակներն են։

Բառերու կազմութեան եղանակները բազմաթիւ են իր մօտ։ Այս սմիլիմին բառական սեռերէն ամենէն յաղթականներն են, ամենէն հեռաւոր տարրերը իրարու քով կը բերեն, նոյն բառին եղանակաւորումներուն մէջ հնչումի կամ իմաստի այլազան երանգաւորումներ կ'իրականացնեն և կը յաջողին ամբողջ նախադասութիւն մը սեղմել բառի մը մէջ։

Սովորական աչխատութեան մը ատենանէն դուրս կ'ելլէ անոր բառակազմութեան բոլոր տեսակներուն և եղանակներուն ցուցակագրութիւնը։ Իր կարեւոր չինութիւնները միայն մատնանշելու համար՝ պէտք է մեզ նկատի առնել ամենէն առաջ անոնք որ կազմուած են նախապէս յիշուած բառի մը տիպարին վրայ ու անոր մղումովը, և որոնք նախորդէն կը տարբերին բարդուող երկրորդ բառով միայն(**)։ Ասիկա յաւաջ կը բերէ իմաստներու զանազանութիւն մը, ձայներու դրալի նոյնութիւն մը պահելով։ Յետոյ անոնք որ դիրք մը կամ կեցուածք մը կը բացատրեն, յաճախ նախադասութիւն մը փոխարինելով(***)։ Այս երկրորդ դասակարգի բառերը կը ստեղծէ մանաւորապար երբ գրութիւնը կրկին կը կարդայ

ազատ թրթռագին՝ թեւն աղջկան օդոյն մէջ ազատ ասրագին անրջազին։ (**Աւելին նաւթ**, էջ 23)

Զգիտեմ խորհրդով ըրած է, Նա որ համակ խորհուրդ է, նամակ ինծ ՈւթՄայիսին գրած է։ (**Գրքեւ Ռմ. Տարծուա**, 1883, էջ 107)։

(*) Զիեր՝ «լայն ու երկայն ծփական բաջահարուստ գիսակով աղջկան»։ **Արեւելք**, 1892, թ. 4384։

(**) Ցոգնածայն, յոգներանգ, յոգնադիմի, յոգնախորհուրդ (**Արկրագուեան**, 1888, էջ 471)։ Նորախորին, նորաբան, նորաբնին, նորածան (**Մասիս**, 1899, էջ 301)։

(***) Բացակնեայ (բաց աչքերով), մահահայեաց (գերեզմանատան վրայ նայող)։

և այն առեն ամբողջ բացատրութիւն մը ընդելով, զայն բառով մը միայն կը ներկայացնէ(*):

Ըսինք թէ ամենէն հետաւոր տարրերը կը միացնէ իր համադրութիւններուն մէջ. բնական ձայները բառերու հետ կը զուգորդուին(**), ածական մը բայի մը կը կցուի անոր իմաստին մէջ երանգ մը աւելցնելու համար(***): Բառեր ունի՝ որոնք մատացածին պատկերի մը ուժովը մեր մտքին մէջ պիտի ծնցնեն ուզուած զաղափարը «զամբանացատակ» է թերթօնը (որ միչտ մահով մը կը վերջանայ), «աչնատերեւ» կը նշանակէ դեղին, բայց չի բաւականանար այդչափով և կ'աւելցնէ «թանձրադեղին»:

Սակայն այլանդակութիւնները չխնայեց ինքզինքին, երբ գրեց «համբուրատեւտուրիւն», «Ռիօնթիկնատուր», «շիմպիրափաւստան», և տղայամտութիւնը՝ երբ երաժշտութիւնը գրեթէ հասարակ կրկնումի մը հետ չվոխեց, գրելով.

«Խոնաւ խաւարտչին խանտ խորախորշեր(****):

Իր ամենէն յաջող ստեղծումները «իկ» և «ակ» մանրիկներէն կազմուած բառերն են, որոնք չատ հասարակ գիւտ մը պիտի թուին առաջին ակնարկով, բայց իրենց տեղին վրայ ընթերցումները պիտի ցուցնեն այն նրբին ազդեցութիւնները (effet) զորս իր ամենախոր արուեստագէտի ապահով բնազդները պիտեն իրագործել: Անոր ոճին երկրորդ յատկանիշը համադրութիւնն է. այն համադրութիւնը որ բառերով կ'ըլլայ և ոչ այն՝ որ նախադասութիւններու կազմութիւնը կը վերաբերէ, դերբայներու գործածութեամբ:

Բայց իր այդ բառական գիւտերը նթէ նորութիւն մըն էին և հրապոյր մը ունէին իրենց ժամանակին, այսօր կրնեցուցած են իրենց արժէքին: Իր բառարաններուն մէջի հազարաւոր բառերը լոյսի պիտի չգան երբեք, մանաւանդ ամենէն

(*) **Մանիգուամէ**, 1901, թիւ 59:

(**) **Նոմնեթգակ** (կատուն), (Մոնա՛զն) «կակաոնուազ» (հաւը): **Աբիւելֆ**, 1892, Մարտ 7, «Բառասնօրեայ հիւրը»:

(***) Կը ձայներգէր, կը դաւներգէր (Մոնա՛զն):

(****) **Երկրագուհի**, 1888, էջ 471:

յաջողները չեն անոնք, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի յառաջաբանին մէջ (1896), քանի որ, կ'ըսէ, մտաւոր գործունէութեան մը պահուն չեն ստեղծուած: Բայց իրր ձայնական միութիւններ միշտ յաջողութիւններ են իրեն համար և, իր պրութիւններուն մէջ, իրր այդ կը պահեն իրենց կարևորութիւնը:

Բայց իր բոլոր ստեղծումները, բառերու կուտակումները, բաւական չեն որ անիկա կարենայ ընդհանրապէս կատարեալ գծադրութիւններ (dessin) ընել: Այդ բախտը քիչ անգամ պատահած է իրեն: Ե. ատիկա կու գայ իր պատկերներու ստեղծումի պարագայէն: Ըսինք թէ անոր մտածումը պատկերներով կ'իրագործուի և թէ աւելի կը մտածէ իր պատկերները քան թէ կը տեսնէ, այսինքն՝ քիչ անգամ միայն պատկերը ուղղակի զգայողութիւն (sensation) մըն է իր մօտ: Անիկա պատկերներով միայն կը բացատրէ ինքզինքը, ուրիշ խօսքով՝ անոնք փնտռուած թարգմանութիւններն են իր մտածումին: Նախ մտածումն է որ կը ներկայանայ իրեն և յետոյ կը բերուի պատկերը որ անոր դեսպակը պիտի ըլլայ: Հոս թերութիւն մը չէ որ երեւան կը հանենք, այլ հաստատութիւն մը կ'ընենք: Ասիկա առաւելութիւն մը կը մնայ իրեն ամէն անգամ որ վերացական գաղափար մը բացատրելու հարկին մէջ կը գտնուի և ոչ ոք իրեն չափ կրցած է չօչափելի ու կարկառուն ձեւ մը տալ այդ դասակարգի գաղափարներուն, թէև ատիկա նպաստեց անոնց վերջնական վերլուծումէն խուսափելու իր հակամիտութեան: Այդպէս է այն նամակը զոր մասամբ հրատարակեցինք(*) և ուր ամենէն առարկայական ու դիւրահաղորդ պատկերները կը գծուին ներքին տրամադրութիւններու: Բայց յաճախ իր պատկերները կը յանդին ծայրայեղ նրբութիւններու (subtilité) եւ այլեւլած՝ այլևս ոչինչ կ'արթնցնեն մեր մտքին մէջ: Ասիկա միշտ իրր թերութիւն մը պիտի նշանակուի իրեն համար:

Շատ լաւ կ'ըմբռնեմ պատկերը որ կը բացատրէ անոր մէկ

(*) Էջ 48.

վայրկեանը ուր կ'ունենայ «մանկան պայծառաջինջ ուրախութիւն մը որ հոգւոյ նաւաբեկեալի մաղտաղուկ արտասուաց տարափին վրայ կը ծիածանի»։(*) *Բայց երբեք չեմ հասկնար ինչ որ կը ջանայ բացատրել երբ կ'ըսէ, դարձեալ ինքզինքին վրայ խօսելով.*

«Մտածումն այն սիրամոլ խորհրդագիտաց եակին հոլանհայեաց՝ պտուտական ծակած է հոլն, հոլագնոյս տեսլական տրամագիծն ընդգրկած, եւ անծայր գծին ի ծայր՝ լայնատարած բացած է թեւերն, եւ, լոգանալով ծիր կաթինին լուսալեայ մէջ ու խորտակելով աստեղատանց լուսապակիներն, իւր կաթնարիւնաբոր տենդարշաւ վերապատումն յառաջ մղած է միչեւ անկծռելի երերին աներեւակայելի բնագաւառներն, յորս առ յաւէս բրբռացող միգամածային լուսոյն ու մանրախազային երկնօձահանգիս վեպվեման վրայ կ'որորի՝ թեւ հանակ կամ հանակ թմրութիւն. (*Մոնմ'գն*)։

Բայց, առանց ասոնց ան դարձեալ կը մնայ ամենէն ճարտար ներկայացնողը վերացական միտքերու, թէև ինչպէս ըսինք, ամէն անգամ բախտը չունի յաջող նկարագրութիւններու։ Փոթորիկը նորավէպին մէջ անկարելի է աչքի առջև ունենալ ամպերուն և արեւին պատկերը որուն նկարագրութեան օրթերթի երկու սիւնակներ զոհուած են։ Մոնմ'գնին մէջ լայնածաւալ Արեւելքին կէս սիւնակը բաւական չ'ըլլար տալու համար պատկերը առանձնակեացին որ ձեռքը ծաղիկներու խուրձի մը մէջ թաղած և աչքերը կէտի մը՝ կը խորհի։ Մտածել Տիկին Եսայեանի Աշուղին վրայ ուր քանի մը տողով երեւան կ'ելլէ պատկերը ձեռքը ծաղիկներուն մէջ երկարող աղջկան։ Տասը տարուան մէջ հայ արձակը դծագրութեան ամենամեծ առաւելութիւնները ձեռք կը ձգէ և ատիկա կը պարտի անշուշտ ամենէն աւելի բայերու գործածութեան որոնք կը փոխարինեն ածականները։ Եղիայի մօտ։ ինչպէս ամենուն համար այդ ժամանակ, նկարագրութիւնը կ'ըլլայ ածականներով, գոյականները իրենց մանրայատկութիւնները

(*) Մոնմ'գն։

կը մատնանշեն մեզ վերադիրներու քանակով մը որոնք ուրիշ բան չեն բնար եթէ ոչ ծանրաբեռնել նախադասութիւնը և յաճախ մթնութիւն յառաջ բերել։ Թէև, դարձեալ, Եղիա առաջինն է որ քանի մը հատուածդէպ նմոյշները տուած է բայերու գործածութեան։ Ամենապարզ օրինակ մը տալու համար՝ արդի բանաստեղծ մը պիտի ըսէ.

«Ուր շուշաններ ձիւն կը տեղան»,
Եղիայի ժամանակակից մը պիտի ըսէր անտարակոյս,
«Ուր ձիւնապիտակ շուշաններ կը փալփլին»։

Ահա ինչ որ կ'անուանեմ ածականներու փոխարինութիւնը բայերով։ Առիկա ոճին կը բերէ իր dynamiqueը, զայն կը դարձնէ ժուժկալ, սեղմ և միշտ չարժուսի ու կորովի մէջ։ առանց խօսելու բռնազբօսիկ դառնալու վտանգին վրայ՝ որ կը սպառնայ անոր։ Եղիայի ոճը ամենէն աւելի statique ունի, առանց զինքը քաղաքաւութեան դնելու իր ժամանակին հետ, որուն վրայ արդի ուղղութեամբ առաւելութիւններ կը նկատկայացնէ միշտ։ Ածականները զայն կը լճացնեն և որովհետև չափազանց լեցուած է ներշնչումով, կը բազմապատկէ զանոնք և տողեր ամբողջ՝ միակ գոյականի մը վերադիրները կը տանին անոր ետևէն։ Բայց արդի procedéին է որ կը դիմէ ան երբ կ'ըսէ.

«Որ աչացը ներքեւ խառատուն or իր տրամութիւնը պտըտցուց», կամ «Պոսֆորը կ'անձկանայ, կ'առեւանգի»։

Սակայն առանց ասոնց ալ անիկա գծած է պատկերներ ուր միակ մանրամասնութեան մը մատնանչումը բաւական կ'ըլլայ զանոնք ամբողջացնելու և կենդանացնելու մեր աչքին տակ, երբ կը խօսի կիներուն վրայ որոնք լաթ կը փռեն «գնդասեղ ի բերան» կամ երբ կ'ըսէ.

«Տանտիրուհին եկաւ վերստին... երկիւղիւ, գրեթէ երկիւղածութեամբ, հանեցուցեց ներս՝ այն ջերմին փետրամած մթութեան մէջ ակնարկ մը նետեց փայլակնաւոյզ եւ ձեռին յառաջ՝ իրանն ետ ետ՝ փութանկի դուռը գոցեց հաւուն վրայ»(*)։

Եւ նուազ արուեստական չէ անշուշտ հետևեալը։

(*) Աբեւեյ, Բառասնօրեայ հիւրը, 1892, Մարտ 7։

«Ձերմակ փղոսկրեայ սանտրերն՝ իրենց ակռաներուն մէջ *տենդով* բռնած ոսկի կամ ածխաթոյր մազերու գանգուր թելեր կամ թելախուրձեր երկա՞յն, երկա՞յն, օճառի ճերմակ փրփուրն՝ որ վարդերու հոդերի մը մէջեն կը հոսի մարմրելով՝ մերթ օձապտոյտ ոսկի կամ սեւ ոսկի-ճերմակ կամ սեւաճերմակ սանտրին կ'երթայ զուգաւորուելի»։(*)

Հետեւաբար, անոր ոճին երբորդ տարրը պատկերներու առատութիւնն է։ Անոր մտածումը պատկերներով կը թարգմանուի, հոգ չէ թէ անոնք չունենան անմիջական զգացողութեան մը թարմութիւնը և կենդանութիւնը, հոգ չէ թէ անոնք երբեմն անայլայլ ամրողջութեամբը չներկայանան մեր աչքին և յաճախ այնքան դանդաղին որ խորհրդանշաններու հանգամանքը առանան։ Նոյնիսկ, այս անգամ կրկնութիւն մը կ'ընենք, վերացական դաղափարներու բացատրութեանը համար չօչափելի պատկերներու օժանդակութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է երեն համար. ոսկանդիմին և քնապաշտութեան տարբերութիւնը բացատրելու համար պէտք կը զգայ խոհանոցի մը և լուացարանի մը հակադրութեան՝ հիւրասրահի մը հետ(**)։ Կառքեր, թուականէր կառքեր իմաստասիրութիւնը կը ներկայացնեն անոր մտքին մէջ. որոնք կանանչ ուղիներէ կ'անցնին և ուրկէ կը փախչին թռչուններն՝ բանաստեղծութիւնը։

Ատիկա իր մտքին բնական մէկ tournureն է։ Ան երբեք չ'ըսեր. վայրկեանի մը մէջ ուրախութենէ տրտմութեան կ'անցնիմ, այլ՝. «բայց ես ասանկ եմ. կաղանդս ծուռով Աւագ ուրբաթ կ'ըլլայ»։(***)։

Անհիւթ բաներուն իսկ անիկա ձև և մարմնաւորում պիտի տայ ու պիտի ըսէ. «անաբեկած այս լուսթենեն՝ որ մոայլ անդունդներու խտացումն էր»(****)։

Եւ ձայնական պատկեր մըն է որ առաջականի կամ

(*) Ծադիկ, «Սիրոյ Խորհուրդը», 1894, թիւ 4, էջ 140։
(**) Աւելին ճառը, էջ 14։
(***) Բիւզանդիոն, Հօրեղբօր կաղանդչէքը, 1899, Յունվ. 2—14։
(****) Բիւզանդիոն, Հօրեղբօր կաղանդչէքը, 1899, Յունվ. 8—20։

չարժականի (motrice) կը վերածէ, երբ կ'ըսէ. «ձայնի կաթիլները», կամ երբ կը խօսի յիմար աղջկան մը մասին, որուն ականջներուն մէջէն «սուրի պես ծիծաղ մը մերթ ընդ մերթ դուրս կը ցայտէր»(*): Եւ այս օրինակները ափերով կարելի է ժողվել անոր գործէն, մենք ամենէն կարճերը կ'ընտրենք:

Եղիայի ոճը երիք գլխաւոր վիճակներէ անցած է: Մինչեւ Մասիս օրաթերթին յօդուածները, ոչինչ տակաւին անոր մէջ կը յայտնէ բառերու այն հակայ գործաւորը և իր բնազդական երաժշտութիւնը կը կորսուի ընտրողական աշխարհաբարի այլանդակութեանց մէջ:

Մասիսի օրով կը սկսի արտայայտուիլ անոր ոճը, չինող, փափուկ, նուագաւոր: Այդ հանդամանքներով կը չարունակուի ան Շարժուսի և Երկրագունտի մէջ: Երկրագունտի քանի մը վերջին յօդուածները ունին մութ, դժուարաւ ընթեռնելի, պատկերներով խճողուած ոճ մը, գրեթէ բոլորովին դրաբար լեզուով: Այդ հակումը կը տեսնէ 92ի գրութիւնները, որոնց մէջէն է Մոնմ'զնը, ունին այդ յատկանիշները աւելի չեչտուած: Պատկերի չափազանցուած վերլուծումէ, վերացական մարզերու վրայ խուսափուկ երանգներ, մութ, բայց լայնքովնին գեղեցիկ:

Սեւելի եաքը, 1898ին կամ 1901ին, լեզուն դարձեալ աշխարհաբարի կը դառնայ, ոճը՝ միչտ պատկերներով՝ բայց աւելի դիւրին է հիմայ. բառերու չինութիւնները չափազանցութիւններու կը դիմեն. իր ոճին եղած փոփոխները չըփայուցած էին գինքը և յետոյ պէտք էր նորերը դերազանցել ու ապչեցնել: Ռեօնթկենասուրը այդ թուականին է: Մեղանագոյն կը նչանակէ ախուր, (1901, Մասիս, էջ 166):

Բայց անկարելի է Եղիայի ոճին բոլոր յատկանիշները հաւաքել կարենալ. այնքան այլազան, խուսափուկ ու նրբին պիտղութիւններ կ'արթնցնէ ան մեր մտքին մէջ:

Անիկա գրել գիտէր. իր ոճը ունէր, և ա'յն միայն մեծ գրագէտ է որ իր ոճը ունի:

Զարմանալի հորիզոններու վրայ բացուող իր պատկերներով, բառերու յարդարանքին իր առանձնայատուկ արուեստով, անոնց համադրութիւններուն անտիպ օրէնքներով՝ անոր ոճը այն է, մեր մէջ, որ գեղեցկագիտական ամենէն խորունկ և ամենէն ինքնատիպ թելադրութիւնները կ՚ընէ մեզի։

Վերջացնելով այս ամէնը՝ մեզի համար դժնդակ բան մըն է նայիլ անոր արուեստագէտի գեղեցիկ կապմին վրայ որ չի կրցաւ ինքզինքին արժանի գործ մը թողուլ։ Գիտնալով ձեւերուն գաղտնիքը, ունենալով չիղերու բացառիկ ընդունակութիւնները, ամփոփ՝ բայց ստեղծող երեւակայութեան մը առանձնաշնորհումները, ճիգն անկարող այս դժբախտը չկրցաւ հոգին ձգել չգոցուող ակօս մը։

Անիկա իր հրապոյրը ունի, ուշ ատեն միայն, իրիկուններու մտերմութեան մէջ։ Հին օրաթերթերու և հանդէսներու գլուխը, պատահմամբ, անիկա մեզի պիտի երեւայ անհետացող բաներու քաղցրութեանը մէջ։ Եւ անոր ճիչերը, հիացումի ու զայրոյթի աղաղակները միշտ պիտի լեցնեն մեր սիրտերը։

Ու իր ոճը, հոգ չէ թէ անոր դիւտերը մերթ վաղանցիկ կեանք մը ունեցան, ամենէն երգեցիկը, ամենէն սողոսկունը և ամենէն զաւփաւփունը եղաւ։ Իր ծովացումներուն և իր դահավիժումներուն մէջ, անիկա կ՚անձնանայ տարօրինակ թրթիռով մը՝ որ մեր հոգիէն ներս կ՚իջնէ, դողահար սոյլերով։

VI

ԽՈՐՀՈՂԸ ԵՒ ՔՆՆԱԴԱՏԸ

ԽՈՐՀՈՂԸ ԵՒ ՔՆՆԱԴԱՏԸ

Բաւական է երևիլ, միշտ երեւիլ, և ամէն տեղ երևիլ։ Բաւական է ատիկա որ մարդ տէր դառնայ տիտղոսին՝ որով կը ցուցնէ ինքզինքը. իւրաքանչիւրին ճարտարութիւնը կ'ոտրոշէ իր համբաւին աստիճանը։ Ոմանք բանաստեղծ են, ուրիշներ վիպասան, ուրիշներ թատերագիր. Եղիա Տէմիրճիպաշեան իմաստասէր մըն է։

Խորհիլ ամբողջ միամտութեանը վրայ, հին օրաթերթի մը սիւնակին գլուխը պահուած, արամեան դրկերով մակագրութեան մը մէջ, որ կը ծանուցանէ «իմաստասէր-գրագէտ Եղիա Էֆենտի Տէմիրճիպաշեանի» յօդուածը։

Խորհիլ մանաւանդ այժին վրայ տարիներու ընթացքին մարմին առնող աւանդութիւններուն, որոնք կը հասցնեն «ամենախոր իմաստասէր»ի տիտղոսը մտադարի չափիկով կենդանագրի մը տակ, ընթերցանութեան բարեմիտ ժողովածոյի մը մէջ։

Բացատրել թէ Եղիայինը իմաստասիրական, այսինքն դիտական միտք մը չէր ըլլար, թէ անոր ուղղը անընդունակ էր դիտողութեան և փորձարկութեան, ընծայութեանց և ապացուցումներու ու ամէն տեսակ տրամաբանական աշխատանքի, մինչև հիմա ըսուածներէն եառք, կրկնութիւն մը միայն պիտի ըլլար։ Ըսինք մանաւանդ թէ անկէ կը խուսափէր վերացական գաղափարներու կերպարդութեան և վերլուծումի կամ համադրութեան թելը, թէ աննշան և ձախաւեր

պատկերը աւելի լաւ կը կատարէր իր գործը քան վարդապետական ցուցադրութիւնն մը չոր ու ժուժկալ վայելչութիւնը: Անոր հանճարը բաղկացնող տարրերուն մէջ չհանդիպեցանք մէկն մը որ արդարացնէր իր իմաստասէրի կարծեցեալ կոչումը:

Անհրաժեշտ չէր անտարակոյս որ բանաստեղծ մը իմաստասիրէ և երբէ կան իմաստասէր բանաստեղծներ, յանցանք մը չէր Եղիայի համար որ ինք անոնցմէ չըլլար: Իրեն բաւական էր իր տեսողական ու ձայնական յօրինուածներուն անձնատուր ըլլալ և մնալ այն ինչ որ ծնած էր, բացառիկ արուեստագէտ մը:

Բայց կային իր մեծամտութիւնը, իր ժամանակի, չրջապատի բացարձակ անիշխանութիւնը գրական սեռերուն մէջ, ուր ամէն գրիչ բռնող արտօնուած էր և պարտաւոր էր վրանել բոլոր սահմաններէն ներս:

Եղիա ինքզինքին վերապահեց իմաստասիրելու պարտականութիւնը, Մ. Չերազի ձգելով լեզուն և գրականութիւնը:

«Մեծահանճար գրագէտին» (Մ. Չ.) «եւ գրուածոյս ճեղինճակին գործերն իրօք ամենեն աւելի կը յուզեն հաճոյքին կարծիք.— նա լեզուական եւ գրական, եւ ես գաղափարական իմաստասիրական յեղափոխութիւն մը կատարել փորձելով ազգին մէջ»(*): Տարիներով այս եղաւ իր համոզումը ինքզինքին համար և անիկա եղաւ մէկը այն պատճառներէն որոնք զինքը անհամաձայնութեան մէջ դրին իր անձին հետ և իր ժամանակ գործը դարձուցին թերաւարտ:

Ետքերը միայն, 1901ի գրութիւններուն մէջ, կարելի է հանդիպիլ սա ձև խօսքերու.

«Ես բանաստեղծ մըն եմ, ուստի եւ իմս է Գեղեցիկն, որպէս եւ բոլոր բանաստեղծներուն:» (*)

Բայց չատ հետու է արդէն այդ թուականը: Իր կեանքին ամենէն կարեւոր մասին մէջ այդ գաղափարը երբէք չհետացաւ իրմէ: Մեծ վստահութեամբ ինքզինքին մէջ հաւատաց

(*) Փիլիսոփայական բառնարան (փորձ), էջ 10.

իմաստասէրի մը և իր հաւատքին ուժովը կրցաւ չուրջը չէ-նել աւոր համաւը: Դպրոցական ատենախօսութիւն մը սկը-սաւ ուր իրար կ'ողջունէին անտեսական և իմաստասիրական տեսութիւններ, անմեղ ոտանաւորներու պուխը դրաւ հան-դիսաւոր ծանօթագրութիւն մը անոնց հոգեբանական բնոյթին մասին և մխիթարական ուղերձ մը դինեց ֆիզիքի օրէնքով մը: Տարիներով անոր յօդուածները ժամադրավայրը եղան ծանօթ և անծանօթ իմաստասէրներու անուններուն: Շար-ժուձի էջ մը կայ ամբողջովին լեցուած յատուկ անուններով. թուով ութսուն, և մահուան մը առթիւ գրուած յօդուած մը վերջացուց սա տողերով.

«Եւ ամէն երեւոյթ կը բացատրեմ, ամէն արտայայտութիւն կը հասկնամ, ոչինչ կը տարամերժեմ. իմ դաւանանքս լայն է որքան տիեզերքն: Այսպէս է դրական իմաստասիրութեան հե-տեւողի մը համար:» (*)

Բոլոր այս խոստումներուն և յայտարարութիւններուն համար անուն մը կամ սկզբունք մը պէտք էր. Եղիա գայն կը գտնէ դրական իմաստասիրութեան մէջ:

Կը թուի թէ գայն իր հետ Մարսէյլէն բերած է: 1874ին է որ անիկա «ոտք կը կոխէ այն հաստատուն աշխարհին մէջ զոր կը լուսաւորէ դրական իմաստասիրութեան պայծառ արե-գակն:» Բնական էր որ Լիդոէի վարդապետական ցուցադրումի դրութիւնները ամենէն աւելի հրապուրէին իր խորացումներու անկարող միտքը: Այդ միջոցին այդ վարդապետութիւնը, ան-ձերուն և երկիրներուն համեմատ իր զանազան եղանակա-ւորումներուն մէջ, չատ յարգի էր տակաւին և Լիդոէ իր ո-րոշ դիրքը ունէր իբր անոր մեծագոյն ներկայացուցիչը Ֆը-րանսայի մէջ: Եղիա, իր առաջին ընթերցումներէն ետք, կը յուզուի, այլևս գտած չլլալ կը կարծէ դաղտնիքը ամենէն կոյս ճշմարտութիւններուն: Իր առաջին ապաւորութիւնները միշտ դիմացան իր մէջ. ծանօթ է այն անօրինակ աստուա-ծացումը որուն առարկայ ըրաւ Լիդոէն: Միայն Աստուած Լիդոէէն աւելի բան գիտէր:

(*) Արեւելք, Նորա եւ ես. 1887 թ. 1142

Բայց իր ուղեղը չէր կրնար գաղափարներ կրել իրեն հետ: Չէր սիրէր գաղափարները, չէր սիրեր, գաղափարներ ունեցողները: Տասը տարի, 1879էն 1889, Նոր Կաճիէն մինչեւ Դար, հպատակիւտօրէն անիկա յօդուած մը գրած է ուր յիշած չըլլայ Լիդոէն կամ դրական իմաստասիրութիւնը, և դժուար չէ ամէն անդամ իրմէ սա տեսակ նախադասութիւններ յիշել. «Վա՛յ ասոր՝ որ ինձ դէմ ելլեւ. դրական իմաստասիրութիւնս ունիմ իմ ետեւս, եւ իմ առջեւս—ապագա՛ն:»(*)

Սակայն այդ տասը տարուան ընթացքին չէ գրած էջ մը որ մեզի բացատրէր ինչ որ դրական իմաստասիրութիւն կ'անուանէ, նախադասութիւնն մը որ անոր իսկութիւնը խտացընէր: Անոնն մըն է ան զոր կը յիշէ ու կ'անցնէ, առանց ծանրանալու և առանց խորանալու:

Կը յիշէ պոյն, երբ կը խօսի, օրինակի համար, Սահմանադրութեան վրայ. ըսելու համար թէ եղաւ Սահմանադրութիւնը որովհետև այդպէս կը պահանջէր բարեշրջութիւնը: Բարեշրջութիւն, ահա ինչ որ կը ծնայ իրեն իր դրական իմաստասիրութենէն. «Ո՛չ յեղափոխութիւն, ո՛չ յեղաշրջութիւն, այլ անընդհատ բարեշրջութիւն. անտարակոյս այս է դրական վարդապետութիւնն...»(**) Որովհետև իրեն համար նոյն բանը կ'ըսեն Քոնդ և Տ Բուբին, Լիդոէ և Սբէնսըր, երանգները չի կրնար զանազանել, չի կրնար վարդապետութիւններուն մէջ տեսնել զուգահեռական ընթացքները և յեսոյ միացման ու անջատման կէտերը: Անոնցմէ իրեն կը ծնայ կոչա ու դիւրաւոր մաս մը միայն, որ հասկնալի ըլլայ իրեն և ուրիշներուն: Կը սահի ապացուցումներուն և մանրամասնութիւններուն վրայէն, ու կը ձգէ տարբերութիւնները և նոյնութիւնները:

Բայց նոքէն չի կրցաւ այդ մակերեսային ծանօթութիւններն ալ նիւթ ընել մէթոտիկ ուսումնասիրութեան մը և հակառակ Երկրագունտի ու Շարժումի մեծ մեծ խոստումներուն, չեղաւ

(*) Երկրագունտ, Դիցուհին ի բանտի, 1884, էջ 27.

(**) Տե՛ր. եւ իմ Շարժում Խոստովանութիւն առ Հրաչեայ, 1883, էջ 161.

երբեք այն «ճոր գաղափարներ ծաւալող»ը զոր այնքան հատուտորէն հաւատացած է ըլլալ։

Այդ տեսակէտով, մանաւանդ, արդահատելի են Փիլիսոփայական Բառարանները։ Առնք երկու պզտիկ դրքոյկներ են որոնցմէ առաջինը 1879ին և երկրորդը յաջորդ տարին երեւցան, Մասիսի աշխատակցութենէն քանի մը ամիս առաջ։ Առաջինին մէջ նոյնքան տեղ տրուած է Վօլտէռի որքան Լրոռէի. վերջինը դիմացաւ իր դրչին տակ, բայց Վօլտէռը անգամ մըն ալ չդիմեց անկէ ետք։

Կրօնքի, Աստուծոյ, եկեղեցիի, վանականութեան դէմ, Գալուստ Կոստանդեանի օրինակէն ետք, մեծ համարձակութեամբ անխնայ յարձակում մըն է որ կը չղթայազերծուի հոն։ Բայց բոլոր տողերուն մէջ համոզուած և հաստատ ապացուցումներ չեն որ պիտի դանէք, այլ դիւրին խօսքէ և արտմտութենէ եկած նպատակներ, խուսափումներ, մէջբերումներ, յաճախ մեղադրելի զանցառութեամբ մը թէթեւ ու մակերեսային բացատրութիւններ իւրաքանչիւր բառի դէմ, ուր բնաբանութեան հոգածութիւնն ալ կը բացակայի։ Բայց քանի մը օրինակներ, իրենց տեղմութեան համար ընտրուած, լաւագոյն են ամէն դատաստանէ։

ՂԵԻՏԱՅԻՆ,— «Թող Հահանայն եւ Ղեւտացին հովհս անցնին փութով իրենց առաքինութիւնն հռչակելով, եւ թող Սամարացին կաթիլ մ'արտսուք թափէ», կ'ըսէ Հայ ժողովուրդն, Ալման բանաստեղծին վսեմ բառերն փոխ առնլով։

Ամեն մարդ գիտէ թէ Ղեւտացին է... Lors Սալապրին եւ Սամարացին Lors Գարնարվօնն»։ (էջ 30)։

ՍԷՐ.— Սերն երեք գիրով կը կապուի, այլ սիրահարներն յաճախ շղթայով կը կապուին, աւա՛ղ...։ (էջ 46)։

ՍՈՒՐԲ.— Մեր բառարանին մէջ չկայ։ (էջ 46)։

ԼԻԹՈՒԷ.— Միայն Աստուած Լիդուէնն աւելի բան գիտէ։ (էջ 20)։

Ահա Փիլիսոփայական Բառարանը որ մեղ ամէն բանէ առաջ կը յիշեցնէ երպիծարանի մը նմոյշները։ Այդ բառին անհաշիւ գործածութիւնը թերեւս ամենէն աւելի նպաստած է

անոր իմաստասէրի համբաւին։ Այնքան լեցուած է իմաստասիրելու գաղափարով որ ամէն նիւթ իմաստասիրական կը դառնէ եւ ամէն կողմ իմաստասէրներ, որոնք ընդհանրապէս պատմաբաններ են կամ բանաստեղծներ։ Լեղուաբանական ուսումնասիրութիւն մը իմաստասիրական տեսութիւն մըն է։ Գրաբարի եւ աշխարհաբարի պայքարը իմաստասիրական օրէնքներով կառավարուած է եւ «իմաստասիրական վէպ» կը կոչէ Նուբարեանի մէկ նամակագրութիւնը ուր Բարեկենդանի այցելութիւն մը կը պատմուի։

Գաղափարներ չունի. անուններ միայն գոց ըրած է եւ չը սիրեր գաղափարներ ունեցողներն ալ։ Իր իմաստասէր չկոչած անուններուն մէջ, ինչպէս բոխ, անտեսագէտներու, բանաստեղծներու, պատմութեան եւ լեզուագիտութեան հմուտներու պիտի հանդիպիք։ Հինգերուն հետ, իրեն անձամբ կը ճանչնան միայն. գարու իմաստասէրներ եւ անոնց յաջորդները։ Իր դասախօսութեանց մէջ երկու դասով ցաւած է Տէքարտի, Սբինոզայի, Լայպնիցի ու Քանտի վրայէն։ Եւ այս չի նշանակեր թէ աւելի բան պահած է անոնցմէ գոնէ ամէն օր կը յեղյեղէ. Վիկոէ, Տարուին, Սբէնսըր ու Պիւխնէր։ Կը կրկնենք, չէ գրած քանի տողնոց էջ մը ուր գաղափար մը ընդլայնէ ու հասցնէ իր վախճանին։ Յաւուկ անուններու չ'թեղ nomen clature մը միայն պիտի կրնայ գոց ընել այն որ կը սպասէ բան մը սորվիլ այս մեր մէջ նոր գաղափարներ տարածողին գործէն։

Անգամ մը միայն անիկա Քոնտի վարդապետութեան մասին քանի մը ծանօթութիւններ կրցաւ մէկտեղ բերել, եւ ատիկա իբր մէկը որ հարցումի մը կը պատասխանէ քայց միտ անկարող է ինքնիրմէ գաղափար մը քանաձեւելու։

1882ին էր, դեռ Մաճախի կ'աշխատակցէր և այդ տոթիւ թարգմանած էր Բասդէօռի ընդունելութեան ճառը Ֆրանսական Ակադեմիին մէջ։

Բասդէօռ Լիկոէի էր որ կը յաջորդէր և իր ճառին մէջ

անհրաժեշտ արդարութիւնը ընել եւ ամէն իրը համամիտ գէտ միտք մը, քննադատած էր դրապաշտութիւնը։ Կը մեղադրէր անոր մեթոտ՝ որ դիտողութիւնն (observation) էր և քիչ արժէք կու տար փորձարկութեան (experience).

«Չկայ գիտ մը դրական իմաստասիրութեան մէջ, կ'ըսէր ան, որովհետեւ չենք կրնար ճշմարտապէս գիտ նկատել մարդկային երեք վիճակներու օրենք ամուսնուած բանը եւ ոչ ալ գիտութեան նուիրապետական դասակարգութիւնը, որոնք երկուքն ալ գրեթէնէ են առանց կարեւորութեան»։

Եւ Եղիա կը պատասխանէ հարցումով մը որ սակայն պատասխան մը չէ նոյն առեն.

«Բայց միթէ բնական կարգի՞ն մէջ կան կամ պարտին ըլլալ միայն ճշմարտութիւններ, օրենքներ. միթէ ամէնէն բառե՞ր են *բարոյական աշխարհ, բնական օրենք* բառերն։ Եւ երէ բնական գիտութեանց մէջ օրենք մը կայ որ կը կրէ Նեւտոնի անունն, ինչո՞ւ ծիծաղելի բան կայ երէ բարոյական կամ բնաբերաբանական օրենք մ'ալ կոչուի Օկիւստ Քոնտի կամ Լիդուէի անունը։»

Եւ յետոյ կը յիշէ անձնասպանութեանց վիճակագրութիւններուն ուսած օրէնքները։

Բաւական կը խօսի տնտեսական խաղաղութեան մը մասին Լիդուէի սխալ դուշակութեան վրայ որուն Եղիա կը պատասխանէ՝ թէ այն առեն Լիդուէ դեռ չատ նոր էր իմաստասիրութեան մէջ և թէ հետեւաբար բնականօրէն պիտի չափազանցէր, մանաւանդ երբ քանի տարուան խաղաղութիւն մը կը վայելէր Եւրոպան, քանի որ 1854ի պատերազմը արեւելեան էր։ Եւ յետոյ, իր կարգին, կը յիշէ աստեղագիտական սխալ հաշիւը զոր ըրած էին Հալէի գիտաւորին իր արեւամերձ կէտէն անցքի ժամանակին ճշտումին մէջ։

Այս առթիւ Եղիայի հետ դրապաշտութիւնը քննելու աշխատանքին մասնակիլ անտեղի պիտի ըլլար, եւ արդէն չէինք սպասեր քնաւ որ այս կարգի նիւթի մը չուրջ Եղիայի փաստարկութիւնները նուազ հիմնուած չըլլային քան Բաւդէօ-

ռիններըը։ Բայց անկարկլի է տեսակ մը ներողամտութեամբ չնեցուիլ իրեն համար որ կը վերջացնէ անկեղծ յուզումով մը և խանդավառութեամբ.

«Ո՛ յաւէս ողբացեալ վարդապետ, ո՛ մեծդ Էմիլ Լիդրէ, որ *Դրական Իմաստասիրութեան* հանդէսիդ մէջ ցնծութեամբ կը գրեիր երբեմն թէ Հայ գրագէտ մը՝ Եղիա Տէմիրճիպաշեան՝ Ասիոյ մէջ կը ջանայ ծաւալել դրական եւ գիտական գաղափարներն — արդեօք կը գուշակէի՞ր թէ պիտի կոչուէի մեծաւնուն յաջորդիդ՝ Ֆրանսայի մեծագոյն տարրաբանին դէմ պատասխանել, ես համբակս, դրական իմաստասիրութիւնն: Է՞ր չունեցայի բազմածաւալ ծանօթութիւններդ, է՞ր չունեցայի խորին գիտութիւնդ եւ ամենաճիշտ իմացականութիւնդ, որպէս զի կարենայի հեղինակութեամբ խօսիլ այս բարձրագոյն խնդրոց վրայ, — զորոց այժմ կը ճառեմ մանաւանդ ուղիղ բանին լոյսով, նուազ ծանօթութիւնով քան սիրով գիտական եւ դրական ճշմարտութեանց(*):

*
* *

Բոլոր անոնց նման որոնց կը պակսի գիտական ոեւէ խորք, կամ անոնց նման որոնք գիտական մակերեսային ծանօթութիւններ միայն ունին, Եղիա ամենամեծ հաւատքով մը լեցուած է գիտութեան համար: Այդ հաւատքը կ'ամրապնդուի մանաւանդ իր ընթերցումներէն որոնք կը կատարուին բնականաբար նոյն կարգի հեղինակներէ եւ «ոյց գրուածք ամենեն աւելի կը գոհացնեն միտքն», *կ'ըսէ յիչելով* «ծերունի սոսկալի Տօքթոր Պիւնիւեր», *որ բնական իմաստասիրութիւն կը քարոզէ* «Գերմանական միութեան չափ հաստատուն գիրերու մէջ»:

Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, անոր միտքը կազմուած է ԺԹ. դարու գիտական ոգիին ազդեցութեամբ և հակառակ անոր որ ինքը 70ի սերունդէն կու գայ, հակառակ անոր որ ԺԸ. դարը մինչեւ յաջորդին կէսը կրցաւ իր կաղապարով ձեւել մարդոց միտքերը և Եղիա իր առաջին տպաւորութիւններուն

(*) **Մասիս**, 1882, թ. 3192.

գերին եղաւ մինչ բոլոր կեանքին մէջ, գործակալ, ո՛չ մէկ հետք կարելի է գտնել անոր մէջ Ռուսոյէն և անգամ մը միայն Վոլտէռ իրեն խօսեցաւ Փիլիսոփայական Բառարանին մէջ, քանի մը հեղնութիւն արտասանելու և մատի քանի մը պզտիկ հարուածներ տալու համար չուրջը:

Համեստութեան մէկ վայրկեանին, հետեւեալ տողերը կը գրէ ան մը, գործակալ լեցուն ամենամեծ յաւակնութեամբ.

«Ես զիս երբեմ կատարեալ իմաստասէր մը չեմ ճկատեր: Կաճուախեն իմաստասիրական ուսումները սիրելուս, գրական ասպարէզին մէջ արուեստիս զմուելուս, եւ շատ գրելու հարկին մէջ ըլլալուս համար, առ մեզ իմաստասիրութեան գլխաւոր ներկայացուցիչն եղայ. այլ այսքան. ես միշտ կը ճանաչեմ զանձս յեսինն Հայ իմաստասիրաց»:(*)

Եւ այս կանուխէն ունեցած սէրը իմաստասիրութեան համար գոհացուցած են Էօժէն Բէլդան, Ժան Ռէյմօ, Էմէ Մառդէն, Ժիւլ Սիմօն «եւ այլք, որ այսօր իմաստասիրական գրիչներ կը ճկատուին աւելի քան բուն իմաստասէրներ»:(**)

Առնցմէ ամենէն աւելի Բէլդան և Էմէ Մարդէն կը թուին տպաւորած ըլլալ զինքը և առաջին անգամ հրատարակած իր գրքոյկներուն մէջ ամենէն աւելի անոնց անունով կը խօսի, մինչեւ որ «ամբողջ գործերը կ'ուսումնասիրէ Լիդուէի, Հերպերդ Սբենսէրի ու Պիւհնէրի»: Հոս պէտք է ըսել թէ այս մոլեռանդ դրապաշտը ծօնդ չէ կարդացած և երկիծանք ունի չատ անգամ անոր համար, անոր նոքի օրերը յիշելով:

Բայց դրապաշտութիւն, բնական իմաստասիրութիւն, բարեշրջութեան օրէնք, Լիդուէ, Սբենսըր իր մտքին խորը տարօրինակ խառնուրդ մը կը ձեւացնեն անհասանելի քաոսի մը մէջ, ուրկէ հազիւ իրր ամենէն չօչափելի ու դիւրըմբռնելի տարր՝ բարեշրջութիւնը կրնայ դուրս քերել, լուծում ամենէն բարդ խնդիրներու, սկիզբի ու վախճանի անվերջանալի հարցերուն, «ուսի՞ կուգայ մարդն եւ ո՞ւր կ'երթայ»ին,

(*) Գր. եւ Իմ. Ցարծում, 1888, էջ 29.
(**) Գր. եւ Իմ. Ցարծում, 1888, էջ 28.

որ ինքզինքին կը հարցնէ, «բոլոր իմաստասիրաց հետ»: Եւ կը կարծէ ըլլալ մէկը՝ որ առաջին անգամ այդ տեսութիւնը ցուցադրած և ծաւալած է մեր մէջ.

«Բարեբոյութիւնը Շարժումի միջոցաւ Հայ ժողովուրդին ալ կը բարոզուի», *կամ* «Այս իմաստասիրական գաղափար մարդոց եւ իրաց վրայ չեն աճսարակոյս հասարակութեան գաղափար եւ ես աճսարակոյս այդ նոր գաղափարներն հանրութեան մէջ ծաւալելու նպատակաւ հիմնեցի գլխաւորապես այս դրական իմաստասիրութեան հանդէսս»:

Պէտք է կարդալ այդ տեսութիւնները, որոնց հեղինակը իր գործն ի մէջ, որովհետև ամէն անգամ որ կը յիշէ յաւուրկ անուն մը՝ կը կարծէ ամբողջ տեսութիւն մը պարզած ըլլալ ապշահար մարդոց առջև:

Անիկա պայծառապէս կը հերքէ սկիզբէն կատարեալ մարդու մը առեղծուածը(*) և տակէ կը հետևցնէ «բարեբոյութեան օրենքին» գոյութիւնը, որովհետև անկարելի էր որ Ադամ Գոլոմպոսէն առաջ գտած ըլլար Ամերիկան, Գալիլէոսէն առաջ Շարժման օրէնքը, Քրիստոսէն առաջ Եղբայրութիւնը և Օկիւպ Քօնդէն առաջ դրական իմաստասիրութիւնը, կարելի չէր որ օդապարիկին գլուխ Եղեմի մէջ պահուած ըլլար ու Եւա գրած ըլլար Թօրինը: Եւ յետոյ կ'աւելցնէ, պարզաբար.

«Մեր հէֆ փոխրիկ Նորհասին, երբ այսպիսի խօսքեր ընէի, կ'ըսէր ինձ պարզաբար. *մահապդ լմնցուր, ու պսակիմ, Եղիա՛»:*

*
* *

Մեծ տրամաբանութիւն մը, ահաւասիկ, Եղիայի խառնուածքին խորքն է:

Առաջին ակնարկով կարելի է այդ մասին կասկածիլ: Որովհետև անոր յուսահատութիւնը, անոր «յոռետեսութիւնը» չունին այն ազնուական լրջութիւնը և հպարտ ուծացումը՝ որ պատկառանքի կը հրաւիրէ: Անիկա միջակութեան դժգոհ մըն է որուն ազատականները երբ չատ անդամներ լեզուին

(*) Տե՛ս Եւր. Շարժում, 1884, էջ 4.

մեր սիրտը, չատ անգամ ալ անտարբեր կը թողուն մեզի։ Կարելի է նոյնիսկ անոր մէջ ճանչնալ մարդկային յառաջդիմութիւնը խանդավառուած եւ լաւատեսութեան ամենէն հաստատ համոզումներով սիրեպատուած մէկը։ Եւ այդ ճշմարտութիւնը սկսալ չէ անտարակոյս, որովհետեւ անիկա մէկն է որ իր վայրկեաններուն ապաւորութեամբը միայն կ'ապրի եւ իր դրապաշտութիւնը, հրապարակագրի խանդավառ դործունէութիւնը անբացատրելի ալիսի մեայլին, եթէ չհաւանէինք անոր մէջ հաստատել իր ծայրայեղ յոռետեսութեան ծայրայեղօրէն հակադրդիմ վիճակներ։ Ատկէ՝ այնքան իրեն մեղադրուած իր հակասութիւնները.

Այդ հակասութիւնները սակայն բնախօսական խանդարումներու հետեւանք եղող մարքի եւ ճաչակի անդիտակից անհամաձայնութիւններ չեն և ինք կատարեալ գիտակցութեամբ է որ անոնց մէջ կ'իյնայ յաճախ միևնոյն յօդուածին մէջ։ «Կամաւոր» կը կոչէ դանդաք, բանալու համար գիտակից, եւ հարկ կը զգայ հրապարակաւ բացատրութիւն տալ անոնց մասին, որ «կը զարմացնեն եւ կը գայթակղեցնեն իր ընթերցողները»։

«Իմ հակասութիւնս *կամաւոր* (բառիս յարաբերական իմաստով) են, իմաստասիրութիւն եւ բանաստեղծութիւն, ճիւթապաշտութիւն եւ հոգեպաշտութիւն, դասակարգութիւն եւ վիպակարգութիւն... ինձ համար հաւասար հրապոյր ունին։ Չիս կամ չիս բազմապատիկ էակ մը կը զգամ. անձնիւրս այդ էակաց՝ որ կը կազմեն իմ տարօրինակ անձնաւորութիւնս՝ իր յատուկ ոճով, դաւանանքով, ճաշակով, ի մի բան՝ իր յատուկ հանգամանքօք կը յայտնուի գրութեանցս մէջ» (*)։

Այն առանձ մը դոհունակութիւնը որ կայ իր բազմայօդ անձնաւորութիւնը հաստատող այս տողերուն մէջ, պատճառ մը չէ որ մենք հոն չճանչնանք ճշմարտութեան չատ մեծ բաժին մը։ Եւ եթէ յոյսի և հանդարտութեան վայրկեաններ ասոր դործին տուին թեթեւ չունչ մը և կատած բերին իրա-

(*) Գր. Եւ Իմ. Տաբեան, 1883, էջ 90.

կան ատենապուհի մը մասին, անիկա ձղած է էջեր որ մեղի կը ցուցնեն պարապ երկինքներէ իր վրայ ինկող անձկութեան խորունկ դիծը։ Մէկ ուենցաւ ժամեր ուր գոհանալ կարծեց «յարաբերականի ծանօթութեամբը», ուենալու համար հանդարտութիւնը իր խղճմտանքին վրայէն ապահնող քնոի մը բարձուհին, բայց ուենցաւ ուրիշներ՝ որոնց համար զրեց։

«Ուր պետ կը զգամ տարակուսելու. յարաբերականին դժգոհ՝ բացարձակն որոնելու, բացարձակին հասնելու անկարող՝ այս անձնուկ գլուխս գերեզմանաքարին դեմ փշրելու, ծիծաղելով՝ դիւային ծիծաղով՝ իմաստասիրաց եւ իմաստասիրութեանց վրայ, մարդկային յաւակնութեանց եւ աստուածային յայտնութեանց վրայ։ Եւ կան վայրկեաններ, ուր պետ կը զգամ բոլոր ծուռգերո՛վս ծնրադրելու, սեւ խաչափայտ մը կը փնտռեմ արտիս վրայ սիրասուա՛չ գայն սեղմելու, ջերմագոյն արտասուօքս թանալու գայն եւ անարատագոյն արեամբս ներկելու։ Հոն, խորհրդաւոր աստեղաց մէջ, արբուհւոյն ալաց ներքեւ եւ աստանին գլխուն վրայ»(*)։

Ինչպէս որ անկարելի է անոր մէջ ճանչնալ որոշ հասկացում մը որ տեւէր, նոյնպէս ալ անկարելի է անոր կեանքը բաժնել չրջաններու, որոնք համոզման և հայեցքներու տեսակէտով զանազանուէին իրարմէ, որովհետև իր փոփոխութիւնները միաժամանակ են, միաժամանակ՝ քանի որ անոնք ամէնն ալ դիտակցութեան վիճակներ (etats de conscience) կը մարմնաւորեն և այդ վիճակները ամէնէն աւելի անկայուն են իր մօտ։ Մէկ օր մը կը դրէր Օտեանք. «Օտեան ի՛մ, չեմ տեսջար ալլուսմ հուրեան... Մօտս Պուռնիի սարսափելի գիտերեն ի վեր իմ վարդապետուրիւնս, այո՛, այդ է եւ յաւիտեան այդ պիտ՝ ըլլայ.— դանդիու գերեզմանաց», բայց իր հոգի օրերուն Ղալաթիոյ եկեղեցին էջաւ ամէն հինդշաբթի և իր կեանքին վերջին Զատկին հաղորդուեցաւ։

Այդպէս է որ իր դրապաշտութիւնն ալ չդիմացաւ մինչև հոգը. 1893ին կը դրէր արդէն.

(*) Գր. եւ Իմ. Ծաղիկ, 1883, էջ 163.

«Երբ կարդացի փիլիսոփայութեան վարպետիս այն գիրքն ուր Սբենսըրեն յետոյ դարուս ամենեն տիեզերական հեղինակն իր վարպետն եւ իմզիմբը կը հերհեր, այնքան դառն եղանակաւ, մտքիս մէջ մեհենայի մը դադարման զգայնութեան նման զգայնութիւն մ'ունեցայ եւ արդեն մոայլ հոգիս անհուն չղջիկի մը բեւեռ հերթեւ զգացի յետ այնոսիկ»(*):

Եւ չատ աւելի մեծ դառնութիւն մը կայ սա տողերուն մէջ դարս քանի մը տարի աւելի ետքը գրեց.

«Արդարեւ սուրբ մըն էր Լիդուէն, իմ վարպետս էր իմաստասիրութեան»(**)»

Հակառակ քանի տարի Լիդուէ յեղյեղելուն, անոր ընապաշտ իմաստասէր մը ըլլալէն աւելի քան չսորվեցանք: Չկրցաւ գոնէ vulgarisateur մը ըլլալ. չի կրցաւ երկու դաղափար փոխադրել մեր մէջ: Մոքերնէս չ'անցնիր իրմէ պահանջել որ moraleի ուսուցում մը ըներ. մանաւանդ երբ իր ընթերցումներուն մէջ չէր կրնար տեսր Թելադրութիւնը գտնել. դրապաշտութիւնը, զուրկ բնազանցութենէ, չէր կրնար զայն պարունակել:

Նոյնպէս չի կրցաւ իր «յոռետեսութիւնը», իր «պուտտայականութիւնը» վարդապետական ձեւով մը ցուցադրել մեր առջեւ, իբր համոզում մը կամ իբր խառնուածքի մը որոշադրած միակ կարելիութիւնը իրեն համար:

Եւ բան մը միայն կրցաւ արտասանել անիկա իր «պուտտայականութենեն», բան մը զոր տարիներով չհետացուց բերնէն՝ անոր հաղթելով տափակութեան և հասարակութեան դէմ տը:

(*) **Մասիս**, *Ինքնաւերլուծում*, 1893, *թիւ* 3981.

(**) **Մասիս**, 1899, *թիւ* 11.

II

Եթէ անհրաժեշտ է որ գրողի մը գործին մէջ երեւցած բոլոր տեսակէտները հաւասար հոգածութեամբ նկատի առնուին, կրնա՞ք ակնոց առնել վարկեան մը տեսնելու համար Եղիան իր քննադատի դերին մէջ։ Այս տեսակէտէն մեկնելով ստիպուած պիտի ըլլայինք նոյնպէս ուսումնասիրել անառնագէտ Եղիան, որովհետեւ, առանց յիշելու Տնեան հանդէսին իր վեց ամսուան խմբագրապետութիւնը, հատոր մը կրնան կազմել անոր տեսնողական աշխատութիւնները։ Բայց այս վերջին պլուխը չափազանց աննպատակ ձեւով մը իր դէմ պիտի դառնար այդ պարագային, և լաւագոյն է պիտնալ թէ Եղիա յուզած է տեսնողական հարցեր որոնք կրնան օգտակար կերպով խօսակցութեան նիւթ դառնալ համեստ առեւտրականներու մէջև։

Բայց քննադատին վրայ ըլլալիք ուսումնասիրութիւն մը մեզի մանաւորապէս կը հրապուրէ անոր համար որ ատիկա առիթ մը պիտի ըլլայ իր գրական հայեացքները և համոզումները ճշդելու, անհրաժեշտ լրացուցիչ, անշուշտ, այս կարգի աշխատութեան մը կուշտին։ Այնքան երկար եղած է անոր գրական գործունէութիւնը, որ առանց իր մէջ զգալու քննադատի անդիմադրելի կոչում մը, և առանց մտքէն անցուցած ըլլալու իր արտադրութիւններէն մաս մը յատկացնել այդ ճիւղին, դարձեալ, անոր պատահական կարծիքները կըբնան իր տարբերութեան տակ քննադատողութեան ալ մեծահատոր դիրք մը ձեւացնել։

Պէտք է ըսել թէ սեղը գոյութիւն չունի մեր մէջ, նոյն իսկ նորերուն մօտ։ Ինչ անդամ անկախ հանդէսի մը մեծաթիւ էջերուն և գրքոյկներու նիւթ մատակարարած է, ուր սակայն impressionniste քննադատութիւն մըն է որ կ'ըլլայ, զուրկ գիտական խորքէ եւ մանրակրկիտ վերլուծումէ։ Ուրիշներ չափազանց սեղմ տողերու մէջ հաղիւ տպաւորութիւնա-

ներ պատմեցին և մակերեսային դիտողութիւններ ըրին, որոնք ոչինչ կը պարունակեն իրենց մէջ յատկանշական, կամ բաւականացան ենթակային արտաքին ֆիզիօճօմին գծագրելով և անոր հագուկին չափը, նայուածքին ուղղութիւնը հաշտեցուցին իր դրական հանդամանքներուն հետ։

Մանաւորելով մեր խօսքը Նիւթային համար, կ՚ըսենք թէ իր քննադատի կարծիքները հասարակաց դատաստանէն անդին չեն անցնիր։ Եթէ պարագան կը ներկայանայ իրր այդ յայտնութիւն, անձնական տպաւորութիւններ կը նօթէ։ Աւտոնք ալ դարձեալ զօրաւոր կերպով կ՚արտայայտեն ինքնակ մտածողութիւն չունեցող ուղեղի մը կաղապարը։ Անոր դատումները միշտ կ՚ենթարկուին արուեստագէտի իր տիրապետող գոյնին. բաւերուն հետ անհուն խաղի մը բռնուած այս մարդը վանկերով և ձայներով կը տարուի մտածելու։ Հանդիսաւոր տիտղոսներով խորտրուած իր քննադատի էջերուն մէջ ունի ձայնարկութիւններ և բացագանչութիւններ որոնք չեն կրնար նոյ արտադրել, հանդէպ տպաւորութիւններուն զոր այս կամ այն դպրոցի գրականութենէն ծագած տեսարանները կ՚ընծայեն իրեն։

Անձերու համար իր ունեցած կարծիքներուն տեսակէտով գինքը քննող մը առաջին անգամ պիտի ապշի չափազանցուած գովեստներու անհաչիւ չոայլութեան մը։ Այդ աննրեւակայելի վարաբանութիւնները որ առ առաւելն միջակութեան մը առջև կը փուսին այնքան վիհանձնօրէն, իրենց վրան–բացութիւններով ընթերցողը կասկածի կը տանին անոնց տուն տալու ոդիին անկեղծութեան մասին։ Շատ անգամներ իրեն ուղղուած են մեղադրանքներ փոխադարձութեան մը ակնկալութիւնովքը բանաձեւուած գովեստներու կասկածով, թէև չատ դիւրութեամբ կարելի է բացատրել այդ չափազանցութիւնները, նկատի ունենալով անոր անձնական նկարագիրը եւ ծայրայեղ իանդամաւորութիւնները։

Անչուչտ այսպէս չէր մտածեր Պարոնեան երբ երեւակայեց, Նիւթի կեղծանունին ծագման վերադառնալով, Փիլոսիպոս Թոչունը զոր անկարելի էր որսալ, «այնքան կը գո-

վեր աճ հաւորացներն, որոնք վիճաբախ կ'ըլլային եւ հայե. լի՛ մը կը փնտռէին հիանալու համար այն հազուագիւտ բարեմասնութեանց վրայ զոր կը վերագրէր նոցա գովաբան բրոչունն»:

Եւ իրաւամբ յետին մատենով եղած խնկարկութեան հազուադէպ օրինակներ ալ կարելի է նշանակել: Փիլ. Բառարաններուն երկրորդը կը սկսի արտունջով մը, առաջինին առանց քննադատականի մնալուն համար: Յետոյ, Մ. Չերազի առտուածացումէն ետք, Մամուրեանն է որ կը բերուի պատիւներու աթոռին վրայ. «Հայ կեօրէ մը կրնանք անուանել զայն, անձնագոյն շրջանակի մը մէջ այնման տիեզերական է որման Ֆաուստի հեղինակն»: Եւ երկու էջի անզուգական գովաբանութիւններէ ետք, կը վերջացնէ. «Ա՛հ, դու չես անգիտ, անուանի եւ սիրելի վարպետ, թէ լաւ գրադատումէ մ'ըմբռնանուր ազգն այնման կ'օգտի որման հեղինակն: Աներկբայ եմ ուրեմն որ իղձս անդրեն արտիս խորն չը պիտ' բնկրկես, Մամուրեան մե՛ծ»:(*)

Առաջ մեկնութեան:

Ոչիչ պատճառ մը՝ չատ աւելի հետաւոր ու հազուադէպ պարագայ մըն է: Պատահմամբ՝ քննադատեալ գործը կը ներկայացնէ հոգեկան վիճակ մը կամ կեանքի դրուագ մը որ գինքը նախապէս զբաղեցուցած, գինքը հրապուրած եւ երազանքի ու ցանկութեան հրաւիրած է: Ընթերցումէն ետք իր մէջ գոյութիւն ունեցող այդ վիճակը կու գայ անոր տեղը գրաւել եւ անդիկա կ'անհետի ու կը կորսուի այլեւս եւ գատողը կը տեսնէ իր անձնական տեղծումը միայն, անթերի, իրեն համար: Ատկէ ծնունդ կ'առնէ ապչեցնող գնահատական մը ոչինչ գրութեան մը համար: Այդպէս է պարագան Վ., Մալէզեանի Անիծեալին. ուր կը ներկայացուի կեանք մը զոր Եղիա երազած ու ցանկացած է ինքզինքին համար եւ զոր յանձնէն ցուցուցած ենք (էջ 45):

Աւելորդ է բոլոր այդ փառաբանութիւններուն ցանկը ներկայացնել: Կը բաւէ քանի մը խօսք բռնել Մ. Չերազի համար:

(*) **Փիլ. Բառարան** (փորձ), էջ 22:

Փիլ. Բառարաններուն առաջին տեսարակը չենք գիտեր գրական ո՞ր սեռին կը պատկանի, բայց երկրորդը, հակառակ իր անուններն, քննադատական գործ մըն է անկասկած: Հոն Մ. Չերազն է որ կու դայ ամենէն առաջ իր բաժինը առնել Եղիայի առատաձեռնութիւններէն:

Ըսուած է թէ Մ. Չերազ իր համբաւին կէսը Եղիայի կը պարտի: Եթէ ճիշտ չէ ասիկա՝ յանգանքը Եղիայինը չէ անտարակոյս, որ ոչինչ խնայեց իր բոլոր կեանքին մէջ անոր փառքին համար:

Անոր անունը Հիւկոյի անունան հետ միացուց(*), զայն Հայ «Մալիուսը» կոչեց(**), որովհետև Գրական փորձեր և Ազգ. Դասիարակութիւնը հայ լեզուին օրինադիրքերը հռչակից, եւ աւելի չդադրեցաւ մեզի կրկնելէ երբ ո՛չ ինքը ոչ անոնց հեղինակը բնատրական աչխարհաբարի խօսքը կ՛ընէին: Անչուշտ Մ. Չերազ այդ առաջին գործերուն մէջ յատկութիւններ ցուցուցած է, բայց անտեսի է իր ապրմին մէջ միացած արժանիք մը տարապայման վաստակութեամբ չափազանցել:

Այսպէս, Եղիա միշտ սխալած է իր գատաստաններուն մէջ ու ամենէն տարօրինակ կարծիքները յայտնած է Հայ եւ օտար մատենագիրներու համար: Փանոսեանը է՛անուանէ «Հայ Պառնասին պետը», զայն ամբողջ սերունդի մը առաջնորդը կը կարծէ(***) և եւ «հրաշակերտ մը» կը կոչէ անոր մէկ ուտանաւորը որ հովերուն բերած արձագանքներով կը ձեւանայ: Մ. Ամէմեանի Սապատողնին համար կը գրէ. «Յորում գիւտ, զգացում ու բացատրութիւն կը միանային հազուագիւտ ճերտաճնակութեամբ»(****): «Անմահ»(*****) կը կոչէ Զօպանեանը երբ դեռ վեց ամիսէ ի վեր անիկա ձգած էր դպրոցին սեղանները, Մ. Յովհաննէսեանը կ՛ընդունի իրր մեր մեծ իրապաշտ բանաստեղծը, 1899ի Մարիամին մէջ բանաստեղծներու ցանկ

(*) **Փիլ. Բառարան**, էջ 14։ — (**) **Նոր կեանք**։ (***) **Մանզումէ**, 1901, թիւ 40։ — (****) **Երկրագունտ**, 1888, էջ 470։ — (*****) **Ա. Թեւել**, «*Մոնա զն*», 1892, Փետր. 29։

մը կը ներկայացնէ ուր իրական արժանիքներու կողքին անունները կուտայ ամենէն ողորմելի մարդերուն։ Եւ դեռ չարունակելի։

Ինչպէս իր խնկարկութիւններուն մէջ՝ նոյնպէս ալ ազատական է երբեմն իր մեղադրանքներուն մէջ։ Լրջօրէն կ՚ընդունի Պարոնեանի երգիծանքները, հոն հակասութիւններ կը կարծէ տեսնել և անոր մէկ գաւեչտին կը պատասխանէ նչանաւոր սոփեստութեամբ մը(*)։

Չէ կրցած դրական անձնաւորութեան մը դէմքը տալ մեզի ճշդութիւնն և ամբողջութեամբ։ Պարոնեանի խիկարը կ՚ենթարկէ երկար ուսումնասիրութեան մը(**) բայց անկէ երբեք դուրս չի գար անոր հեղինակը իր յատկանչական դիծերով և զգալի կարկառներով մեզի բանելու վիճակին մէջ։ Երկրագունտի հինգ էջերը դրաւող ուսումնասիրութիւն մը կիւրճեանի, Աբփիարեանի և Բաչալեանի վրայ, չատ մասնակիօրէն կը յայտնէ այդ երեքին դիմագծութիւնը երևան հանել։

Հակասակ թեյադրող և առարկայացնող հանգամանքին որ միշտ յատկութիւնն է պատկերալից ոճի մը, անոր չի կրնար ճշդիւ գնել մէջտեղ բերել, որովհետև անիկա տարօրինակ եղանակով մը գերին է իր իսկ ստեղծած պատկերներուն։ Անոր ամբողջ գրուածքը, դրադատական, այսինքն տրամաբանական ու վաւերական դաղափարներու չարք մը, կը կառավարուի պատկերներու հրամանդներէն և կը դառնայ առաւել քան երբեք գրուած։

Անձերու առանձին այդ ուսումնասիրութիւնները հազուագիւտ են։ Անոր դրադատութիւնները կը ձեւանան ընդհանրապէս հրատարակութեանց առիթիւ գրուածներէ։ Երջանկաներ այլքին առջեւ գրելէ բնաւ չէ ունեցած։ Միայն 1892ին Աւետիքի մէջ հրատարակուած նամակ մը կը պարունակէ քանի մը տող, առիթ անմիջապէս առջի չրջանին բանաստեղծու-

(*) Գր. եւ Իմ. Ցաւոտմ, 1884, էջ 73։
(*) Գր եւ Իմ Ցաւոտմ, 1894, էջ 61։

թեան մասին, չատ հանճարօտ, բայց իր ճշդութեամբ եւ իրականութեամբ արժէքաւոր.

«Բացատրութիւնն յանդգնութեան երկիւղն ունէր, ու լեզուն՝ ոամկութեան արհամարհանք մը որ սակայն իր ազնըւականութեանը վրայ յատուկ դրոշմ մը չէր դներ. պատկերք ու նմանութիւնք ծանօթ տիեզերքեն կ'առնուէին, *տիեզերք* բառին ամենեն անձնուկ՝ ամենեն նուազ գիտական նշանակութեամբ, բոլորովին մակերեւութական տիեզերք մը, հոգեկան թէ նիւթական առմամբ» *ևլն*:

Բայց անիկա երբեմն յայտնած է կարծիքներ որ միչտ պիտի զարմացնեն մեզի: Շարժումի մէջ յօդուած մը սապէս կը սկսի.

«Տիկին Տիւսաբ՝ Հայոց առաջին վիպասանուհին՝ անկումէ անկում կ'երթայ»(*):

Շարունակութեանը մէջ Ադամեանի մասին իր կարծիքները եթէ ոչ չատ զժուարագիւտ գոնէ չատ ճիչտ են:

1885ին *երբ Անհետացած սերունդ մրն նոր սկսած էր հրատարակուիլ Երիտգնեստի մէջ, անիկա Չօհրապի ուրուագիծը առաւ որ ամենուն կարծիքը մնաց մինչև հատը:*

Իրեն համար միչտ պատիւ մը պիտի ըլլայ իր համեզուած աչխարհաբարեանի հանդամանքը: Հակառակ իր սերունդին, հակառակ Պէրպէրեանի, անիկա սկիզբէն մինչեւ վերջը աչխարհաբարեան մնաց: Նոր կեանքով սկսաւ անիկա իր աչխարհաբարի պաչտպանութիւնը: Մասխ օրաթերթին մէջ չատ հակասական յօդուածաչարքով մը, Գարեգին Ծադիկեան, չարունակեց այդ գործը: Անոնք էն ինչ կը դրէր տատնբուիլը տարի հատ այդ մասին.

«Խմբագրութիւնը իննի դիմում բրաւ ու ես ալ *Գարեգին Ծադիկեան* վերնագրեալ իրարու հակասական յօդուածոց կատեկերգադիւցազնական շարք մը սկսայ, որ ծաղկամարտի տպոյրն բրաւ ընթերցողաց վրայ: Օր մը գրաբարեանի կ'ըսէին. «Տեսա՞ք, Գրասէր Ատամ մեռե է.» Միւս օրն աչխարհաբարեանի կը գոչէին. «Գրասէր Ատամ ձեռնէ՞ է, կարդացէք այս-

(*) Գր. եւ Իմ. Շարժում, 1887, էջ 3։

օրուան յօդուածը»: Հակասութիւնս առերեսոյք եր, գրաբարը կը պաշտէի, իսկ աշխարհաբարը կը պաշտպանէի»:(*)

Անելօրդ է այդ յօդուածներուն մանրամասնութեանց մէջ մտնել: Գլխաւոր դաղափարը որ անկէ դուրս կուգայ՝ աշխարհաբարի պաշտպանութիւնն է.

Ուրիշ առասկէս մը, չատ ինքնատիպ ու չատ յատկանշական, այդ յօդուածաշարքին կը բղխի և կը պաշտպանուի իր կողմէ եաքն ալ, ուրիշ առիթներով: Այդ կարծիքը Մխիթարեան միաբանութեան մասին է.

«Այսօր Ս. Ղազարու վանքին ոչ այլ՝ ինչ կ'ելլէ բայց եթէ աղօթք, աղօթք հանդերձ ծնրադրութեամբ: Այդ սուրբ հարք որ օրն հարիւր յիսուն անգամ Վենետիկի մարմարներուն վրայ կը ծնրադրեն, չեն տեսչար, ատ՞ղ, անգամ մը ծնրադրել հայրենեաց արտասուաթոռոյ հողոյն վրայ...: Այսպես միտն Աւետարանն ցոցա կը պատուիրէ «Երթայք եւ ուսուցէք», Մխիթարեանք կը հասկնան թէ պարտին վանքին մէջ ապրիլ, ուսանիլ(?) եւ վախճանիլ»(**):

Ըստ Եղիայի, այդ միաբանութիւնը, իր երկու բաժանումներով, դատապարտուած է մահուան. անիկա երբէք չէ կրցած և պիտի չկրնայ ստեղծել ճշմարիտ աղգային ոգի որ չի կրնար ծնունդ առնել հեռաւոր երկրի մը մէջ, խուցերու խորը փակուած ծերունիներու կուրծքին տակ: Անոնք մեռած դործ մը կը կատարեն եւ այդ դործը երբէք սրտի մը բաբախում պիտի չտայ: Ամբողջ միաբանութիւնը բանասիրական հաստատութեան մը հանդամանքը եւ արժէքը կը ներկայացնէ:

«Վաղ կամ ուշագան մահ կայ կղզիացման մէջ. եւ Մխիթարեաց կրկին միաբանութեան ասիճանական խաւարումն՝ այլ իւիք չը կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ սոյն միաբանութեան ան՞ն առանձնամոլութեամբ (բառ հոմանիք ինքնամոլութեան): Ինչ օրեր անցուցինք, Հայութեան սեւ օրերուն մէջ

(*) **Փիւզանդիոն**, Դրականութիւն եւ Գերականութիւն, 1899, Մարտ 18–20:

(*) **Մասիս**, 1881, թիւ 2853:

ա՛լ, Հայութեան գուարթ օրերուն մէջ ա՛լ, վանականիմ ճոյն զգացումն ունին — անտարբերութի՛ւն: Շատ կը կարդան ազգային հին մատենագրութիւն, եւ գրեթէ միայն ազգային հին մատենագրութիւն կը կարդան. սակայն երբ մեզի, Եղիշեէն էջ մը կարդալէ յետոյ, Հայ մը կը փնտռեցիմ մեր շուրջ՝ արտասուագին համբուրելու համար զայն. ճոխա՝ վանականի՝ գրիչ կը փնտռեն Հայու տեղ, եւ մելան կը ճեղուն արտասուքի տեղ:»(*)

Բայց, վերադառնալով իր քննադատի ընդհանուր դիմադծութեան հանգամանքներուն, պէտք է րսել թէ ամէն բան Եղիան հետու կը տանէին անկէ: Աստարէղէն համար անհրաժեշտ կօրովը, մէթոտը, պատրաստ են իրեն: Իր էութեան կեդրոնական երես, ջղայնոտութիւնն է: Դատելու անընդունակ եղած է: Քննադատ մը գրեթէ միշտ պրամաբանող մըն է:

Նորերու impressionnisme (impressionnisme) թերեւս մատչելի ըլլար իրեն, եթէ չափով մը կարենար հեռացընել իր ճամբէն անհարկի միջամտութիւնը: Հեղինակ մը գեղարուեստական պարտքին տակն է ինքզինքը արտայայտելու: Երբ տաղանդ չունի, պէտք է զգացողութիւններու նորութիւն տայ: Երբ հոն ալ տկար է, պէտք է արուեստով փոխարինէ մեր զիջողութիւնը:

Հակառակ այս գլուխին սկիզբի մեր վերապահութիւններուն, գարձեալ կը սիրենք Զօհրապի անկայուն ու խորքէ գուրկ դիմաստուերները: Համակրանքով կրնանք կարդալ Յարութիւնեանի դատաստանները: Չօպանեանի վերլուծումներուն մէջ միշտ քաջին մը կայ որ ընդհանուր արուեստէն կուգայ եւ անձնական բօնը կը պարակուի:

Եղիա ոչ մէկը ունի ատոնցմէ:

*
* *

«Հզօր կարդացող մըն էի», *կը գրէր Եղիա 1893ին: Հզօր կարդացող մըն էր և այդպէս մնաց, հակառակ «յոռետես» դառնալուն, հակառակ հիւանդ ըլլալուն:*

(*) **Բիւրակունք**, 1885, Յունվար, էջ 4։

«Ամեն գիրք կը կարդայ, եւ չը կարդացածն ալ կը թղթա-
կը հոտոտէ, կ'ըսեն,» կը գրէ Տ. Կամսարական, և յետոյ
ւելցնէ. «Եղիա Տէմիրճիպաշեան Հայոց ամենէն նմուշ
պէտն է ինձի համար. ահաւասիկ տիպոս մը զոր իրեն ըն-
ելու համար դարձուածքներու պէտ չունիմ»: Ամենէն ա-
ի չատ եւ ամենէն աւելի առաջ կարդացողն էր ան: Տասը
րուան ընթացքին անիկա անցաւ բոլոր գրական ուղղու-
ւններէն զորս ֆրանսական գրականութիւնը ցոյց տուած
1850էն մինչեւ իր օրերը:

Նախ, 1880ին, դեռ չատ յետամնաց է. ռոմանտիզմն է որ
հակադրէ դասականութեան հետ և ուրիշ անուն չը գիտեր:
5ին վ. Հիւկոն կը քննադատէ կանոնաւոր ձեւով մը,
7ին բնապաշտի դասանանք կը յայտնէ և հոն կը կենայ,
յր առնուած է այլեւս, իր որոշ համոզումները ունի, թէև
նոյն ինքզինքը հակասելու սէր ցուցնէ:

Վերադառնալով իր ընթերցումներուն, առանց դիտադիր-
ւու համար իր ունեցած սկարութեան, թերևս աւելի խըղճ-
արէն գործածէր ֆրանսացի իրեն ժամանակակից հեղինակ-
ւու անունները, մասնաւորաբար 80ական տարիներու բա-
բները: Այդ անունները իրեն կուգան աւելի հանդէսներէն
ն բուն հեղինակներուն ընթերցումէն(*):

Ամենէն աւելի ծանօթ է իրեն 19րդ դարու սկիզբէն մին-
կէսը, առանց Շաթոպրիանի: Եթէ իր ընթերցումներուն
իւը իր յիշատակութիւններուն մէջ պէտք է վճռորոշ ,պիտի
նք թէ չի ճանչնար դասականները, հին և 17րդ դարու,
պէս չի ճանչնար 18րդ դարը: Ժ. Ժ. Ռուսոյէն թերևս
ն Էմիլը կարդացած է, Վոլտէրը կը ճանչնայ երկրորդա-
կարևորութեամբ: Նոյնը պիտի մտածէինք նաև մեր հին
ւենադրութեան մասին, ուրկէ Եղիշէն և միայն զայն կը
:

1892—3ի չրջանին վրայ խօսելով, կ'ըսէ թէ «այն օրերն
իման կ'ապրեի մեծ այն կախարդներուն, Տանդէ Կապրիել

(*) Գր. եւ Իմ. Տարեմուտ, 1887, էջ 10:

Ռօսէդդիի, Սուիճպըրճ ու Բրսխճ գեղեցկագէս-բանաստեղծ եւ արձակագիրներուն, զորս հաստուածաբար ի հայ ածելու անհնարին փորձն ալ կը փորձէի»(*)։ *Մինչեւ հոս հասած բլլալու իրողութիւնը նախորդ ընթերցուածներու առաջին թիւ մը կ'ենթադրէ, եթէ չխորհինք անոնց մէջ չատ անկարդ ու անկապակից ոտանաւորներու վրայ։ Մանաւանդ անուններ տալու իր մոլութիւնը պատճառ կ'բլլայ որ յիշէ մարդեր զորս անուանով միայն կը ճանչնայ. 1887ին է որ կը գրէ թէ Ռըվիւ Էճէտերանական կ'առնէր. «Մէջը Զօլա կար, Տը Կօնճուռ կար, Հիւզման կար, Ռոս ու Ռէմաճ կար, Անտռէ Լըթէվռ կար, Լըդուռնօ կար, Հաննըբէն կար, Բօլ Պուռժէ, Բօլ Ալէքսիս կար, Սպէճաճ Մալառմէ, Բօլ Վէռլէն, Շառլ Մօռիս, Սառազէն կար»(**)։ Բայց քանի մը ամիս ետք, անուններու ուրիշ դասակարգութեան մը մէջ, երբ «նորերը» կը յիշէ, միտքէն պիտի չանցնին վերիններըը, բացի Հիւյզմանսէն, այնքան քիչ տպաւորուած է անոնցմով։*

Սակայն, ինչ ալ բլլայ իր ծանօթութիւններուն տարողութիւնը, ո՛չ մէկ ինքնատիպ հայեացք ունեցած է օտար գրականութեան մասին և անձերը կը դիտէ հասարակաց ակնոցին մէջէն։ Անոր ընթերցումը, որ մեթոտով չ'բլլար, որուն միակ վախճանը հաճոյքն է, աւելորդ խճողումի մըն է, տեսակ մը մոայլ թանգարան իր ուղեղին խորը որուն մէջ նետուած ծանօթութիւնները և գեղեցկութիւնները քիչ անգամ պատեհութիւն պիտի ունենան լոյս աչխարհ գալու.

Լ. Տօտէն կը հիացնէ գինքը, Գօնկուր կը յիշէ իբր ամենագեղեցիկ վէպ մը, Ռիչբէն և Վ. Հիւկօ դէմ դէմի կը դնէ, Լ. Մալօն առաջին գծի վրայ կը բերէ, ինչպէս Ժ. Օնէն, եւ երբ չորս անուններ կու տայ իբր 19րդ դարու Ֆրանսայի ամենէն մեծ բանաստեղծները (Լամառթին, Հիւկօ, Միւսէ. Վէռլէն), մեծ անիրաւութիւն մը ընել կը կարծէ Միտրալը մոռնալով(***)։

(*) **Ծաղիկ**, 1894՝ էջ 100.

(**) **Գր. եւ Իմ. Շարժում**, 1887, էջ 10.

(***) **Մասիս**, 1899, էջ 303.

Անիկա երբեմն ատիճը տուած է ինքզինքին ընդհանուր գրականութեան վրայ արտայայտուելու։ Այդպէս է «Դարուս Գրականութիւն», Արեւելքի մէջ, «Լումի Զօրա», Մանզումեի մէջ։ Անոր գաղափարները դժբախտ ձեւով մը հատարակաց կարծիքի կչիռին կ'ենթարկուին։ Ոչ մէկ ինքնատիպ եզրանակ տեսնելու և գնահատելու, ոչ մէկ խորացում գիտութիւններու, ոչ մէկ նորութիւն տեսակէտներու մէջ։ Հեղինակներու մասին իր կարծիքները մեզի կը յայտնէ մակերեսային ըմբռնումի մը կարողութիւնը միայն իր քով. Պօալէո «նեխերակ»ն է միայն, Ռիչբէն «հանճոյերակ»ն է, Շէյլի «ապագայի բանաստեղծ»ը, արմհեատ Ռըլիի Գօնդաներօոհնի մէջ զայն այդպէս կոչած են։ Այս վերագիրները, տարիներով անբաժան իրենց կցուած անուններէն, և այն դիւրութիւնը որով պատահական բառ մը, անուն մը, իրեն գիրք մը կամ հեղինակ մը կը յիշեցնեն, կը ցուցնէ մեզ մարդերուն և անոնց գործերուն մէջ մակերեսութային գիծէ մը աւելի տեսնելու անկարելիութիւնը իր մօտ։

Գրական տեսակէտով, իր հատորումներուն մէջ արագ փոփոխութիւն մը կարելի է նշմարել 1880էն մինչև 1885։

1880ին, ար պաչտօնապէս իր մուտքը կ'ընէ գրականութեան մէջ, անիկա կը գոնուի «Հիւկոյի ի Հայս ազդեցութեան պայծառագոյն ժամանակին մէջ», որ իրեն գրել կու տայ «որ ինձ թղթիր(*), երբեմն, «ողջոյն ձեզ ազնուախոհ պատանի», ձեզ այժմ ողջոյն, վսեմախոհ ծերուկի, Հիւկո երիցս մեծ, երիցս աստուածային...»։ Բայց 1885ին, երբ ան կը մեռնի, հետեւեալը կը հրատարակէ Շարժումին մէջ.

«Վեր ի վերոյ տեսութիւնիւ, պատգամաձեւ դասարկ ասութիւրք, հրեշ, հրեշտակք, ամպոց մէջ մարդ, լերանց վրայ Աստուած, շուշանափայլ ապիտակութիւն ու բոցագոյն կարմրու-

(*) Վիքթոր Հիւկո նամակ մը գրած էր Եդիայի, պատասխանելու համար անոր մէկ ներբողին, զոր եղիա Մարսէլլի իր թերթին մէջ հրատարակած էր։ Այդ նամակը այսպէս կը սկսէր. «Je te salue, ô noble esprit de l'Orient»։

բիւն մօս առ մօս. թեմեր կառավարող տգեղ եպիսկոպոս մը, ծառի խոռոչի մը մէջ աճեցուցօք ապրող հաւատացեալ *Գօնվանսիօնէի* մը դէմ. Գուազիմոսօ Պլօս Ֆուօլլոյի ախոյեան. *Կրօնիֆ* ու *Կրօնիֆներ* ու ամէնէն առաջ հետեւեն *Աւանակին*. ու Փիլիպ՝ մեծ մարցնչող մը՝ որ աննաստպան կ'ըլլայ, ու Ժան Վալժան՝ կալանաւոր մը՝ որ յանկարծակս սուրբ մը կը դառնայ. քաղաքի մը՝ որ մանկլաւիկ մը կամ ռամիկ մը կամ ռամկավար մը սիրաշահ կ'ուզենայ, ցնծութի մը՝ որ ի բրթել ական արբուհի մը կ'ըլլայ, հայր մը որ կը սպաննէ, դահիճ մը՝ որ կ'արտասուէ. մանուկ մը՝ որ կը նգմէ, աճառուն մը՝ որ կը լզէ, fաr մը՝ որուն տակ սիրտ մը կայ, սիրտ մը՝ որուն տակ կոկորդիլոս մը ծածկուած կայ. այո՛, տգեղ ժողովուրդն ա՛յն հեղինակէն կ'ախուժի որ իւր աչաց առջեւ այսպիսի պատկերներ կը պարզէ, որ հրաւէրի մօս եղելութիւններ կը պատմէ, որ կ'աղաւաղէ իրողութիւնն եւ կ'այլակերպէ մարդկութիւնն։ Այսպէս է Վիկտոր Իւկօ»(*):

Այս դիտողութիւնները, սակայն, իրմէ չեն գար։ Նոյն յօդուածին մէջ իսկ, քանի մը էջ անդին, կ'աւելցնէ. «Ես չեի՞։ Քննադատութեանս մէջ տիար արձագանգ մը միայն եղայ Ֆրանսական նոր դպրոցին հզօրագոյն ձայներուն»։ 1895*ին երբ երկրորդ անգամ կը կարդայ Թշուառները, կ'ընկճուի ու կ'այլայլի, եւ* «մինչեւ այն տեղ իրեն աճեցուցօք յուզումով մը կը լեցուի», *երբ կը հասնի այն էջը՝ ուր Ժան Վալժան, առանձին, դաշտերուն մէջ կեցած կ'աղաղակէ.*

«*Բըլի-ժէռվէ՛, Բըլի-ժէռվէ՛...*»

Եւ կ'աւելցնէ.

«Բայց այդ գիրքն ինչ գիրք է. իրօք գրուա՞ծ է այն, ու մենք կարդացա՞ծ ենք զայն. գրողը մեր fո՞վը կ'ապրեր իրօք. գաղղիացի՞ էր»(**):

Ասիկա բնականաբար չի հակասեր վերի տողերուն հետ, ընդհակառակը. բայց երբ «Գաղափարներու Հերքա» *կ'անդ-*

(*) **Գր. եւ Իմ. Ցարծուա**, 1885, էջ 111։

(**) **Ռիւզաճդիան**, 1898, 17—29 Հոկտ.

ուանէ Թշուառները եւ կը կարծէ թէ «Վ. Հիւկօ իմաստասէրի եւ խորհողի բարձրագոյն դիրք մը գրաւած է որ դարուն կը տիրէ», կ'արտայայտէ դաղափարներ որոնք կիսադարեան հնութիւն կը կրեն, որովհետեւ իր ողջութեանը իսկ օտարներուն քով Հիւկօ իր ճշմարիտ արժէքին վերածուած էր և այն թուականին (1901), ուր Եղիա այս տողերը կը գրէր, դպրոցի դասագրքերու մէջ անցած էր անոր գործին մէջ մտածումի պզտիկ հետքի մը չգոյութիւնը։

Իր տպաւորականութիւնը, իր տպաւորութեան վերյիշումները միշտ դինքը առաջնորդեցին իր դասատուններուն եւ դաղափարներուն մէջ։

Բայց անիկա հաստատ մնաց իր բնապաշտ գրագէտի դասանքին վրայ, անոր համար թերեւս որ իրր այդ արուեստագիտութիւնն եաք համեմատաբար քիչ անգամ առիթը ունեցաւ հրապարակ գալու, երբեմն ինքզինքը հերքել կարենալու համար։

1887ին էր որ Գ. Օտէոնի մահուան առթիւ անիկա Ա. րեւելքի մէջ հրատարակեց «Նոճա եւ ես» յօդուածը, ուր «դրօք պարզեց բնապաշտութեան»։ Ահա ինչ որ այս մասին կը չահագրգռէ մեզ այդ յօդուածին մէջ.

«Ժամանակին հետ կ'ընթանամ, կը հետեւիմ Լիդուէի եւ կը համակրիմ Հարդմանի, կը հոտոտեմ Պօդլէռի ենթերգութիւնները եւ ծափ կը զարնեմ հայհոյերգակ Ռիբբենի, կը մխիմ առնապանգ գոլ անկապաշտից (*decadent*) եւ ախոյեան արուեստ վասն արուեստի վարդապետութեան՝ զոր կը ջատագովէ եւ կը գործադրէ բնապաշտական դպրոցն։ ... Եւս հան զեւս կը յարիմ այն գրական դպրոցին որ մտենագրական բարեշրջութեան մէջ ի յայտ կուգայ իր կարգին՝ երբ արդէն իրենց վերջին բառն ըսած են միւս դպրոցներն։ ... Բաց ասի կը սիրեմ այսօրը, կը սիրեմ նորը — գրականութեան վրայ խօսելով — այսօրը կամ նորը իր համապարփակ ամբողջութեամբ, կը սիրեմ այն նորը որ կը պարունակէ միանգամայն Պալզագն ու Պառպի տ'Օրվիլլին ու Զոլան ու Հէլօն ու Հիւյզ-

մանց, Ռիբբենց, ամեն ձեւերն, ամեն գոյներն, ամեն խառն... որովհետեւ ամենին ալ կան բնութեան մեջ»(*)

Միեւնոյն ոգիէն մեկնելով է որ անիկա ո՛չ միայն չ... համարհեց այն գրական չարժումները որ այդ միջոցին ... ապայատութիւն կը գտնէին մեր մէջ ու թշնամական չե... անոնց հանդէպ, այլև իր սերունդէն միակը եղաւ որ ձ... երկարեց անոնց, խանդավառուեցաւ անոնցմով ու ... գնաց մինչև անոնց մասնակցելու չափ, հոգ չէ թէ այդ ... սակ գրականութիւն մը երբեք չհաշտուէր իր խառնուած... հետ:

Այս մասին Տ. Կամսարական կը գրէ.

«Տէմիրճիպաշեան միակն է այն երեց գրագիտաց մեջ ... հաջալեռած է գմեզ ամենիս անխտիր. երբ գրականութի... մենավանաւ ընող վարժապետներու խմբակ մը դիւային ... իչներ կ'արձակէր մեր գրականութեան վրայ, որովհետեւ ... ղեղի բանի մը ճանկռտուքներ արտադրած եր այդ խմբա... Եղիան ինքն եկած է մեզի ամենուս իր խրախուսիչ ձե... կարկառել»(**):

Միեւնոյն բանն է որ կ'ըսէ Ա. Արփիարեան Հայրենիք մէջ, 87ի իր Մասիսին վրայ խօսելով.

«Բայց մանաւանդ Տէմիրճիպաշեան եռանդուն, ... րաբորբոք, յառաջդէմ աշխատակից մը եղաւ, եւ այդ դժո... օրերուն ինձի կարկառած ձեռքը միշտ բաղցրութեամբ կը ... ջեմ»(***):

Երբ այս տողերը կը գրուէին, ինքը գրեթէ քաշուած հրապարակէն ժամանակի մը համար. Հայրենիքի մէջ այդ տեն հրատարակած քանի մը հատուածներէն կուն մէջ կ'ըսէ.

«Այս բաները, բանի՛ ձեւով, գրած եմ ժամանակաւ ... ես ալ հրատարակութիւններ կ'ընեի: Խօսքս ազդեցութիւն ...

(*) **Արեւելք**, «Նոքա եւ հս», 1887, թիւ 1142.
(**) **Մասիս**, 1892, էջ 18.
(***) **Հայրենիք**, 1893, թիւ 355.

ներգաւ։ դառնութիւնը՝ լեղին եկաւ սիրտս լեցնել։ Ու գրիչս մէկդի նետեցի ու լացի։ լացի իգական այն հզօրագոյն լացը զոր կուլայ մայր մը, որուն անդրանիկ զաւակը ծննդաբերութեան պահուն մեռաւ, եւ որ ա՛լ յոյս չունէր նորէն զաւակ ունենալու։

«Բայց ահա... իմ յոյսս կը վերածնի։ Մեր գրականութիւնն այսման եռանդով, այսման փայլով ծաղկած ու զարգացած չէր։ Բարոյական այսման մեծ զօրութիւն հրապարակի վրայ տակաւին ի յայտ եկած չէր»(*)։

Երբ ասկէ հազ անգամ մըն ալ հրապարակ եկաւ, 98ին *եւ* 901ին *իր կարծիքները չէր փոխած։* 1901ին *կը գրէր*.

«Այն չափով չազդեր գրականութիւն մը բարեւոյս վրայ ո՛ր չափով բարեւը կ'ազդեն գրականութեան վրայ։ ... Ես կը մտածեմ՝ մանաւանդ՝ ես այդ նուիրատուութեան հասած եմ թէ անկեղծ գրականութիւնն ա՛յն է որ չունի վարդապետութիւն, որ նուաճաբար մ'ունի եւ միմիայն ատի, *առուեստ վասն առուեստի*»։

Անոր գրական համոզումներուն մէջ վերջնական հաւատարակչռութիւնը գոյացած է մէկ կողմէ վայրկենական տպաւորութիւններով, ազդայութեան վերիչումներով (réminiscences), *միւս կողմէ չատ կոչտ* (grossier) *իրապաշտութեամբ մը։*

Միշտ պէտք է ի նպաստ իրեն արձանագրել նորութիւններու համար իր հակումը եւ ճաշակը որ զինքը առաջին չարքին վրայ կը բերէն հրապարակի վրայ վէճերու եւ պայքարներու միջոցին։ Իր դրապաշտութիւնը, որքան ալ անդոհացուցիչ ըլլայ իր հակազդողութիւնը այդ մասին, բաւական եղաւ ակիզբէն զինքը կատարեալ այխարհաբարեան մը դարձնելու համար։ Միեւնոյն ձեւով՝ «բնապաշտ» է ան, որովհետեւ «ժամանակին հետ կ'ընթանայ»։

Վերջապէս, քիչ գրագէտ կը սկսի կրաւորական պայտու-

(*) Հայրենիք, 1892, *թիւ* 110։

մով մը միջակութիւններու հանդէպ։ Քիչ անգամ պատահած է որ իսկական գրագէտ մը սխալած ըլլայ իր անդրանիկ գործերուն մէջ։

Անիկա ամէն պատեհութիւն ունէր, օրինակի համար, մեր թէնը ըլլալու, քանի որ իր ծանօթութիւններուն տարածութիւնը և առիթներն ու ճաշակները չատ վեր էին հասարակաց չափէն։

Իր գրականութեան մէջ չենք հանդիպիր ո՛և է խոշոր գաղափարի։ Ջուտ գրական գաղափարներ որոնք սերունդ մը կը անուցանեն, միշտ պակսեցան իրեն։ Իրմէ քիչ առաջ ունեցողները զէշ աղէկ տուին իրենց կենքը իրենց ժամանակին, պէրսէբեանականութիւն մը գոյութիւն ունեցաւ, Պարոնեան գրականութիւն մը ստեղծեց։ Նոյնիսկ միջակ բանաստեղծներ չրջանի նկարագիր տուին։

ԵՋ ՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եղիա Տէմիրճիպաշեան երկարատեւ երեւոյթի մը պէս եղաւ մեր գրականութեան վրայ։ Իր դէմքը միշտ կէս-լոյսի մը մէջ երեւցաւ, տեւական սառուերներ անոր խոլքը եղան եւ ամբողջութիւնը չարժեցաւ չմեկնուած ու աւով յանկուցանող վարագոյրի մը ետին։

Գիտնալով հրապոյրը չբացատրուած բաներուն, գիտնալով խանդավառութիւնը զոր ան վայելեց դպրոցներուն մէջ, գիտնալով հմայքը զոր իր խօսքը իր բարեկամներուն քով պատճուց, ժամանակի մը մէջ ուր եղելութիւն մըն էր գրաչէափ մը գոյութիւնը, չափազանցութիւն մը չէ երբ ըսուի թէ անիկա միակը եղաւ մեր մօտ որ լիովին ընդունեց պաշտօնը եւ զմայլանքը զոր մեծ արուեստին վարպետներուն կ'ընծայուի։

Ահա գրեթէ քառորդ դար մըն է որ մեզի կը բաժնէ անոր ամենէն վերջին գործերէն եւ, առանց նախապաշարումի ու առանց ապաւորութիւններու, ինքը մեզի կ'երեւայ բոլոր հազուագիւտ բնաղդներովը եւ բոլոր անկումներով իր տաղանդին։

Անիկա մեզի կ'երեւայ՝ բանաստեղծը ազնուական ճաշակի ու մեծարուեստ յօրինումներու, բանաստեղծը գեղեցիկ խօսքին, ապահով աչք ու բազմայոդ կծիկ ընկալուչ զգայարանքներու։ Ան մեզ կ'երեւայ իր մտքով որ բոլոր գեղիներուն վրայ պտտեցաւ եւ բոլոր երկիրներուն բոյրերովը գի-

նովցաւ, իր ոճով՝ որ մերթ ամենէն պեղեցիկը և չարչարա-
գինը եղաւ, իր երեւակայութեամբ՝ որ բառերուն հետ և ա-
նոնց կռնակէն նոր նոր փայլակներու տարաւ զինքը:

Բայց գարձեալ, մենք կը տեսնենք այդ ազնիւ յօրին-
ուածքը՝ ցրուած՝ անչուչտ ընութենէն եկող մէկ զժբախտու-
թեամբ, և անկարող գարձած տեւական խկութեան մը պա-
րունակումին, անկարող կրկնուած ճիգերու, և, վերջապէս,
անիկա մեզ կ'երեւայ բոլոր վիժաւորներով իր գործին՝ ուր յա-
ւագին եղանակով մը կը բացակայի մեծավայելուչ գեղեցկու-
թիւն մը կամ խորախորհուրդ մտածումմ մը, որ միշտ պակ-
սած է ու թերացած և միշտ հետու՝ ապրելու կոչուած յզա-
յուսմի մը երազէն ու տուայտանքէն:

Անկարելի է որ ամէն մարդ այս մասին համաձայն չըլլայ:

Յատնակ է անոր գործը, առանց խրթին ըլլալու: Ամե-
նէն եաքը եկողները, ամենէն պարզասէրները ու գործնա-
կանները, պիտի ուզեն անոր մէջ ճանչնալ գեղագէտ կամ
բանաստեղծը, որ չէ հասած մեզի մը վրայ արուես-
տագիտութիւն դանելու: Նաև անոր անճնասորութիւնը, որով ու
վերջնական տարազներու վերածուած, պիտի ներկայացուի
քանի մը հազուադէպ յատկանշական էջերու յիշատակու-
թեամբ:

Եղիա Տէմիրճիպաշեան յատուկ ապահ մը չեղաւ: Անիկա
չբացաւ մեր գրականութեան առջեւ անծանօթ ուղիներ եւ
նորանոր հորիզոններ: Նա հակառակ իր հմտութեան լայնքին
որ ամենէն պատկառելին եղաւ, հակառակ իր գործունէու-
թեան որ երբեմն ամենէն անդորսը եղաւ, ու սեփական մի-
ջոցներուն որ իր կեանքին ամենէն արդիւնաւոր չրջանին իրեն
տրամադրուեցան, անիկա չկրցաւ մեր մէջ ստեղծել տիրա-
կան հոսանք մը: Անիկա ոչ ոքի ուսուցիչ եղաւ եւ ոչ ոք
իրենը, միմէ դուրս ելլող դրագէտն է ինք, ա՛յն որ կը խու-
սափի ամէն դասակարգուելնէ:

Անոր գործը չի թելադրեր լայն տեսութիւններ և հրա-

հանգիչ մերձեցումներ չրջաններու և անոնց գրականութիւններուն մասին։ Ինչ որ իր ժամանակը իր մէջ կը դնէ, այն ազիտալի իրախոյան է որ գինքը հրաժարեցուց ապրող ձևի մը կամ տիպարի մը ստեղծումէն։ Եղան որ իր նախադասութիւնները նմանցուցին, որ իր սովորական գործածութիւնները կրկնեցին և ուզեցին իրենց ապահովել անորինին նմանող ինքնատպութիւն մը ու, առանց ունենալու անոր տաղանդը, առանց ունենալու անոր հանդամանքը, ցաւալի հետևակներ միայն մնացին։

Գաւառական պիտի չըլլայ ան, անշուշտ, և տղաքը պիտի չսիրեն գինքը։ Բայց չափահասներն ալ պիտի չգաւառականանան մէկով մը որ մշուշ միայն պատցուց, որ կէս պատկերներ թելադրեց, որ խմաստասիրութիւններ անուանեց բայց անոնց իսկութիւնը չատ տեսաւ մեզի, որ կարգ մը հոգերանական խորացումներ ցուցադրեց, հոգ չէ թէ ինքն իր վրայ, բայց չյաջողեցաւ երբեք տալ պիտա մը իր մերկութեան մէջ, իր բոլոր գալարուող չիզերով։ Ջաւաւ էջ մը որուն յաւդումը համակէր մեզ ու չատ դար։

Ամենէն զարտուղինները պիտի ուզեն թերևս քննել քայքայումը պեղեցիկ յօրինուածքի մը, անոր գործին մէջ պիտի կարծեն լսել ձայներ, տեսնել գոյներ և զգացողութիւններ անարտայայտ մնացած բաներու, ներսի երեսը, մթին ու խաւսավուկ, մեր բնութեան։

Եւ անոր տարակոյսի ու դժգոհութեան խռովումներուն մէջ անոնք, եւ ամենէն դիւրազգածները, պիտի ունկնդրեն թերեւս աղաղակներու՝ որ իրենց թուին խորունկ կամ եղերական։

Վ. ԵՐՋ

Archbishop
Vicken Aykazian

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Հետեւեալ սրբագրութիւնները անհրաժեշտ են իմաստի պահպանումին համար.

Էջ 3, վերջընթեր տող, «հմուտ» պէտք է ըլլայ **համար**։
Էջ 24, 25րդ տող, «ըսելէ թէ» պէտք է ըլլայ **ըսելէ եաե**։
Էջ 20, 7րդ տող, «թիւը» պէտք է ըլլայ **թիւերը**։
Նոյն էջ, նոյն տող, «տեսնէ» պէտք է ըլլայ **տեսնեն**։
Էջ 26, 10րդ տող, «գաւառական» պէտք է ըլլայ **գաւառական դպրոցներու**։
Էջ 28, 29րդ տող, «թիւն» պէտք է ըլլայ **թիւն**։
Էջ 45, 1րդ տող, «ամօթլեան» պէտք է ըլլայ **ամօթլեած**։
Էջ 48, 27րդ տող, «պատանելով» պէտք է ըլլայ **գաղանելով**։
Էջ 53, 26րդ էջ, «ամատուան» պէտք է ըլլայ **ամատուան**։
Էջ 112—113, «յօ՞ւածներու», պէտք է ըլլայ **յօրինուածներու**։
Էջ 132, 15րդ տող, «աստուածութեան», պէտք է ըլլայ **աստուածնութեան. ուր**։
Նոյն էջը, 23րդ տող, «մուր» պիտի ըլլայ **մուր**։
Էջ 148, 24րդ տող, «մղումին» պէտք է ըլլայ **մղումէն**։
Էջ 149, 11րդ տող, «ընդունակ» պէտք է ըլլայ **անընդունակ**։